न. २० घ

सारस्वत चंद्रिका टीका

पदचंद्रिका व्याख्या

व्याकरण १८२ पत्र

वि: व्याकरण

सारस्वतचंद्रिकाटीका
पदचंद्रिकाख्या

१०

९६२ पत्राणि

सू० सू०

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीनृसिंहाय नमः॥ ॥नित्यानंदघनंसर्वेक्षकत्वहितपरंदेवेश्व
स्कंवस्कंघप्रसिकरंलीलानिर्मितविग्रहं॥१॥ लाघ्यादेःसारंसंगृह्यतर्कवालक्षणाकारिकाथवर्त
यिष्येयथालक्ष्मीनृतातपर्यप्रमाणकं॥ निर्णेतुंवक्तृतात्पर्यंश्रीमात्प्रमाणगवेषणा॥ वक्त्रोपदर्शि
तेतस्मिन्कुतर्कविसरःकृतः॥३॥ अप्रर्थप्रकरणाद्यालोचनैर्ग्याह्यहीधगौरवी॥ प्रायोस्मिन्नाहितै
तेनस्पष्टार्थशब्दगौरवी॥४॥ विघ्नविघातायप्युक्तदेवतेकार्यमनुसंधत्ते॥ येच्छिन्नाहस्त्वसंसारंमहं
सृत्यसरस्वती॥ विहङ्गेनरीनर्तितंनृसिंहमहंसजे॥५॥ प्रवृत्तेःप्रयोजनविषयार्थं॥

त्नीष्टिवाक्यादियंथयंथिश्रमच्छिदे॥ सुखबोधायबालानांक्रियतेपदचंद्रिका॥१॥ सूत्राणिपाणि
न्यादेःवृत्तयश्चकाशिकाद्याः॥ इष्टयोलाघ्यकारस्थ्यांवाक्यानिवार्त्तिकानि॥ अथादिपदानसिद्धिं[illegible]
द्ययोग्यंथास्मिन्नयंथिर्दुर्बोधोलाघवश्रमसद्धानाय॥ व्यवहारार्थंसंज्ञाआह॥ अथस्वराः॥ अथा[illegible]
घसिद्धाःस्वयंराजन्ते द्विजातीयवर्णासंनिधिमन्तरेणापिस्फुटतरोच्चारणार्हाः॥ तेनकाशैवित्यु
त्पत्यास्वराः॥ अइउऋऌएऐओऔइत्येतेस्वरसंज्ञाः॥ ॥इजवर्जनीय॥ ॥तएवाकारवर्जाइकार
मारस्येवशःएओआद्याएवृ॥ नएव॥ एऐओऔएवशः॥ परेन्दुहलू॥ अथरेलोपःवशिष्टाहलूः[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]

सु० वृ० 2

रोऽनेनेक्॥ ॥एजन्त्यः स्वराक्रुसंज्ञः। अन स्विक्। अवर्गौ कुइकु। कलूहलनं तस्थ पंचमः। यरल
वङङ् अणान माद्यो हल्लू क्ल्संज्ञः॥ स्वरा एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः क्रमात्। एकमा। त्रो ह्र
स्वः। द्विमात्रो दीर्घः। त्रिमात्रो प्लुत इत्यर्थः। तेषूदात्तानुदात्तस्वरितत्वे त्रिधैकशः॥ शु
द्धानुनासिकाख्यात्वे द्विधेत्यष्टादशाः ऽदयः॥ तेपि ह्रस्वदीर्घप्लुतास्त्वेकमाऽ प्रत्येकं त्रिधा॥ ते
उदात्तादयोपि प्रत्येकं द्विधेत्यष्टादशभेदा अवादयो ऽकाराद्याः स्यादि शब्दस्य प्रकारार्थत्वात् अ
इउऋकारा एवोक्तवर्णाश्च दीर्घा लावाः। एतस्य ह्रस्वा लावा द्वादशैव भेदाः। सानुनासिक अ

स्वनासिकत्वेन यवला द्विधा । स्युः सवर्णाः सजातीयाः ऋल्टवर्णौ स्ववर्गजाः ॥ समानानां तयोर्व
र्णा ऋल्टव र्णौ स्ववर्ग्यावा सजातीयाश्चपि मिथः सवर्णाः स्युः तेन सामान्यं दीर्घा द्विसे दलि
ङ्गानां मध्ये विशिष्टो परिमाणादिलेदेपि घटत्वं न्नि घिव चत्व लिङ्गानानाम् । प्रकृति विकृति हते । सा
मान्यमुपात्तं स्थलेदानपियाहयति तेन गौर्यागतेत्यादावपियोलवति । प्रकृतिरित्युक्ते दीर्घठ आ
रितो नान्यानुस्वरक्लाति । अस्यापवादः ॥ ॥ नलाघ्यो ॥ ॥ तस्यापत्येऽणु । औपगवः । तपरावनाच्य
तष्टेनोति सेसः । हाहा । खट्वा लिः । आ ऐ औ आ रा ल्वह ह्निः । अदैश्चो आरे लोगुणः । तपरत्वादाकारो

सु॰ टी॰ नगुणः॥ ॥क्रमाज्ज्ञेयौ वृद्धित्रल्वतामेवद्रुतौ विधौ॥ ॥तेइत्यकृत्वा ताविन्दुक्तिः स्वसंज्ञावि

३ धानेनियमार्था। तौवृद्धिगुणौवृद्धिगुणसंज्ञाभ्यां विधीयमानौ क्रमाददिइऋल्वतामेवलवतो

नादेशूहलां। यथावृद्धिर्लवंती अतश्च॥ ऐ औ। ओरौ ऋल्वतोरारालौ गुणोपि लवन्। अनश्वश्च ऐ औ॥

ओरौ। ऋल्वतोररलौ॥ अतोह्नवनं यथासंख्यपूरणार्थं॥ संयोगोधीनन्तसेषः। अन्य...मे वि ३

न्दुर्ध्वगः विसर्गश्च आदिंदुयुगं विसर्ग्यं तं पदं स्मृतं॥ पंच वर्गाः कुचुटुतुपुसंज्ञाः कादिमान्त

काः॥ क्रमात्सम कारान्ताः पंचपंचवर्णात्मकाः पंचवर्गास्ते क्रमात्कुचुटुतुपुसंज्ञाः स्युः॥ ॥

स्पुरंतस्था। यरलवाः। पदान्तौ निगद्यते। वर्गाद्यौ द्वौ च शषसाश्चाघोषा घोषवान्यरः। [illegible]
ठतथपफशषसाश्चाघोषः। ए[illegible] स्यान्यो हल् घोषः। ह्रस्वो लघुः। संयोगे गुरु दीर्घोऽपि [illegible]
।अंत्यस्वरादिशब्दः टिरेकस्मिन्नपि संघवत्। यो प्रयोगे न दृष्टः कार्यार्थमुपात्तो वर्ण इत्संज्ञकः। [illegible]
गी च योगे च समवायी। तच्च प्रयोगदर्शनादाप्तोपदेशाद्देश्च सुज्ञानं परेषामनुदात्तोपदेशादिव
त्॥ आदेशोऽपि स्थानिकार्यस्थानि वर्णात्मतां विना॥ कस्मादादेशतुर्याद्यौ दयौ च घे जातवत्॥ क्वि
क्त्वाक्तवत्वनां कितस्तकारस्य हसनढानां चादेशो वर्गप्रथमादयश्चादेशाः कार्यं तेरेपजातवत्सुः

वर्गचतुर्थ १ ह२

सु°ट°
४

एतद्यथास्थानं योजयिष्यामः । पारिभाषिकस्यानित्यत्वात्क्वचिद्भवति वरत्यपि तेन पंथा इति सि
लोपे न लोपो नस्य । इत्तां कार्यमाह । स्कौ वा द्यौ तकारार्थौ । इड डादेः टस्यादिविध्यर्थः । कङ्कु ट
गादेः कौ तविध्यर्थः । मौ त्यखरपरत्वक्कन्नान्तमादेः । सन्नयङ् णीयङ् क्विक्यकाम्यणयगायङ्क्ता
यांतकः । भ्वादिस्थे धातुः । सनाद्यंतः शब्दो भ्वादिगणपठितश्च क्रियार्थो धातुसंज्ञः । धात्व ४
न्योऽर्थवान्नामाविभक्तिकः । प्रपरापाववाङ्ङिः दुर्विन्युध्यप्युतिसूत्समः । पर्यभिप्रत्युपाधानुयो
गेगत्सूपसर्गकाः । प्रादयो विंशतिर्येन धातुनायुक्ताः संघतिगतिसंज्ञा उपसर्गसंज्ञाश्च सुः । राम

॥ जक्षजागृदरिद्राशासुदीधीवेवीवकासयश॥ धातुर्हितक्तो यौसस्त्रे। जक्षिति। दरिद्राति। जागर्ति
सम्प्रदादिमध॥ ॥तस्य हितकथ्यपूर्वोलागोऽस्यासन्नयते। यथाक्रमेणासंबंधः संख्यासाम्यवना
न्वेन। यथा एव क्ष्वरेः यायवावइ॥ कविक्रमयहणं विश्वष्टार्थं। सप्तम्यां तत्रेपरतः। ... एव
ङ्गे। पंचम्यां तत्परस्य तु। यथानटात्वांसप्युवातट्। अ्सं देहायन कृताः क्वचि त्सीधिपद क्रियाः
तिनम्रइएइत्यादौनदोषः शंक्यइत्यर्थः॥ ॥इति संज्ञाः॥ ॥संधीच्छायांस्वरे ... र्य्य ...
रस्मृती॥ इयं दध्यत्र। उर्वीमध्वत्र॥ क्वारी। पित्रर्थो। ऌकृतौ। लाकृतिः। दीर्घःसवर्णेनसहाकृ ...

सु० टी०
५

होल्हकारः

अत्रापि होल्हकारः न्य धो अ योः । अकार ल्हकारयोः सह

होल्हकारः

श्री ग ३ । सूत्रं । वान्हतो । अंहयोर्अकारयोः सह ल्हवा स्यात् ॥ हो ल्हकारः । होल्लकारः । पक्षे दी
र्घऋकारः । होल्हकारः । अइएअअइअत योः समाहारः । अइइत्येवमवस्थितो वर्णद्वय समुदाय
ए स्यात् । उपेंद्रः । अनयो । अतइत्येवंक्रमो वर्णसंघश्चो स्यात् । गंगोदकौ । अक्रवान्हतो । रत्नौ सह
अकारअकारेण सह अत्र ल्हकारेण व स्यात् । पुण्यर्द्धिः । नवल्कारः । अअइरे सदे निवो सदे ५
घष्यनुवर्ततेएवः स्वरे इति यावत् । एऐ तो हैौ । अकार एऐ तोः सह ऐ स्यात् । अहैकौ । यातोवो
। स्वधैरे । अथ इ स्याकारइ रेश इ स्वरे परे सह ऐ स्यात् । एवमुत्तरेष पि द्यारव्येयं । औरं । देगणी

ओ औ ओ अरु पुत्तु औलवेत॥ गंगौघः। कृष्णौ वित्त्यै (घिष्णौ ढी। ऋ ह्रियां वा ऋ ऋ शरु स्थ्या॥ ग्र स्थ शह ऋस्थ्या कारऋ
ह्रिपूर्कारेसह ऋऔ थ्या॥ थ्यहौ ह्रिणी। पथ्यौ हो ढो। ढिगु स्मृतः। पशहस्थ्याकारऋह्रा दिस्वरे सह ऋौ॥
ध्यात्र॥ पोहः। पोढः। पो ढिः। वत्सरपार्णवसनदशवत्सतरस्थ्य च। कंवलस्थ्य ऋणार्त्य॥ वत्सरादेः कंव
लस्थ्य वाकार ऋणाऋकारेसहा ऋस्थ्या॥ वत्सरार्णं। प्रार्णं। ऋणार्णं। वसनार्णं। दशार्णं। वत्सरार्णं। कंव नर
लार्णं। ऋते तृतीयासमासे। अकार ऋतशह ऋकारेण सहा ऋस्थ्या॥ सुखेन ऋतः। सुखार्तः। तृती
येति किं। परमर्त्तः। समासे किं। सुखेनर्त्तः। धोपसर्गौ धात्वृतौ। ऋस्थ्या॥ उपसर्गस्थ्याकारो धातोर्ऋ

सु०
६

तासहा घ्यत्रि। प्रार्छति। नामधातुस्वान्तवा। प्रार्षरीयति। प्रर्षलीयति॥ वाशब्दघ्यवकूलार्थत्वात्ल
तासहात्तवा। प्राल्कारीयति। प्रल्कारीयति। नपरत्वाद्दीर्घेन। प्रक्लकारीयति। प्रकारीयति। एवंकृ
रेर्यायवावः। हरयेहि। श्रियाशुद्यतः। विष्णविह। नाविदं। गोघ्यादृतो पथो मितो। एव एवं गव्यूतिः
स्त्रीकोशयुगं। यादौ प्रत्यये ओष्च्र वौ घ्यादः। गव्यं। नाव्यं। धातोस्तन्तत्कृतः। यादिप्रत्ययस्त्त तल्लक्ष
तो रो श्च अवश्यौ वावृध्यात्तन्नाश्यकृतः। लव्यं। अवश्यलाव्यं। तन्तकृतः किं। याज्ञयते। ओयते। औयत॥
हित्योष्च एव्यत्रशक्यार्थे। क्षेतुंशक्यं क्षय्यं। जय्यं। शक्यार्थे किं। क्षेयं जेयं मनः। कीत्रक्षय्योप्ससारातो

६

रामा॥

अयो तु समाने २

क्रीत्र ध्वए अयूस्यातसेक्री ओर्थायप्रसारणे

गम्यमाने। क्रयायप्रसारितं कर्य्यां। केयमद्यूग्ना एङो स्यांतु पदांतात्स्यां परोऽल्लोपः। हरेऽव विष्णोऽवा॥

ङ सोरपि। एङो स्यांपरो ङसिङसोरप्यल्लोपः हरेः। विष्णोः॥ ॥गोरत्यवाक्संध्यालोपाः॥ ॥

गवाग्रं। गोऽग्रं। गोग्रं। पदांतस्यैत्यैव। गावः। वैयर्थ्यं वा। स्वेंद्रयोर्ध्रुवः। गोशब्दस्यैवङ् इविपरेऽव वो वाह्या

न्ना। स्वेंद्रयोरुक्स नित्यं स्याना॥ गवेशः। गवीशः। गवाक्षः। गवेंद्रः। स्वर्णोपसर्गासंभूतेरित्ये धत्यत्यं

धातुजे। ए विइयोः पररूपं। प्रेजते। उपोखति। एत्येधत्योरूठ्नु। उपैति। उपैधते। नामधातुलवेंतु

वा॥ उपेडकीयति। उपैडकीयति। प्रोघीयति। प्रौघीयति। ओमाङ् नियमार्थैव। घ्यकारस्यैतेषु द्व

सु०

योऽश्परन्नूपंष्यात्र॥ शिवायोन्नमश्धात्नूपसर्गयोःकार्यमंनरंगी। शिवश्चाइहि। शिवेहिश्चघेव॥
नियमे त्राश्चघैवगछ॥ ॥मनीषादिष्वटैरपि॥ ॥मनीषा। हलीषा। लांगलीषा। शकंधुः॥क
र्कंधुः। कुलटासीमंतः। पतंजलिः। सारंगइत्यादयोऽडेयाऽश्इताकनेका जयक्तानुकतो पि
तांतकौदत्तो। परात्मापटन्नूइति। पटिति। अनेकाक्षिं। प्रदिति। अन्नूकिं। दांतेमाक्षन्ना घटदिति ७
द्विरुक्तस्यतमात्रे। पटत्पटेति। पटत्पटदिति। मात्रोकेः पन्हेप्यतः परन्नूपंनडाविर्भावे॥प
टपटाकरोति। योवोषयोस्समासेवापरात्माश्यान्नू। स्थूलोतुः। स्थूलोतुः। विंबोष्ठः। बिंबोष्ठ राम

समासे किं। तवो ष्वः। षष्ठ्यो षैष्पयोऽश्ववा। षेषः। षेषवः। षेष्ठः। षेथ्यैः। अथो सांधौ पदांतो वा लो

ष्वो संधिष्क्रतवचना हरये दि। हरएदि। विष्णविह। विष्णइह। ओकारात् वक्ष्यते॥ ॥इत्यसंधिः॥

॥ ॥ स्वरमात्रं निपातो ऽनाङ्। न संधेयइति प्रत्येकं संवध्यते। अअनंतः। इइश्वरः। उउमेशः॥

आ एवं। आङ् वक्ष्यते। ओदंतश्च। ओदंतश्च निपातो न संधेयः। नो अत्र। अहो इशः। निपातः किं। पटो

त्राद्य। पि है हयो। हे अव। हे इशः। वहुर्थो ऽमी। अमी इशाः। वहुर्थः किं। अमो रोगो। अम्यामी। अम्प

त्रा। द्विवचनमी ऊएदंतकौ। हरी एतो। विष्णू इमो। गंगे अमू। मणी वो इष्युलंवे ते इत्यादौ नु वा॥

सु०
८

दृ एवोपमानार्थो नेव४इवेत्त मणीइव रोदसीइवेत्यसंधिरेव त्रिस्तुनिमते। अमुकेअत्र तिष्ठतः॥
वांडा ह्कनसा कोदसइति असंधिनिषेधमावह्नते। नवेत त्रिस्तुनिमतं। प्लुतः। एहिकृष्णा ३
अगोश्चरति। लौकिकइतिग्रहेत्त संधिरिष्यते। एहिकृष्णा ३ इति। एहिकृष्णेति। नसंधेयइति
पूर्वै त्रत्रैश्च संबध्यते। वात्तु लोके संबुद्धिकृतश्चोदितो। विष्णोइति। विष्णविति। विष्णइति॥
उश्चेतीवा। नसंधेयइत्यपेक्षते। उइति। ऊंववाव्यजंइति। पक्षेविति। वय्यीह्यो वार्थ्यजानवत्
। वय्यीत्परश्चो ओः विपरेवावश्यादेशः सवकार्यान्तरेघजातवत्स्यात्॥ किमुतक्रो। किमुनौ॥

८
राम

शा सुश्रुक्षा। शश्वक्षा। स्वरमात्र निपातत्वान्नित्यमसंधौ प्रासे पक्षे वा विधीयते॥ तथा ज्ञानवका सौ भवो
नलवति। असमासेऽसवर्णे ऽचीकु वा संधौ ऋतलाकवा। चक्रिअत्र। चक्र्यत्र। समासे त्वर्यर्थ॥ सा
र्थ्यम् तदृत्र। वा संध्यवृ त्यर्थश्च ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः। इरस्यांङ्का नेवाक्यांति मौरिव प्लुतः। एहि हि कुमार
॥ ॥ हिज्ञा शि शिव नामोंत॥ ॥ प्लुतइत्येवाह्वायुष्माने धिदेवदत्ता३ हिजोके श्रूद्राशि शिन
। ह्यायुष्मान्नवदत्त दास। ओ ह्वारं तावसानयोः। वेदह्यारं तेसमासोवद्मोम प्लुतः ह्यात्रा ओ ३ म हा
नाङितस्तुकेराङ्नाङो विविनक्ति। ङिवदर्थौ॥ ॥ आङिवदुत्तौ ह्योत्तौ। क्रियायोगे। आङितःएतः अ

सु०वृ०
ए

६२

वधौ। आ उदकात्॥ ओदकात्। आ ऋश्योयःआसंर्थाङ्ः। आ इङ्गात्। ऐङ्गात्। अे स्योश्चोनाङिङ्‌त्यर्थे॥ ॥
॥७॥ ॥इति प्रकृतिभावः॥ ॥अदीर्घाद्विश्परहल्व्हिर्वीरहाद्युनेऽवस्वरे॥ ॥दध्यत्र। दध्यत्र। अदीर्घ
वः किं। आत्मा। रह्मान्यः किं। हर्यनुलवधनघ्नस्मि। हली त्यवचनादवसाने पि। त्वक्। संयोगान्तलो।
लोपो प्यत एव न। स्वरो व्वरहाद्यौंत्र॥ ॥गो र्यत्रा वा ह्यम्वः रहाद्य दित्येव। ग्रहः। जलक्रदः। स्वरांत
शषसेतरः सुदर्शनो। वज्रष्ठो। वासं। स्वरांते ति किं। खड्गदर्भाः॥ शषसाद्घोषवर्गाद्विः। ट् त्रिकः
शुक्लः। स्थाली। ते स्वः शषसा अपि॥ ॥ते स्योघोषवर्गे स्पः। वाक्शयनं। स्वीरं। वत्सः। कद्मो

१

२०॥

जीवन्ति
ञ्जौप्राणने २

त्पराश्च पदांताश्च ङणना ह्विः स्वरे परे ॥ ॥ प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । ह्रस्वोत्तराः किं । प्राङास्यः
पदांताः किं । अग्नेनि । अंतस्थात : परे वर्ग्यास्तेस्यः सापि ह्विरुच्यते ॥ नवकारः । वाक्यौ पादयौ । ह्रस्वात्
छो ह्विः । तच्छाया । ह्रीछति । वा ऽतमाङाङ्‌भ्य दीर्घात्पदांतगात् । श्रीच्छाया । श्रीछाया । माङाङ्‌भ्यो ति
किं । माछिदत्राच्चाच्छादयति । लोप्यो वा वर्ग्य शषसाः सवर्णे क्ङलि हल्परः । हल् श्च परः हल्परः
दध्यत्र । तन्न्वंसनी । तन्वंसनी । परश्श्यतानि । परश्शतानि । क्ङलि किं । तज्ज्ञानं । हल्परे पंचमांतस्थो
अपि तेषे वा लुपी । सम्म्यानय । सम्यानय । गौर्य्यत्र । गोर्यत्र । संयोगान्त्यस्थो न्तस्थाच्यो लुप । लुप्यतइ

पदान्त

सु० वृ०
१०

तिल्लुप्त। गोमान्ह। पिपक्रु। पदांतस्थः किं। हस्री। अंतस्थाद्यः किं। दध्यत्र। मध्वत्र। सँ एवं राजा॥ ॥ रेफात्स्य
र२ सएवलोप्यो नाद्यः२। कटविकीः। नियमः। तुक्ष्ट्री। कलांकालिपदांते वर्द्धतीयः। तद्धृगव्हितीयइत्या
र्घः२। लब्धं। वियद्गतं। वाग्वत्र। अघोषेऽशादिमः। तत्कृतं। ककुप्यश्यति। विरामे तृतीयाद्यौ। वाक्। वा १०
गू। तट्। तन्न। वोर्झ्कं कर्स्रलू पदांतयोः२। वक्ति। वाक्। बुधुत्कर्क्षस्थ ढ्रंशे पि। चवर्गेण पूर्वत्रपरत्र वा यो
गे शकारे तु परे तवर्गश्चवर्गमाप्नोति। याञ्चा। तच्छिवं। तच्चत्रं। लगवन्नूजय। तज्ञ्शी तं। लवाज्ञ्शेते। शे
परइत्युक्ते नेह। विश्नः२। प्रश्नः। हुद्युतः षात्परश्चेदं। टवर्गेण युक्तः षात्परस्तु तवर्गष्टवर्गमाप्नोति। छ

सां। नद्दीका। लवाएष्ठोकते। षुष्टः। षष्ठः। षात्यरड्तसुक्केर्नैहा। सन्नष्ठः। नगरीनाम्नवत्यस्थो मंपद्दा
नस्य टो ४ परः॥ ॥ पदांतस्था हवर्गात्परो नगरीनाम्नन वतिस्यो न्यास्य वर्गष्टवर्गनाम्नोतिषड्। प
ड्दाति। अन्त्यः किं। षस्मगर्य्यः। षस्मां। षस्मवतिः। लेख–लेंयाति। ब्रूरेख। नल्लिखा। स्थानेंतरतम
इतिनस्य सानुनासिकायवलाः। सर्वांह्लुनातु। उत्परः स्यासंलोर्रौदिक्षोतात्मतो। उत्थानं। उत्तंभनं
पदांतमोनुस्वारो हलि। हरिंवंदे। पदांतमः किं। गम्यते। अपदांतनमोर्झलि। हंसां। यांगंस्यते॥ ॥
अनुस्वारोहलिपरेनसवर्णानुनासिकौ। शङ्कते। गन्तव्यो। कम्प्यते। अञ्चति। कण्ठः। पदांतगांस्वा

सु॰वृ॰ हरिं घूतय। हरिम्भूजय। समाहूशद्देम घ्यमएंवं तु। नानुस्वारादीत्यर्थः। सम्राडुसाम्राज्ञी। सङ्कुधक

११ लाश द्वेषुवा स्युर्मघ्यमनउलाः। किम्ह्मलयति। किन्ह्नुते। किय्ह्यः। किव्ह्वलयति। किल्ह्लाद

यति। पक्षेनुस्वारे किंह्मलयतीत्याद्यपि। वा॰ह्मन्तावत्स्यादिह स्यें। न ह्यर्थ चतुर्थमित्यर्थः॥ मागवी

नः। चित्तरसमति। अ॰ ज्मज्म लौ॰ तद्धितं। षड्दलानि। पक्षे वाही न इत्यादि। अनंत्या किं। अत्य ११

इः हसति। तस्मात्तच्छशीर्ष्णकल्पतु वा। तस्मादनंत्यवर्णात्परः शः छत्वमेति क्वचिन्नेषु स्वरो स्तु पदे

षु वा क्रुङ्मरः। वाक्कृष्ठरः। तच्छ्मशानं। तच्छ्मशानं। पदान्तयोर्हलूपंचमं मंत्रे पंचमो। तन्मात्रो। तन्मात्रं राम॥

यश्चत्ययेडुवा। वाग्नेत्री। वाङ्नेत्री। त्रिष्टुब्डकारः। त्रिष्टुम्डकारः। ककुट्कोशः षसे वाङ्णो नघ
ड्शेते। प्राङ्कुङ्के ते। सुगण्णुष ष्ठः। सुगण्ट्वाँ। प्राङ्कुँ षष्ठः। ते ष्वाँ द्या वा द्वितीयकारः। ते डुश षसे षु
वर्गाप्रथमाः स्व द्वितीयान्वा पदान्ते। वध्यूः। वत्सः द्विड्स्तु। द्विट्सु॥ ॥नटाल्यां सध्युवा तत्र॥ ।स
न्सः। सन्त्सः। षट्सन्तः। षट्त्सन्तः। व्यवस्थित वा वात्पदान्तए वायं विधिः। तेन यशांसी त्यादौ न म
॥वाशेपदान्तस्यानध्यवङ्क्। अन्छौत्र वच्छांत्र वशां नशौं विति वन्तु इष्यां॥ नध्यशेव किं वङ्कुः तुल्य व
पानां विकल्पनात्॥ सन्नूक्ष्वं शुः। सञ्छूक्ष्वंशुः। सञ्छूशंशुः। सन्नूशंशुः। अय अ्पध्यादौ राधिरथं नरन्न

स॰वृ॰ पैंनंनस्यसः। अहोरूपं। गतमहोरात्रिरेषा। अहोरात्रः। अहोरथन्तरम्। अहोरूपं। पदांतनस्येति किं
२ । अहनी। अह्ना। रहःस्वत्र। आद्याद्यादिस्यो त्यत्र विषयेऽन्नो नस्य रेफः स्यात्। अहः। अहरहः। अहर्ग
णः। विसर्गो वा पत्यादौ रस्य। रेफमात्रस्य। अहर्पतिः। अहःपति। अहष्पतिः। गीर्पतिः। गीःप
तिः। गीष्पतिः। धूर्पतिः। धूःपतिः। धूष्पतिः। नोऽसुपि। सप्तमीबहुवचने परे रेफस्य विसर्गो नित्य १२
र्थः। चतुर्षु। गीर्षु। द्विरेफनिर्देशात् स्वाकृतस्य रेफस्यायं निषेधः। तेन सजूःषु। पिपठीःषु। इत्यादा
व निषेधः। अतःपरः परान्तः सजुं घोषादेः। रामो वंद्यः। शिवोऽत्र। इत्यवस्करो। हरिर्याति। विष्णुरत्र॥ रामा।

देवआगतः १

अर्थेलो १ घोलगोपूर्वः सोयौ। अघोल्यांघा। वितियलोपो वा। देवयागतः देंवा पिहा देवा इह। लोयत्र
।लोअत्र। अघोयत्र। अघोअत्र। लगोयत्र। लगोअत्र। घोषेत्लुप्यते। स एव। देवावंहर्यः लोहेयघोया
हि। लगोयाहि। अतइति तपरत्वान्नात्रोर्वी। रष्येरेढर्यलोपो दीर्घः ४ पूर्वस्य दीर्घस्तः ४ पुनारमते। हरीर
म्यः ४ विष्णूराजते। लीढं। ऊढं। अनृतः। किं? इढः। नम्रका मिश्रयोरेतयदोः। सिर्लुप्यते हलि। एषय
छति। सक्रलः नमका स्यां मिश्रयोः। असः ४ शिवः ४ एषकोत्तडः अज्ञानादावकः प्रत्ययः। तदोर्
पि सिलोपे वे हस्वेघरणपूरणं। यथा। सैषपाँगनासंगीसैतिरामरसीरदः। यत्र सिलोपे कृते वर्णो

वेगो

सु० नहूर्य्येते तत्र न लवति। यथा। सत्त्वाराध्यो महर्षीणां सेवनः शरणं हरिः॥ ॥अकलपरे तेटः वछते
१२ थेनौ। प्रशान्नमधूश्च नासिकाद्यारः पूर्ववर्णे॥ कल्लिन्न वर्णपरे टादौ पदांते नः समेति। सत्वानुना
सिक्वाद्य पूर्वो विसर्गागमः पूर्वस्य स्यात्। लवांष्टीकते। लवांष्टीकते। लवांषकारः। लवांश्चड्ः। संस्का
त्र लवांस्त्र। लवांस्थकारः। अथ प्रशान्मधुः किं। प्रशान्तरति। वनरसि। मोनुस्वारस्यापरसवर्णो नः १२
समधूर्लवति। समर्थ्यस्तुष्णि। सुदूस द्वितः कमूस्कूम्। संस्करोति। संस्कर्त्ता॥ ॥वामलुप॥ ॥संस्का
र्त्ता। अन्येत्वनुस्वारानुनासिकसहितं तल्लोपादिकातं नूपरे दमनाड्यियमाणः। समस्कृषिवा रामः॥

मन्तु वित्तिमलोपमात्रमेवेष्ठंति॥ ॥यकल्यराः घोषवर्ग्येष्वान्त्यस्य स्मिन्स्मौ पिमः॥ ॥इमो दिम
कारो नासिक्यस्थाने पूर्वं समापद्यते। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः॥ अन्त्यस्य परे तिकि॥ पुंस्त्रीरे। ख्या
घातो त्वा पुंख्यानं वा हूंकानोः पकानोः। हूंह इत्यस्य अपेक्षा नित्यस्य द्वित्वे तेकानि परे नस्य धातु
कः सो वा ध्याक्रा। हृत्पा हि। हृंष्या हि। हृंष्या हि। हृंःपा हि। हृंःपा हि। कान्त्का। कौंस्का। कांस्का
न्। प्रोः सर्गान्तेः घोषस्य परयोः। हरिः शरणं। पुनः पुनः। पयः॥ ॥इति हल्सन्धिः॥ ॥२॥ ॥सर्गः
सन्धेः सः॥ ॥सन्तद्धेषु विसर्गः समेति। हरिस्त्राता। शिवस्तीर्थोदंत्वं स्थकारः। शंखच्छेदः। पवच्छेषु सर्गः

षु० शी। कश्शेते। कश्चरति। कश्छिनत्ति। पंष्टढे। षट्ठे। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। एकष्षकारः। शषसेषु
२५ वा। एषु पूर्वोक्ता वा स्युः। कःशेते। कश्शते। कःषण्डः। कष्षण्डः। पयःसु। पयस्सु। नोद्यान्नशषस
ष्परेऽघोषे। विसर्ग एवावतिष्ठत इत्यर्थः। कःक्षीणः। कःत्सरुः। तद्वत्यासे ष्ठवाल्लु पंष्य घोष
परेषु शषसेषु विसर्गो वा लुप्यमापद्यते। कस्फुरति। कस्फुरति। कःस्फुरति। कःखोः क्षीया। मर्ग
इत्येव। कःक्ष्मा। कःक्ष्मा। कःका। कः। कःखादति। कष्खादति। पफोःष्यौ वा। मर्ग इत्येव। कःक्ष्मा। कःऽ। कः
पचति। कष्पचति।। ष्ट्वः फलति। ष्ट्वष्फलति। सेनमस्तु रसोऽहनि। एतयोः सर्गः समापद्येते।

नमस्करोति। पुरस्करोति। क्व घोः कौतस्कुतान्याख्यासमूहपुस्तकादिजस्कंसं। कुतः कुतस्त्याग
तः। कौतस्कुतः। आख्यासंज्ञा। लास्करः। अहस्करः संस्कर्ता। पुंस्कोकिलः। कांस्कान्। कस्कः स्कपा
ह्निकविसर्गनिवृत्त्यर्थं सवर्णं। क्व घोः किं। पुंश्चली। समित्वसंलवादनि मित्वेतत्व। क कल्प्य
शानच्ययगः से। एष सर्गः समेति। क्व प्यापवादः पयस्पाशं। यशस्कल्पं। वृद्धोरस्कः। अनयय
गः। किं। प्रातः कल्यो। काम्योत्तु समसंलवः। सकारस्थानिक एव सर्गः। काम्येप्रत्यये समेति नाम्यः
यशस्काम्यति। समसंलवः। किं। धूः काम्यति। समासे वृत्तौ रप्रदाय्ययाच्यस्थो प्यान्तः। परः। सर्गः कर

सु०
२५

कस्कंसकुंसपात्रकर्णीकुशाकुर्सी। अयस्कारः। पयस्कामः। अयस्कंसः। पयस्कुंभः। प्रकृतियह

णे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् पयस्कुंभी। पयस्पात्रं। पयस्पात्री। अयस्कर्णी। अयस्कुशा। समासे

किं। पयः करोति। उत्तरपदस्थस्य किं। सुपयःकारः। अव्ययस्यानुष्ठः किं। स्वःकामः। स्वःतः किं।

स्राःकामः। स्राःकरादिषु त्वाख्यान्तरेणैव सः। तद्वत्पदे। अधःशिरसोः। समासे उत्तरपदयोरेन २५

योः सर्गःसमित्यर्थः। अधस्पदं। शिरस्पदं। समासे किं। अधःपदं कुतु। उत्तरपदयोरस्था। परमशि

रःपदं। वा अंतर्धौ तिरसः कृञि। तिरस्कृत्य। तिरःकृत्य। अंतर्धौ किं। तिरःकृत्वा कांडं गतः। नमस्कृ रामा॥

लेत्यर्थः॥ ॥इति विसर्गसंधिः॥ ॥८॥ ॥अंतस्थेऽनुक्तपरः सपंक्तो ऽस्मात्पदमध्यगः॥ कृतो वि
हितः प्रत्ययागमादेशस्थः सः षमेति। वक्षु। हलूषु। अग्निषु। वायुषु। पितृषु। रामेषु। गोषु। नौषु
वाक्षु। तुर्षु। कृतः किं। विसं इषामः। षोच्चारणार्थं ज्ञापकादादेशावयवस्थ नत्वं। निषण्णः। अग्नि ति
।ग्निसाः। साहाका त्वेन संपन्ने इति सात्प्रत्ययः। पदमध्यगः किं। पदाद्यंतस्थमाः ऽस्त्र। दधि
सिंचति हरिसिच्चा। अपिदुमूर्न स्वात् सर्ग,षान्तरेऽनुमूष्ठा निर्कृन्तुमारा द्यद्यूत मय्यवधानेपि प्राग्कैष
वंध्यादित्यर्थः। सपीषि। सर्पिः षु। सर्पिष्षु तु मूजेति किं। तुंसः। स्वारेति किं। सुहिंस्सु। अपिशब्दाद

सैषसैका २

वहिष्कृतं॥२

सु० यथा येपि । नद्यास्तदाहृती । सादिवान्त्यरः । सहेर्ष्यमितस्यपदान्ते ढत्वे यत्साढ् इति रूपं तत्र स्थितः सका
१६ रस्यान्त्यरोपि वमेति । उराषाड् उराषाड्यां । सादि किं । उरासाहौ । निर्दुराविर्बहिः प्रादुश्चतुरां श्चो
चषं कुपे । निष्कृती । दुष्पीती । आविष्कृती । प्रादुष्कृती । चतुष्कपाली । चतुष्की । बहिष्कल्पी । वास्मिपि । उत्त
तस्यश्रोत्रविषत्वं स्यान्नो कुपोः परयोः । द्विष्करोति त्रिष्पचति । चतुष्पचति । पक्षे द्विः करोतीत्याद्य १६
पि । स्त्रौणादिकयोरिसुसो वीक्रियायये । सर्पिष्पिबति । धनुष्करोति । परमसर्पिष्करोति । पक्षे
सर्पिः पिबतीत्याद्यपि । स्त्रौणादिकयोः किं । पितुः करोति । मुहुः पचति । क्रियायेति किं । सर्पिः रामः॥

शीतला २

कालकौ। अत्र च ये किं। तिष्ठन्तु सर्पिः पिबन्तूदकं। अत्र द्वयोः परस्परापेक्षामात्रं न तु समासो पिते॥

।वक्तुः सर्पिष्पानं। परमधनुष्पतनी। समासेन्तूत्तरपदे सुषामादिषु च धकवृषः इस्सो रित्येव। सर्पिष्कु

ण्डिका। धनुष्कुली। अन्तूत्तरपदे किं। परमसर्पिष्कुण्डं। सुषामा। निःषेचनी। दुष्षेधः। भ्रातुष्पुत्रः। अग्नी

षोमौ देवतयोर्द्वन्द्वे। षत्वं निपात्यते। सकारो ह्यकृतइत्सु क्तिः। अग्नीषोमौ देवता। देवतयोः किं। अ

ग्निसोमौ माणवकौ। विकुपरेः स्थलं। स्थलमित्येव। विष्ठलं। कुष्ठलं। परिष्ठलं। पदादित्वादप्राप्ते

ऽनुक्तिः। भूमिद्विव्यग्निवर्हिर्गोभ्यः शंकुपात्स्थः स्यः सो पिष्टी। भूमिष्ठो। दिविष्ठः। त्रिष्ठः। अग्निष्ठः। वर्हिष्ठः।

ब्रह्मचारी २

सु०
१७ ।गोष्ठे।अंगुष्ठः।व्यपष्ठः।स्थेति निर्द्देशान्नेह।भूमिष्ठितं।सुषुमीत्यपि स्यास्याँ।मातृष्वसा।पि
तृष्वसा।।पितृमातृभ्यां परस्य वा।पितुःष्वसा।पितुःस्वसा।मातुःष्वसा।मातुःस्वसा।भीरोःसमा
सेष्ठानेषु।भीरुणोंस्थानं भीरुष्ठानं।अंगुलेः संगस्य सस्य षः।अंगुलिषंगा यवागूः।इक्षेज्ञादि
रष्ठं स्यादेः सःषं तादौ च न तु द्विते।यजुष्षमी।वसुष्पदी।सर्पिष्पी।नरतमततयतल्लत्वलतष्वं सूर्यमादि १७
न द्विताः।इक्षेज्ञादिः किंगीर्षी।पुनस्सरां।पुमत्याद्योक्तः।पुंस्त्री।लिंकस्सरां।इहामिषुत्र...
ष्टोमः।ज्योतिष्टोमः।आयुष्टोम इत्याद्याः संज्ञायां विशेषस्य।गविष्ठिरो युधिष्ठिर इत्याद्युक् रामः।।

समासासंज्ञा। अंबष्ठ इति विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नस्य। आंबष्ठ इति। जनपदविशेषस्य। परमेष्ठः। पर
मेष्ठी। सव्येष्ठः। द्विविष्ठः। इत्यप्यलुक् समासाः। संज्ञाः। कुष्ठः। अंगुष्ठः। मंजिष्ठः। पुंजिष्ठः। भूमि
ष्ठसिद्धाः। घष्ठ इत्ययगामिनः। घ्रतिष्ठानमिति शब्दसूत्रमित्यस्य। अलिनिष्ठानमिति विसर्गस्य। क
पिष्ठल इति गोत्रस्य। विष्टर इति वृक्षासनयोः। विष्टार इति छंदो विशेषस्य। हरिषेणः। मातुषेणः। शी
ह्रिणीषेण इत्यादयः पस्तुः। एवमादिषु तु हरिविलक्षणां न पुनर्विशेषतोऽनुसर्तव्योऽयं हृदयते। संज्ञा
सु सदृशान्यधातून्सत्यायांश्चतनः पराणां। अनुबंधागमविकारांश्च कार्यदर्शनाद्येदिति। अनन्एववन

सु० वृ० क्करशं वृहृ स्यतिश्च कारस्करः पृषोदरइत्यादयो पि सिध्यंति । अशान्ते णः पदे खंडे । तिष्ठणो । मातृ
१८ णां । पुष्णाति । पोषणी । कीर्णः । रामेण । पदे इति किं । निमित्तनकारयो र्भिन्नपदस्थत्वे मा भूत् । हरेर्नाम ।
अखंड इति किं । समासेनैकपद्ये मा भूत् । रामनाम । वर्म्मना । सिकश्चनांत्यस्य क्षुभ्नादिषु लान्तरश्च पदांतो
नकारस्तथा सनवर्गौ शचवर्गौ टवर्गौ लकारैरंतरितश्च णत्वं नेति । अन्ये त्वंतरित एवेत्याहुस्तस्मादेवो १८
न्नीयते । हरीन् । प्रश्नेन । घनिरंतश्च शरेक्षुयेपीयूषाकाशयोर्वने ॥ ॥ सप्तानवग्रखदिरेल्वणश्च समा
सेपि निमेतिनश्च ॥ ॥ वनेष्विति णो नमेतीत्यन्वयश्च इक्षुवणं । निर्वणी । अग्रंतर्वणं । शरवणं । इक्षुवणं ॥ रामा ॥

परीक्षावैके ३

अग्रेवणं । पीयूक्षावणं । कार्ष्यवणं । प्लक्षवणं । आम्रवणं । खदिरवणं ॥ ॥विरिकादिं विना । द्व्यक्षत्र्यक्षौ
षधिविशेषतः । शिग्रुवणं शिरीषवणं । दूर्वावणं । पक्षे शिग्रुवनमित्याद्यपि । ह्यक्षत्र्यक्ष किं । देवदारु
वनं । इरिकादेस्तु । इरिकावनं । दृष्टौषधीर्लक्षयति । फलात्तु पुष्पाद्द्वयाद्दृष्टः फलपाकान्तकौषधिश्च
यस्य फलमेव न पुष्पं उडुंबरादेः । यस्य पुष्पमेव न फलं वेतसादेः । यस्य वा लयमात्रादेशे सर्वोपि वृक्षाः
। फलपाकमात्रजीविता त्वौषधिश्च अदन्तान्नाम्नः पदाद्देशस्य । पूर्वाह्णः अपराह्णः । मध्याह्नादौ तु
निमित्तालाभान्न णत्वं । अदन्तात् किं । निरह्नः दुरह्नश्च अह्नश्चेत्यदं न निर्दिशन्नेह दीर्घाह्नी प्रावृडत्र

अ०
१९
रोपयाद्वाहनस्य वारस्यादौ यद्वाह्यनीयतया विवक्षितं तद्वा विनष्टं प्राक्पदान्तस निमित्तात्परस्य वाह
नशब्दस्य नो णः॥ इक्षुवाहणं। शरवाहणं। आरोप्या किं। रात्रिवाहनं॥ देश्ये विशेषे पानस्य। दे
श विशेषोपाधिके सुबन्ते विशेष्ये प्राक्पदस्थात् निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दस्य नो णमेति। क्षीरं पानं ये
षांते क्षीरपाणा उशीनराः। सुरापाणाः प्राच्याः। पीयत इति पानं। देश्ये किं। क्षीरपानो बालः। प्रा १९
ह्वाकरणं लाघवयोः करणं लाघवं वा विनष्टं पानस्य वा णत्वमित्यर्थः। क्षीरं पीयतेनेन क्षीरपाणं पात्रं॥
क्षीरपानं वा। सुरापाणम् अधर्म्यं सुरापानं वा॥ नसादेशस्य च पादेः। प्रकृष्टनासिका अग्रनासं सुरवे रामः॥

गिरिनद्यादिके त्ववा। गिरिणदी। चक्रणितंवा। पक्षे गिरिनदीत्यादि। णं वा समासान्त्यविभक्तिस्तु सः
माषवापिणी। वापिन्शब्देन समासः। वापिनीशब्देन तु समासेन र्थ्यनं त्ववा। गणवी। व्रीहिवापेण। व्री
हिवापाणि। पक्षे माषवापिनीत्यादि। एकाच्कवर्गोत्तरगाक्ष नित्यं। एकाचि कवर्गवति वोत्तरपदे।
स्थितस्थानस्य णो नित्यं स्यात् वृत्रहणौ। वस्त्रयुगिणौ। नित्यं समासोऽनुवर्तत इति तस्थः। मातृभोगीनः।
।मांत तद्धितारंली प्यद्व्यवाये। माषकुंभवापेन। अत्र तद्धितारंली नि किं। आर्द्रगोमयेन। शूर्पणखा। दु
र्णासः। खुरणाः। खरणाः। ऊर्ध्वगावर्णौ। मिश्रकावणं। सारिकावणं। कोटरावणमित्याद्याः। सं

सु०
२०

ज्ञाः॥ तथाचइहबलावनसादेशपूर्वपददीर्घादीनिसंज्ञाविषयाणिदृश्यंते।तत्रह्रदिरेवणलेषमा
णांनलक्षणैर्विशेषतोक्तसर्वस्यमित्युक्तंप्राक्॥ ॥इतिषत्वणत्वप्रकरणं॥ ॥अथस्यादयोयोज्यं
ते।तत्रकार्यविशेषोपदर्शनायसर्वादीनाणयति।सर्वविश्वान्याद्यतरडतराडतमेतराः।नेम
सयसवत्तुल्याःसमसिमौपूर्वदक्षिणौ।पराःपरावरस्वान्तरोत्तराधरमित्यमी।त्यदितद्यदेत २०
किमन्यद्वेकेदमदसद्युष्मदस्मदः।सर्वनामाः।तृतीयांतयुक्तद्वंद्वस्याःलिंधागुणाःतृतीयां
तेनपदेनयुक्तान्द्वंद्वावयवभूतान्संज्ञाभूतान्गुणानप्रधानार्थान्विहायान्येसर्वादयःस रामा॥

र्वनामसंज्ञा॥ स्मुः॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ तेन नदंता॥ शब्दा याप्याः॥ लवन्तो उकारो लसो ऽसमा विति
विशेषणार्थः॥ इत्यमीति पूर्वाद्यवांतरगणावधिद्योतनाय। अन्तरीयां नेत्यादि किं। मासेन पू
र्वाय। मासपूर्वाय। पूर्वा परावराणां। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय। अतिसर्वाय। प्रियविश्वाय
सर्वनामकार्यं स्मायादि न लवति। अर्थविशेषे संज्ञां नियच्छति। दिग्देशकाले पूर्वादिः। सर्वना
मेत्यनुवृत्तेः। पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् देशे काले वा। दिग्देशकाले किं। दक्षिणा गाथ
काः। प्रवीणा इत्यर्थः॥ स्वस्मात्मात्मीयवाचकः। स्वस्मै। ज्ञातिधनयोः किं न। स्वाय धनाय ज्ञात

सु० येवा। समो ऽतुल्ये। सममस्मिन्। समशब्दः सर्वपर्यायः। तुल्ये तु। समे देशे यजेत। अंतरो ऽपुर्यंवि
२१ हिर्योगांतरीययोः। वहिरित्यनावृतो देशः तेन योगे परिधानीये च वा। अंतरशब्दः सर्वनाम
स्यात्। अन्तरे चांडालगृहाः। नगरबाह्या इत्यर्थः। अंतरे शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। अ
पुरि किं। अंतरायां पुरि। प्रथमाल्पार्द्धचरमनेमाः कतिपयश्च यः। जसि वा। सर्वनामेत्येवा। २१
प्रथमे। प्रथमाः। द्वितये। द्वितयाः। द्वंद्वमात्राः। द्वंद्वावयवाश्च सर्वादयो वा न द्वंद्वे। वर्णाश्र
मेतराः। अथवा विदिग्बहुव्रीहिणाः। दिशोर्मध्यं विदिक् तदर्थके बहुव्रीहौ स्थिताः सर्वा रामः॥
वर्णाश्रमेतरे २

न रु २ भ्र

ङित्स्त्र्याख्यौ यु वा आम्ये। स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तौ इयुवस्थानीयौ तौ नदीसंज्ञौ न स्तः। हे श्रीः हे भ्रूः॥३

दयो वा सर्वनाम। उत्तरपूर्वस्यै। उत्तरपूर्वायै। नद्यूदीतो ह्रस्व एकवचने। नित्यस्त्रीलिंगावीदूतौ तौ न

दीसंज्ञौ स्तः। गौर्यै। ह्रस्वएकवचने किं। यामण्ये ब्राह्मण्यै। विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहं इति वि

त्यै नित्यस्त्रीत्यादीति किं। हे स्त्रि। ङि दामोसौ वा। नावियुवस्थानीयौ यावपि तौ ङि दामोसपरयो वा न

दी। श्रियै। श्रियै। भ्रुवै। भ्रुवे। श्रियाम्। श्रीणाम्। भ्रुवाम्। भ्रूणाम्। स्त्रीवाच्यौ वा ह्रस्वौ नदी ङिति। धेनवै

धेनवे। पुनः स्त्र्याख्यग्रहणम् नियतस्त्र्याख्यार्थं तेन ग्रामणि ग्रामणीनां तु लयलिंगानां पट्वा

दीनां च सर्वलिंगानां स्त्र्याख्यानानां विकल्पसिद्धिः। धिः संबुद्धेः। सिः हे राम। स्त्र्याख्यः धुः स्त्री

यकारे ३

× यत्तुर्यस्मिन्बहु: । राज्यं । राज्ञा । परे हलि । एषां तु हलि परे प्राक् पदसंज्ञा स्यात् ३

सु० वृद्धे: सि: सुसंज्ञ: स्यात् । सिप्प्राद्या: पंच सिट् सुटौ । सिप्प्रभृतय: पंच सिट: । संबुद्ध्यन्यसिप्प्रभृ

२२ तय: सुटो ज्ञेया: । असिट् स्यादौ घट्टितानां स्यादौ विसर्गसिड्डजानां स्यादीनामीपस्य हितद्य

रा.र.र्प यथकारे च्वि विपरे प्राक् पदसंज्ञं स्यात् । राजन्यां तथा । मेलथीयेत सांतलं । मद्वत्वान्नायश

[redacted] ३ ष्ठी [redacted] र्तिनांतवर्जिति । मद्वत्यतिवाचकीलसंज्ञयापदसंज्ञा बाध्यते । नांतवर्जितं किं ॥ २२

राज्ञीयति । इत्यथयास्य चक्षुश्रात्सनांतसंख्या: समाद्विषु । त्रिषु लिंगेषु समानमेषां ह्रूयमि

त्यर्थ: । स्त्रौजसमोशस्टाभ्यां भिसूङे: भ्यास्भ्यस्ङसिभ्यां भ्यस: ङसोसामङ्ग्यो: सुपौ पोना रामा ॥

[redacted]कारे ३

न्तः प्रत्ययाः स्युः। एते एकविंशतिः प्रत्ययाः नाम्नः स्युः। परे वर्तिनो ते प्रत्ययाश्च यतो विधीयंते तन्-
नः पर एव स्युरिति परिभाष्यते। सप्तत्रिकाः स्युः एकद्विबह्वर्थवचनात्मकाः स्वार्थैकत्वादिषु ज्ञेयाः
प्रथमाद्या विभक्तयः। ते च स्यादयः सप्तत्रिकाः क्रमात् प्रथमादिविभक्तिसंज्ञाः। यथा सि औ
जस् इति प्रथमा। अम्। औट् शस् इति द्वितीया। टा भ्याम् भिस् इति तृतीया। ङे भ्याम् भ्यस् इति च-
तुर्थी। ङसि भ्याम् भ्यस् इति पंचमी। ङस् ओस् आम् इति षष्ठी। ङि ओस् सुप् इति सप्तमी॥
ते त्रिकाः स्वार्थत्वात् एकत्वे एकवचनं द्वित्वे द्विवचनं बहुत्वे बहुवचनमिति लभ्यंते॥
× प्रत्येकं एकार्थकम् एकवचनं। द्व्यर्थं द्विवचनं बह्वर्थं बहुवचनमिति क्रमतो वचनत्रयात्मकाः। × १

सु॰ २३ ताश्च विलक्षणयोर्वक्ष्यमाणरीत्याश्चार्थो दिव्येकवचनादिषु यज्ञेयाः ॥ हुगद्यग्रेलपः ॥ ध्याद्यापोरि
तिज्ञापकादद्यग्रेलपो नि ॥ संख्येलपो पिलवंति ॥ नकेवलाप्रमाणत्वि ॥ एकौ द्वौ वहवः ॥ पद्यति द्वप
मित्यादिषु के चण्येकवचनादिषु साधुत्वार्थं लवंति । न केवलापक्ष्मति ॥ द्वयोः क्रियान केवलं ॥ प्र
त्ययद्वित्यिन्यायात् । सिङ्-श्रो रिं जशिटङ-याश्चलोप्या विशेषकाः ॥ जसोजः ॥ शसः ॥ शः ॥ टायाः ॥ २३
ङे-ङः सिङ-स्ङी नांङ-१ सुपः ॥ पः ॥ एते विशेषणार्थलेनेत्वादेवलोयाद्युत्यर्थं । तत्र राम शब्दा
द्विलक्षणयोयोत्पत्ते । नामत्वात्प्रत्ययमैकवचनं सिः । इरितास्रोः सर्गत्वे घोषघ्नत्ययोः रामः ॥ रामा ।

औऔ। अठ्सुत्व औ लवेन्॥ रामौ॥ जसि दीर्घः॥ रामाः॥ संबोधने॥ धिं ल्लीणि एओऽङ्कहे स्पः॥ हे राम॥
दीर्घाबी ह्रस्वांहलश्च सिः॥ लोपइत्येव॥ अस्यौ सूत्र सोर्लुप्॥ राम॥ रामौ॥ दीर्घः॥ अमूनामोः॥ सुं
सिशसूमनः॥ श सिना मिवपरेपूर्वस्य दीर्घः॥ आत्॥ पुल्लिंगे वशसः सकारस्य नः॥ आत्॥ अं
त्यलान्नणत्वं॥ रामान्॥ अतष्टेनो लिसिसेञ्॥ ङेर्योऽङसिंरात्॥ ङ सूत्र औ सुवयोस॥ प्रधानत्वलिङ्गि
संख्याया नद्या सङ्कष्टे स्याआद्य नानाम॥ अट्कुप्वाङ्णणत्वं॥ रामेण॥ भ्यांष्यनोतानञ्जा॥ रामाभ्यां॥ रामैः॥ ङेय
यः॥ दीर्घः॥ रामाय॥ रामाभ्यां॥ एस्वष्टसुपोः॥ रामेभ्यः॥ ङसिरात्॥ दीर्घः॥ रामात्॥ रामाभ्यां॥ रामे

सु०
२८ स्यः॥ ङस्य्स्याः॥ रामस्य॥ ओस्य योस्॥ ओः॥ सर्गः॥ रामयोः॥ आम्नाम्॥ दीर्घः॥ शस्नामोः॥ णली॥
रामाणां॥ ङ्य्इए॥ रामे॥ रामयोः॥ एस्यस्सुपोः॥ रामेषु॥ एवं कृष्णदेवादयो दंताः॥ हाहा॥ हाहौ
हाहाः॥ हाहां॥ हाहौ॥ वा॥ नपरः शस्नः॥ आदंतात्परस्य शसः सः॥ स्यनो वा॥ आम्॥ हाहान्॥ हा
हाः॥ अतइतिनपरत्वात्तेनाद्यंः॥ सहदीर्घः॥ हाहा॥ हाहाभ्यां॥ हाहाभिः॥ ए ऐतोऽस्यै॥ हाहै॥ हाहा २८
भ्यां॥ हाहाभ्यः॥ हाहाः॥ हाहाः॥ हाहौः॥ हाहां॥ हाहे॥ हाहोः॥ हाहासु॥ सर्वनाम्नां विशेषमाह
सर्वनाम्नो जसिः॥ सर्वे॥ ङेस्मै॥ सर्वस्मै॥ ङसिः स्मात्॥ सर्वस्मात्॥ ङिः स्मिन्॥ आमि षाम्॥ अङ राम।

सर्वस्मिन् १

अइए। सर्वेषां। छंदोनुरोधाद्व्यत्यासः अत इत्येन सर्वा॰ शेषं रामवत्॥ न दापो स्त्र्यादि सर्वनाम्नि। तस्य
सर्वनाम्न आपो स्मादेशः स्यात्। आमि तु तदापः सगागमश्च। सर्वस्यै। सर्वासां। सर्वस्यां। तीयात्स्माय
दिवा ङितां। तीयप्रत्ययान्तानां ङ्यो मित्तु तदापः ङे-ङस्यां यान्स्मायादि सार्वनामिकं तद्वा स्यात्॥ द्वि
तीयस्मै। द्वितीयायै। द्वितीयस्मात्। द्वितीयायाः। द्वितीयस्मिन्। द्वितीये। एवं तृतीयश्च। स्मायादी
त्यनेन नदापोस्त्र्यादीत्यस्यापि विकल्पः। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयस्याः। द्वितीयायाः।
द्वितीयस्यां। द्वितीयायां। पूर्वादेर्वि स्मात् स्मिनोर्वा। पूर्वे। पूर्वाः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वे। स्मि

सू० २५ नू। पूर्वौ। प्रथमाल्पेति जसि वा सर्वनामता॥ प्रथमे। प्रथमाः। प्रथमाय। नेमे। नेमाः। नेमस्मै। उत्तर
पूर्वस्मै। उत्तरपूर्वायै। स्यादावक्ष्याज्त्यदादि टे श्यय ४ यै। ये। कः। कौ। के। द्विशब्दो द्विवचनान्तेष
द्वौ। द्वौ। द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ एकः। एके इत्यादि सर्ववत्॥ निर्जरः। जरायावा जरसचि॥ एकदेशविकृ
तमनन्यवद्भवति। निर्जरसौ। निर्जरौ। निर्जरसः। निर्जराः। डे नात्सुपश्चात्पुराथवा॥ ओ इत्युच्य २५
मई टायाँ इनः ङसे आत् एभ्य ऐसिति घडेतेषु वा जरस्स्यादित्यर्थः॥ निर्जरसिन। निर्जरसा। निर्ज
रेण। निर्जरसैः। निर्जरैः। निर्जरसे। निर्जराय। निर्जरसात्। निर्जरात्। निर्जरस ४ इत्यादि। पके रामः।

नि १

हलादौ वरामवत्॥ ब्रह्मघ्नः। ब्रह्मघ्नौ। संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्य ङौ वा २६ हलि षत्वे ले २ नो ३ ह्नो प्यो वा
नुङ्घोः। लेलसंज्ञाविषये यत्र शहस्या। कारि लोपः ङ्ग्रोत्क्रवा। द्व्यह्नो। द्व्यहनि। द्व्यह्नि। त्र्यह्नो। त्र्यह
नि। त्र्यह्नि। सायाह्नो। सायाहनि। सायाह्नि। शेषं रामवत्॥ नसंयोगे वमोन्तात् २७ धन्वनी। यज्वनि।
वर्म्मणी। वर्म्मणि। विश्वपाः ६ विश्वपौ। धातोरालुप्यते ते। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपे। विश्वपासां
स्कामाहांच। यथा हूनामप्येषामालुप्यते। हूः ६ हा। हः ४ हा॥ वियाह २८ पश्य। ङिति टेर्लुक्। प
वसा ६ हरिः ४ विष्णुः। श्रीर्लक्ष्मीर्वा १ विष्णुङ्घतः। लक्ष्मीवा दावंता दिदंता ब्रह्मी इत्यादि॥ अदन्ताः॥

सु॰
२६

ओकेस्यास॥ उदंताद्यश्चौतुस्यात्॥ स ह दीर्घः॥ हरी॥ विष्णू॥ जश्चश्चे कङि-त्सु देउदा॥ जसि घोके वलेनि
याम्ये ङि-त्रिवपरे इन्न एस्यात्॥ उत्स्वश्चौ स्यात्॥ एवश्च स्वेर॥ हरयः॥ विष्णवः॥ हे हरे॥ हे विष्णो॥ स्त्रियूल्पो ध
मू श्चसोरलुप्॥ हरिं॥ हरी॥ हरीन्॥ विष्णुं॥ विष्णू॥ विष्णून्॥ टा नाऽस्त्रियां॥ प्रक मा दि त्तुस्यामेव टा ना॥ उ३
स्यान्न तु स्त्रियां॥ एवं॥ हरिणा॥ विष्णुना॥ हरिभ्यां॥ हरिभिः॥ हरये॥ ङसोरपीत्यल्लोपः॥ हरेः॥ २ हर्योः॥ २६
हरीणां॥ ङिडौत्॥ इदुद्भ्यां परो ङि-डौ स्यात्॥ इडश्च॥ ङि ति टेश्च लुप्॥ हरौ॥ विष्णौ॥ हर्योः॥ हरिषु॥ एवं
विष्णोरपि रूपं नेयं॥ एवं रव्यग्निकव्यादयः॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ त्रयः॥ त्रीन्॥ त्रिभिः॥ त्रि रामः॥

ल्यः।२ अथा गौणेत्वेन्नी मित्रत्रयः। त्रयाणां। त्रिषु। अग्नौ णेकिं। घिपञ्चि। घियन्नीणां। हरिवन्न
सखुः सोडी। डित्वा हिलोपः। सखा। सुड्स्विरै। सखुरिन्नैध्यान्नस्य संबुद्धिर्या दिपं वस्तु परेषु॥
सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। सुटि किं। हे सखे। सखीन्। सखिपत्योः समस्तयोः। न टादावे
हिलुपटानाः। ङिन्त्वेवौ। ङौ टिलुप्। टायाश्च नादेश इत्येतेन स्तुः। इयं। सख्या। सख्यो। ङ· सूत्र। असस
मस्तयोः। सखिपत्योर्ङे· सिड· सोर्ड· शष्ट्ठस्य आर्। संयोगांतलोपः। सखुः। सखुः। सख्योः। सखी
नां। इयं। सख्यौ। एवं पत्या। पत्ये। पत्युः। २ पत्यो। असमस्तयोः किं। सुसखिना। अतिसखये। भूपत

सु० न्तयो सहखेनवर्त्तत इति सखः तमिच्छतीति सखीः सुखमिच्छतीति सुखीः सुतमिच्छतीति सुतीः स
२७ ख्याः । सुख्या । सुत्या । सख्योः सुख्योः सुत्योः खीतीस्तुयात्मवा । खीतीशब्दयोर्जातान्न्यकारात्परो ङः
शब्दस्य वाख्यातः । सख्युः । सख्युः सुख्युः सुख्युः सुत्युः सुत्युः । सुख्यां । सुख्यि । इत्यादि । लून
मिच्छतीति लूनीः । कृ इमेति नवश्याता नवद्यात् खीतीस्थिति वोम् लूनयुः लून्य इत्यादि स्मृतीवन्न २७
। कतिशब्दो नित्यो बहुवचनांतः । ष्णान्ता षट् इति संख्या भावात् जश्शसोर्लुक् नात्र तत्कृतौ च्यवलुका
लुमतस्तत्ययेन तस्मिन्नत्ययेयद्विहितं तन्न स्यात् । नेन जश्शसोर्लुकि एवं न । कति । २ कति । त्रि । ४ वा तन्न मीः रामः

वातप्रम्यौ। परत्वादल्लुप्। वातप्रमी। ङौ सहदीर्घः। वातप्रमी। स्त्रीश्री॥ श्नुधातुभ्रूइयुङुवङ्प्रत्ययादि
श्नुप्रत्ययस्य धातोर्भ्रूशब्दस्य चेकारोकारयोः क्रमादियङुवङौ बल वतःस्वप्रत्ययस्य विपरे। स्त्रियौ।
नित्यस्त्रीत्वात् वान्नदीत्वं। हे स्त्रि॥ अपि परत्वादियङ्। तेनामशसोर्लुप्न। स्त्रियं। स्त्रियौ। स्त्रियो। स्त्रि-
यः॥ स्त्रिये। स्त्रियोः। स्त्रियि। एवं यवक्रीः। स्त्रुभ्रूः। स्त्रुभ्रुवौ। एवं कटप्रूः। श्रीरिव। श्रीशब्दे ईकार
स्येय स्यादचि। श्रियौ। श्रियः॥ वामशसोः। श्रिमिश्र सिव श्रिया इयुवस्थानाः। श्रियै। श्रीम्। श्रियः॥
श्रीः॥ अतिस्त्रिः। एवं नानास्त्रौ तु मांत विषयेनेयङ्गुण श्रियाः॥ अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। अति

सा० स्त्रियै। अतिस्त्रिं। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियोः॥
२८ अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रियोः॥ एवंस्त्रीक्लीबयोरप्युन्नेयं। दीधीः॥ इ पिप्रामी॥ अनेकाक्षरकारकपू
र्वधातोरिति संज्ञावत्॥ धातोरसंयोगाद्यन्तः इर्यपूर्वं स्याद्यचि। अनेकाक्षरयोर्धात्वोरस्याकार
कपूर्वो गतिपूर्वो वा य एकाजपि तथा एतिर्यः॥ केवलोपि तत्संबन्धी य इकारो धात्ववयवसंयोग २८
पूर्वो यो न स्यात्तस्य यमाप्नोत्यचिपरे। तादृशश्चेदुकारो वमाप्नोति स्वादीनामेवाचिपरे। दीध्यौ॥
दीध्यः॥ दीध्योः। ग्रामणीः॥ ग्रामण्यौ। ग्रामण्यः। एवं प्रधीः॥ अनेकाक्षरविं। नीः॥ नियो कारकगतिपू राम॥

र्वे४किंपरम नियौ।स्तु हू वियौ।च्युः४ किंयव क्रियौ।धावंशे तिकिं नी४ नियौ।उन्नी४।उन्यौ।खल पु४
खलप्वौ।खलद्वौ।सुल्वः।सुल्वौ।संयोगादित्वान्न कट प्रूः।कटप्रुवौ।घ्याद्यपि किं लुलुवच४।सुधी भ
नह्नन काग्गु नव्वधी ह्यन्युः।सुधियोर्यवौ।ह्ना दिपूर्वेतरस्य सुवक्ष्यस्तु धियश्च यवौ न स्तः।सुधियौ॥
सुधियौ।मनोभूः।मनोभुवौ।हना दिपूर्वे सुवक्ष्य।हन्भ्वौ।हन्भूः४।हठोलव नीति हन्भूः।तत्र सपर्य्या जा
तिः।सेद४।औरणाद्दिकवात्सपोदरादित्वाद्दा हठस्य हन्भ्रावः४।कारा भ्वौ।पुनर्भ्वौ।जम्बुवा श्चेदश्चो४ सा
र्वधातुकार्थ्यपि वोमतः४।इहत्योः।अनेकाचोरसंयोगपूर्वस्योवर्णस्येत्यर्थः४।लुन्ह्वति।सुवंति।को

सु० २९ ष्टुः॰ क्रोष्टुस्तु टि क्रोष्टुशब्दतकारान्तः॰ स्तु टि परे क्रोष्टुन्तूपोलवनि॥ स्यार्थस्या॥ पि स्त्रीवाचिनोपि क्रोष्टु
शब्दस्यास्तुदृपि क्रोष्टुलावत्॰ क्रोष्ट्री वानुशासाद्यपि क्रोष्टुः॰ क्रोष्टून्तूपोवेत्यर्थः॰ ॥ मतत्॰ स्तु डि डुः
सिद्धस्त्रोमंदस्वट्यष्टदास्तु ठि पिट्माट्स्त्राट्याट्जामाट्ड्हित्वर्विना॥ कमदंतात्परः॰ स्तुडीस्या
त्र्ड॰ सिद्॰ सोर्ड॰ शरोड्ुः॰ स्या॥ त्रा॥ सिटिस्थ्यांव मत्रस्था॥ पिवादिवर्ज्जितशरहां तसस्पृशद्यो स २९
मतस्य स्त्रस्या॥ स्तु टि परा क्रोष्टा॥ स्त्रुं॥ किं॥ हे क्रोष्टो॥ क्रोष्टारौ॥ क्रोष्टारः॰ क्रोष्टारं॥ क्रोष्टारौ॥ क्रोष्टून्
क्रोष्ट्रा॥ क्रोष्ट्रा॥ क्रोष्टुभ्यां॥ क्रोष्ट्रे॥ क्रोष्टवे॥ क्रोष्टुः॰ २ क्रोष्टोः॰ क्रोष्ट्रोः॰ क्रोष्ट्रोः॰ क्रोष्टूनां॥ क्रोष्टूनां॥ रामः॥

टि२

क्रोष्टरि। क्रोष्टौ। धाता। धातारौ। सुदीस्तु केचिन्नेति हि धातॄश्च धातॄन्। धात्रो। धातुः। धातरि। एवं कर्तृह
र्तृ स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्त्रादयः। पित्रादिवर्जनात् पितरौ। मातरावित्यादि
स्वसा। स्वसारौ। स्त्रीवा ननलैं। स्वसृः। देवा। देवरौ। देवर इत्यादि। ना। नरौ। नॄन्। नृभ्यां। नृश्च नुर्वा इति नामि
दीर्घश्च नॄणां। नृणां। नरि। ओमितौ। ओकारः। सिटि परे ओ आत्। गौः। गावौ। गावः। आम्शसोः
ओकारो मि। अ सि च ओ आत्। सह दीर्घश्च गां। गावौ। वा त्यदादौ स्व न इति च व स्थितो वा ग्लावा ग्लावौ
वः। गाः। सौः। ग्लावौ। राः प्रथमा हलि। राः। रायौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः॥

सु० त्र्यचस्त्रीलिंगा ४॥ ॥दीर्घावीज्ञस्यामिंतिसिलोपः॥ अंबा॥ दीर्घेति किं॥ अति खट्वः॥ निष्कौशांबिः॥ अौ
३० स्त्रीवा विश्वपेइ अष्टौ वे॥ अंबा ४॥ अजंवार्थनदीनां धौऽस्वः॥ अचो यि वाथ स्त्रियां नदीसंज्ञानां च धौ परे
ऽस्वः ४ स्याद॥ हे अंब॥ हे अक्क॥ हे अल्ल॥ अस्व किं॥ धौ स्वदास्तु आपए॥ हे अंबाले॥ हे अंबाडे॥ हे विवे
मात्दन्नै वऊव्रीहौ वा॥ यो स्मा धौ प्लुते न या॥ वऊव्रीहौ स्त्रियमात्मनः कास्यानुस्वाम्मान्मात्रा ३०
स्वस्वः स्माध्यवे प्लुते न या॥ गम्यमाने हे गार्गीमाता॥ अविधाना देवन वऊव्रीहेर स्त्रिविषये कः४
न याः स्माधौ किं॥ मैत्रेयीमातृकः॥ अंबया॥ अंबाल्यां॥ आपन्नदीस्याः डिःराम्नानद्याः डिः न स्यात्॥ ॥ अ रामः॥

यस्य याट् । एऐतो ह्रस्वो । अंबायै । अंबायाः ॥ अंबयोः ॥ अंबानां ङि राम् । याट् । अंबायां । अंबयोः । अंबासु ।
गंगा । गंगे । गंगाः ॥ हे गंगे । २ हे गंगाः ॥ गंगयेत्यादि ॥ ॥ देवतायाः ष्टौ डौ च क्रमैवं वेति केचन ॥ ॥
हे देवत हे देवते । देवतायै । देवते । शेषं गंगावत् ॥ सर्वा । सर्वे । अदंत वा ता वान्न जसि सर्वादि । सर्वाः ।
नदापोः स्याट् सिसक्च वामि । सर्वस्यै । सर्वस्याः ॥ २ सर्वासां । सर्वस्यां । शेषं गंगावत् । एवं विश्वादयो
प्यावंताः । वा वि दिक्षु वीहिगाः । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वस्याः । उत्तरपूर्वायाः ॥
तीयात्स्मायादिवा ङितां । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः ॥ द्वितीयायाः ॥ द्वितीयस्यां । द्विती

सु०
३१

यायां। एवं तृतीया। शेषं गंगावत्॥ स्यदाद्यत्वं। द्वे। द्वे। द्वाभ्यां ३ द्वयोः २॥ जराया वा जरस वित्॥ जरा। जर
सौ। जरसौ। जरसी। जरे। जरसः। जराः इत्यादि॥ सोमपाः पुंवत्॥ मतिः॥ मती। हरिवत्॥ स्त्रीत्वान्न नत्वं नाला
वौ। मतीः। मत्या। ङवौ च वा स्त्र्याख्यौ नदी। ङिति। मत्यै। मतये। मत्याः २। मतेः। मत्यां। मतौ। एवं कृति
स्मृतिबुद्धिधेन्वादयः॥ ईवंतत्वात्सिलोपः॥ गौरी। गौर्यौ। गौर्यः॥ नद्यंतत्वान्न ङवः॥ हे गौरि ३१
गौरीं। गौरीः। गौर्या। नद्या ङित आट्॥ गौर्यै। गौर्याः २। गौरीणां। ङेराम्॥ गौर्यां। एवं वाणीनदीव
ध्वादयः॥ अनीवंतत्वान्न सिलोपः॥ लक्ष्मीः॥ नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वं। हे लक्ष्मि। शेषं गौरीवत्॥ एवं स्त्र्य राम॥

वीतरीस्तरीतंत्र्यादयोप्यनीवंताः। श्रीः अनन्त्रुभ्रुवोरियुवावस्या इत्यनदीवान्न ङसः। हे श्रीः अम्वा
ल्वितीयः। श्रियौ। श्रियः। अलुप्ः पूरत्वादिय्। श्रियं। श्रियौ। श्रियः। हि·दामोर्वानदीवं। श्रियै। श्रिये
श्रियाः। श्रियः। श्रियां। श्रीणां। श्रियि। श्रियां। भ्रूः। हे भ्रूः। भ्रुवौ। भ्रुवे। भ्रुवे। भ्रुवां। भ्रूणां। इवंतवा-
त्सिलोपः स्त्री। स्त्रीयेतीय्। स्त्रियौ। स्त्र्यन्त्येतुके रियास्त्रयत्वे पिनदीवं। हे स्त्रि। स्त्रियं। स्त्रीं। स्त्रियः स्त्रीः।
स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः। स्त्रीणां। गौणत्वेतु अतिस्त्रियै। अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियां॥
अतिस्त्रौ। शेषं स्त्रीवत्। यवीसुध्यादयः पुंवत्। स्त्री कण्टतिलात्वेनानदीवान्। सुधीः। यवहृष्टाधी

सु० २२ शिति नित्य स्त्रीलेन्तु सुधी प्रध्यौ श्री लक्ष्मी वन्ना श्च भित्र सिवप्रध्यं प्रध्याइ तिसेदः। क्रोष्टुशब्दस्यतु स्त्रि

यां सर्वथा पीति क्रोष्टलादि क्रनान्तु वाहेंने ती पि क्रोष्टी। क्रोष्ट्या वित्यादि गौरी वन्न। सर्वत्र

श्च तत्र च वस्त्र्यादौ त्रि स्त्रिष्ठकत्वापि। तयोरन्तु स्य स्त्रिकारं नन्तु नामिरदीर्घते। वत त्र ४२ यत्र ष्ट लिः व

त्र स्त्यः २ वतष्टणां। वतष्टष्ठ। तिस्रः। २ तिष्ट लिः। तिष्टस्यः। २ तिष्टणां। तिष्टष्ठ। सर्वः ४ क्रिं। स्त्रि २२

यां चत्वारि वाच्य ४४ स्त्री णिवा यष्यां। सा स्त्रि स्यवाः। स्त्रियचत्वारि। स्त्रियत्रि ४। स्त्रियत्री। स्त्रियास्त्र

त्रत्र ४। तिस्रो वाय स्त्री तिलिंगान्तरे गौणयोरपि यथा स्यात्। स्त्रियवतसा। स्त्रियवतस्त्रौ। स्त्रियतवतस्त्र ४ ग

स्थवान २

श्वश्रूपि। प्रियवतश्रः। प्रियतिसा। प्रियतिसृ इत्यादि। कनिष्ठिकाः॥ ॥८॥ ॥इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥
॥ ॥क्लीवे सूष्योर्लुक्। दधि मधु। अमात्। स्यात्परयोरम्स्योरमादेशः स्यात्। लुगपवादः। कुले
पंचान्याद्यानेकतरादकौ। अन्या। अन्यतरा। डतरा। डतमा। इतर इत्येतेषां दक् आगमः स्यादम्स्योः। अन्य
त्यो। अन्यत्। धोवे क्रुगुणः। हे वारे। हे वारि। जस्शसोः शिः। शि शब्दः स्यात्। दधीनि। नामांत्यो ऽनुस्वरः। ए
वृ लिदुत्। क्लीवे नामांत्यो नुम् स्वरे स्यात्। अंत्यस्वरेत्यात्स्यांतरस्तस्यादेदैतो रिस्यो दौतो स्व
स्यात्। सोमपं। अतिरि। अतिरि। अतिगु। प्रद्यु। शावदतनुम्। इगंतस्य वा नाम विस क्वचिन्न सान्न

सु०
२२ प्रमहत्तांदीर्घस्तुटि। नकारांतस्यन्स्संयोगा नस्या प्रशब्दमहन्छब्दयोस्वाडदीर्घश्च्यान्स्तुटि। स्यधा
त्वस्यसोश्चसो। स्यधातोरन्तुप्रत्ययान्तस्याप्रशब्दांतस्य चावोदीर्घश्च्यान्तोपरे। यसदेहा मस्यामित्यक
राणात्मोरेवग्रहणे। तत्वादंतात्स्यमोर्लुगपवादे। मादेशे। कुलं। श्रोत्सीवेतिङे। कुले। अम् प्रासोश्शिश्
। नावदत्तस्यन्तुम्। नन्मांते निदीर्घश्च। कुलानि। द्वितीयापितद्वत्। शेषंपुंवत्। नामांत्योकश्च। सोम २२
पी। सोमपे। सोमपानि। पुनस्तद्वत्। अतशेनादि। सोमपेनेत्यादि रामवत्। कुलाः सांकुलेत्यइत्या
देतुक। हृ॑रंगयोरालैत्वयोरसिद्धत्वान्तुनर्डश्चोन लवति। अध्यादेर्दकु। असम्प्रोर्लुक्। अथ्यत्॥ राम

अन्ये। अन्यानि। पुनस्तद्वत्। हे अन्यत्। अन्यतरत्। कतरत्। कतमत्। इतरत्। नैकतरा इत्युक्तेः एकतर
क्लीवे स्यो लुक् वा। रि। इगन्तस्य यानां स्वविलक्षणवि। अत्रौ ङे। मि ह्रस्वस्तु ह्रस्व क्वन्तं त्वशाविति नियमान्न क्ली
वे शेरन्त्यत्वन नत्वं कार्यं तेन नन्सान्ते ति दीर्घेन। एवं। वारिणी। शौ तु दीर्घः। वारीणि। पुनस्तद्वत्। वा
रिणा। वारिभ्यां। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। अनामि त्सु केर्नुम्। नामि दीर्घः। वारीणां। वारि
णि। एवं मधु कर्तृ। कर्तृणी। कर्तृणि। कर्तृणा। पुंवत् टाद्यचि वेगन्तं तुल्यार्थे नोक्तपुंस्कं। यदीन्ते
क्लीवमेकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेन पुंत्वमप्यावष्टे तदा टादेरचि पुंलिंगवद्रूपं वाच्या। पुंवत्त्वात्ते

सु० तुम्भ।कर्त्री।कर्तृस्यां।कर्त्री।कर्तृणो।कर्तृ४।कर्तृणा४।कर्तॄणां।कर्त्रि।कर्तृणि।अनादि।अनादये।अ
३४ नादिने।तुल्यार्थे वेति किं।पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नंतु पीलवे।वृक्षे नि मिन्नी।पीलुत्वं तज्ज वृ
त्तत्फले पुनः४।अतिप्रि।अनादिवत्।सुधि।सुधिया।सुसुधिणा।सुधिया।सुधिना।प्रध्या।प्रधि
ना।सुखः।सुख्वा।सुखुना।असुखुवानेक्रोष्टुलावः४।प्रियक्रोष्टु।हे प्रियक्रोष्टो।हे प्रियक्रोष्टु।प्रिय ३४
क्रोष्टुनी।परत्वात्नुमा क्रोष्टुलावो वाध्यते।प्रियक्रोष्टूनि।पुंवद्वे प्रियक्रोष्ट्रा।अन्यत्र नुमा।प्रियक्रो
ष्टुना।प्रियक्रोष्ट्रे।प्रियक्रोष्टवे।प्रियक्रोष्टुने इत्यादि।एह्यादिडन्।प्रशि।प्रशिणी।प्रशीणि।प्रशिणा॥ राम॥

प्रराया। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायस्याप्यादेति। प्ररा सां। प्ररालि॥ प्ररायोऽत्र शिणो। एवं प्रघु। प्रघुना॥
प्रघवा। प्रघुने। स्नुनु। स्नुनमा। स्नुनावा। स्नुनुने इत्यादि। दधि। दधिनी। दधीनि। दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णीते
ष्वनटाद्यचि। एषामिकारस्यानङ् स्यादटादावचि। तेनोल्लोपः। दध्ना। दध्ने। एवं अस्थि सक्थि। अक्षि। अष्ट
स्योरमादेशे वा जरस्। अजरसौ। अजरं। अजरैरसी। अजरे। अजरा॥ णोनुमच्छेऽलं नष्टे तिनुमः। न
न्सांतेति दीर्घः। अजरांसि। शेषं पुंवत्। सिटस्नुटः हृतेतु शौ॥ सिटिस्नुटिवा नं कार्यं शावेव स्यान्नान्यत्र
। सिटिस्नुटिवा नं शसादेशे शावपि स्यादित्याहृत्याहयस्नुच्यते। तेन वा रिणी इति दीर्घो न स्यात्। णी

सू॰ ३५ तिशस्प्रभृतिषुदीर्घादितिसिध्यति। पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकन्शकन्नुदन्नासञ्छ
शीर्षन्मांस्पृतनः शब्दानां तराण्यपि। पाददंतनासिकामासहृदयनिशासृग्यूषदोषयकृत्शकृ
दुदकआसनसानुशीर्षमांसपृतनानांक्रमात्पदादीनांदेशान्शसादिषन्ये विदधातिविकल्पे
न। तदनर्थकं। पदादीनिहिप्रकृत्यंतराण्यपिसंतितेषांतानिरूपाणिरविष्यति। तथाचकोशः ३५
पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियां। स्कः पुच्छः सानुरस्त्रियां। निशश्चआपविकल्पितः। निट्निशेति॥ त
थाचपदादयः पृथक्शब्दाइत्येके॥ ॥इत्यजंताः क्लीबाः॥ ॥सूत्रौपंचमकिंचिन्नकल्पु राम॥
छ्रौ।

षड्ः लुकि कल्पि वा। ठकार वकारयोः क्रमात् ॥ शत्रुट् रुध्यात् पंचमेकौ कलादौ चक्रिति य इ ल्तु
किंतु कल्याव वकारेव तौ वाष्टः। शब्दांतरात् धातुष्टृम् यत्नृष्ट जब्ध भ्रष्टपरिव्रजां। षांतो लक्ष्लीन
षः। एषां षांतादेशः स्यात् कालिपदान्ते वा। तुर्ये तृतीयेते वचष्टड्ः। तत्वधाट्। तत्वधाड्। तत्वशाशो
तत्वशाशः। तत्वधाड्ल्यां। तत्वधाट्सु। तत्वधाट्सु। शब्दे कृते मे मिति कत्वात् छ द्विर्वि निवर्तते। द्वि
कारक निर्देशाद्वा। एवं गो विसंयोगांतलोपः॥ वान्ना वांशो नकारात् छ स्यात् शो नेति लाघामतो वां छो
वान् स्यात् विट्। विड्। विशौ। विशः। विड्भ्याम्। एवं निट्। जुष्ट। सम्राट्२ सम्राजौ। सम्राड्भ्यां।

सु० ३६ विभ्राट्। विभ्राजौ। विश्वसृट्। विश्वसृजौ। देवेट्। देवेजौ॥ परिसृट्। परिसृजौ। संयोगादिलोपश्च वश्च

षत्वडत्वादि। वृक्षवृट्। वृक्षवृश्चौ। वृक्षवृड्भ्याम्। परिव्राट् २ परिव्राजौ॥ विश्वस्यादीर्घो राट् वक्षो

रिति दीर्घः। विश्वाराट्। विश्वराजौ। विश्वाराड्भ्याम्। सलोपश्च भृट् २ सा धी धे जेबदः स्यात्। भृज्जौ

भृज्जौ॥ भृट्कः भृड्भ्याम्। षढोः कः सि प्रत्यये। अपदान्ते ध्यै वि विधि पदान्ते ड्वेन न ल वितत्यम ३६

विशेषः सन्। संयोगान्तलोपेन सत्यनिवृत्तेः तन्निमित्तकत्वस्याप्यपायः। विविट् २ विविशौ। वि

विड्ः विविड्भ्यामित्यादि। कथ्यामन्तत्वेन लोपासावप्रदर्शनार्थमत्राश्चोपन्यासः। संयो राम॥

गा। घ्याह्नतनक्रोर्नुट्। रुत्रेर्वा स्कल्पदां नयोः। मह्नतीति मह्न। सस्यदः४ मह्नो। मह्नः४ मह्या। मह्न। एवं बल
क्षु४ बलगुर बलक्षौ। काष्ठतट्‌२ काष्ठतक्षौ। काष्ठतक्ष्यां। एवमन्येपि ह्रांता४। गोरट्।२ गोरक्षूर गोरक्षौ
गोरक्ष्यां। गोरड्भ्यां। श्वक्रतक्षोः किं। पिपक्। पिपक्षौ। पिपक्ष्यां। नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि
धातुस्थ॥ ॥सकारज४ शकारश्चेर्षाद्दि वर्गाक्षि वर्गजः॥ ॥परिलाषेयस्त्रा। अधात्वंतस्य सोश्चसावि
तिदीर्घ४ संयोगान्तलोपश्च गोमान्। गोमन्तौ। गोमंत४ गोमन्तं। गोमन्तौ। नोन्तुप् हलंतस्योपान्त्यो ध
सिटि। गोमतः४। गोमता। गोमद्भ्यां। लवन्तु। लवान्। लवन्तौ। लवन्त४ लवता। अंत्वंत बालावानदी

प्रु० र्घः । पचन् । पचंतौ । पचंतः । पचतः । पचता ॥ बृहन् । बृहंतौ ॥ न्सां नाम महतामिति दीर्घः महान् ॥
२७ महांतौ ॥ महांतः । महतः । महता ॥ धातोः क्किङितोः । उपांत्यो नो लुप्यत इत्येव । मंथः क्वौ । अग्नि
मन् २ अग्निमथौ । अग्निमथ इत्यादि । नेदित्कुड् चर्ची । इदितां कुंचेः स्तु । पूजार्थस्यां चतः श्वनो न २७
लुप्यते । खन् खंतौ । खन्भ्यां । खन्स्यां । अग्रमदन्साहृवय्यान्न्सां तधातो नै दीर्घः स्तु हिन् । सुति
न्सौ । स्तु हिन्स्यामित्यादि । नलोपनिषेधात्संयोगांत लोपे कुंचां श्वेति नय्य ङः । कुड् । कुंचौ । कु
ञ्चः । कुड्भ्यामित्यादि । एवं प्राङ् । प्रांचौ । प्रांचः । प्राचा । तुस्वयात्स्वेक युजिरोः सिटि । पूजार्थ रामा॥

दन्त्यस्य गत्यर्थोस्याश्वेरेकस्य केवलस्या समस्तस्य तु निरस्य सि टित्नुमस्याम्॥ धातोस्क्किङ्ङितोरिति
गत्यर्थस्याञ्चेः सर्वत्र नलोपः॥ नतः॥ सि टित्नुम्॥ संयोगान्तलोपेन स्यात् अङ्॥ प्राङ्॥ प्राञ्चौ॥ वित्यादि॥
सिटि पूजार्थत्वम्॥ शसादौ तु नलोपे॥ प्राचः॥ प्राचा॥ प्राग्भ्यामित्यादि सेदः॥ युनक्तीति युङ्॥ युञ्जौ
युञ्जः॥ युञ्जौ॥ युञ्जौ॥ युजः॥ युजा॥ युग्भ्याम्॥ केवलस्याकिं॥ अश्वयुक्॥ अश्वयुजौ॥ युजिरिती हि म
तोयहणाद्युजसमाधावित्यस्य न॥ युक्॥ समाधिमानित्यर्थः॥ क्रुञ्च्॥ क्रुङ्॥ लिङ्गस॥ उष्णिक्॥ दिक्
६ दृक् स्पृक् दृष्टलिहाम्॥ नयतोऽस्यायस्याको लस्य दान्तयोर्वान्तको न॥ एषु कुञ्च॥ श्रुत्सु ...न

सु सृङः स्यात् श्लिगादेस्त्रीत्यस्य कः स्यात् क्तलिपदांते च । नशेस्त्वंत्यस्य को वा स्यात् । षत्वादेरपवादः
३८ ङ-नु दादृक् तथा श्लिक् २ श्लविज्ञो । श्लिग्भ्याम् । श्लविड्त्सु । स्पृक् । स्पृजौ । अस्पृक् । अस्पृजी । शो त्रुमस्क
लं तस्येति सुमः । अस्पृङ्क्ति । अस्पृजा । अस्पृग्भ्याम् । दिग् २ दिशौ । दिग्भ्याम् । एवं दृक् । स्पृक् । दधृक् । दधृषौ
दधृग्भ्याम् । उष्णिक् । उष्णिहौ । उष्णिग्भ्यां । नक् २ नट् २ नशौ । नग्भ्यां । नड्भ्यां । इत्यङ्गप्रत्ययौ ॥ ३८
लोपश्चादो ध्रुवले इत्यपूर्वदीर्घः । लोपीस्य च गत्यर्थः तस्य च विषयेस्य लुप्यते अश्व वन्मार्ग
रे च ततो परे पूर्वस्याणो दीर्घः । स्यात् । प्रतीचः । प्रतीचां । तेकिं । प्रत्यग्भ्यां । लोपश्चः किं । पूजार्थे रामः ॥

स्यत्तु। प्रत्यङ्ः। प्रत्यञ्चौ। एवं प्राक् शब्दस्यापि। उदङ्। उदञ्चौ। अच्यो दः परस्याइत्वं उन्नशब्दात्परस्यात्तुमा
कारस्याप्यवेरीत्वस्यात्। उदीचः। उदीचा। अच्योति किं। उदञ्च्यां। सम्रूसमिः सहस्य सध्र्यंश्चौ। अंचवमावेपरे
सम्रसमिः स्यात्। सहस्य सध्रिः स्यात्। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। अल्लोपे पूर्वदीर्घः। समीचः। समीचा। सध्र्य
ङ्स्यां। सहांचतीति सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्रीचः। सध्रीचा। सातिलश्चौ तिरसूतिरिः। सातिश्चलुप्ता।
कारे। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। सातिकिं। तिरश्चः। तिरश्चा।। ।।देवविष्वक्सर्वनाम्नां टेरद्रिः क्वयञ्चतौ परे। ए
षां टेरद्र्यादेशः स्यात्। क्विप्रत्ययांतेञ्चतौ परे। देवानञ्चतीति देवद्र्यङ्। विष्वद्र्यङ्।। सर्वद्र्यङ्। यद्र्यङ्

सु० तद्यङ्। शसाद्यचि। अल्लोपदीर्घयोर्द्वेवडी वडइत्यादि। त्यादौ त्यदादेर्दः। द्वेर्म्मिमनंत्यः सौ तु सं तदौ।
३0 त्यदादीनां द्विवर्ज्जानामनंत्यस्य अदस्य मः स्यात्त्यादिषु सौ तु परे तकारदकारो समापद्येते। त्यदाद्य
त्वौ। स्यः४। त्यौ। त्ये सर्व्ववत्। एवं सः४। तौ। एषः४। एतौ। यः४। यौ। अद्वेः किं। द्वौ। इदमः४ सा वयमियं तु स्त्रि
यां४। अयम्। पुमान्। इयं स्त्री। अत्र यत्वादेशे कृते अकृतसाकू। तेनायकम्। इयकां इति च सिध्यति ३0
। यद्वद्दयति। सर्व्वनाम्नां त्यदादेष्टे४ प्रागवात् किमस्कन्। आदिष्टेन वेदमस्याकस्य त्कुस्यात् दिटेः४ क
यिदिति। त्यदाद्यत्वमत्वं संधिकार्यं। इमौ। इमे। इमम्। इमौ। इमान्। विभुटौ अनः४। विभुलिंगे स्त्री। अष्टैन रा

ष्टेनः॥ अनेन। स्त्राद्यः॥ सकारे लकारे आमि च परे इदमः॥ सर्वेष्वाप्यः॥ ष्यान्। स्याद्यनोतातन्आ। आस्या
मू। तोन्नुनसाकः॥ तोअनाकारादेशोअक् विषयश्चेदमो नसः॥ इमकेन। इम कास्यां। सिद्धे ६ ख्येनं
मदसारकोः॥ अककारयोरिदमदसोरत एष्याज्झिसि। अनदंतत्वादैस्नुन। एभिः॥ अकोः॥ किं। इम
केः॥ अस्मै। अस्यां। एतस्य स्तुपो॥ एस्य॥ अस्मात्। अस्य। अनयोः॥ अइए। एषां। अस्मिन्। अनयोः॥
। एषु। विधायैकं यदान्येष तंत्र किंचिदुच्यते। सोन्वादेशो द्वितीयाटौस्स्वेनदिदमेतदोः॥ त्यदाद्यो

सू० ४० त्वं अनेन व्याकरणमधीतं अथो एनं छंदो ध्यापय। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः। एत
४० दोप्येवं। स्त्रियांतु। इयम्। इमे। इमाः। इमां। इमे। इमाः। अनया। अस्याम्। अदित्युते
रत्वंना। य्या लिः। अस्यै। आस्यो। आस्यः। अस्याः२ अनयोः। आसां। अस्यां। अनयोः। आसु। ४०
॥ ॥अदसःसेर्डौ॥ ॥सत्वं टिलोपः। असौ विधानसामर्थ्याद्धलं। न त्वेपि न सिलोपः। डित्करणाद्
हे असाविति घिलोपेन। स्त्रियांवा सकावित्यत इत्यात्ययेकापीतीत्वं थो कीवा विस्यइतीत्वं

ह्येन॥ अनेनसूत्रे॥ सकारेलकारेऽच्॥ मित्यपरेइदमः॥ सर्वेऽप्यात्र॥ स्याऽत्र्नौ॥ताश्च॥त्रा॥सू
सू॥नोऽन्तुनसाकः॥नोऽप्रना कारादेशोऽच्कुविषयस्योदमो॥नसश्रेसक्रौ॥पदे॥अनो॥सिस्मा॥अदीर्घ
ञ॥सकारमकारास्यामयोवर्ण॥ष्यात्र॥दीर्घश्रेञ्जस्यात्र॥नयोकारेपरे॥असुकः॥अनोतिर्वि
॥असकौ॥मलौ॥संधिकार्ये॥जलौ॥अमूः॥अमूर्दीः॥वक्षत्वेक्कतएकारइत्स्यात्र॥सर्वनाम्नो॥सि॥
॥अइए॥अमी॥अमुं॥अमू॥अमून्॥परत्वाडुत्वे॥टाना॥स्त्रियां॥अमुना॥अमूभ्यां॥एवं॥अमी॥सि॥अके
रितिनिषेधात्र॥अकैः॥परत्वाडुत्वेकृते॥नाभावः॥विधेःकार्यं तुल्यम॥सिद्धवत्॥टायानादेशात्र

सु०
४१

लाद्यात्यस्मिकार्ये उत्वमत्वं चासिद्धवत्स्यात् ॥ इत्युत्वमत्वयोरसिद्धत्वाददंतत्वात्स्मायादिकार्यं । अमु
ष्मै । अमुत्यां । अमीभ्यः ४ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः ४ । अदूडण । इत्वं । अमीषां । अमुष्मिन् । अमीषु ॥
नाम्न । स्त्रियां विधा । किन्तु केरततष्टे नोना । अमुना । स्त्रियां । त्यदाद्यत्वे त्वा । पेना असौ । अमू । अमूः ४ अमूं ॥
अमूः । अमूः ४ । अमुया । अमूभ्यां । अमूभिः ४ । अमुष्यै । अमूभ्यां । अमूभ्यः ४ । अमुष्याः ४ २ । अमुयोः । अ
मूषां । अमुष्यां । अमुयोः ४ । अमूषु । क्लीबे । अदः ४ । अमू । अमूनि । पुनः सद्दृक्शेषं पुंवत् । अमुमंवर्त
ति विग्रहे टेरद्रिः । अदद्रो दस्य मो । अमुद्यारद्योल्वं । तस्यासिद्धत्वादुत्वं न । अदद्रोपधा लोपे दूर्ध्वं । अ ४१ रामा ।

ल्लोपे पूर्वदीर्घः॥ अदमुयङ्। अदमुयञ्चौ॥ असादौ अदमुङे वः॥ अदमुङे वा॥ अदमुयग्या मित्या
दि॥ प्राचोवा॥ पूर्वस्यैव वा दकारस्यामत्व मित्यर्थः॥ अमुद्र्यङ्। अमुद्र्यञ्चौ॥ अमुद्रीचः॥ अमुद्र्यग्याम्॥
॥ ॥अथद्वयोः॥ ॥अथवा द्वयोरपि दयोर्मत्वं स्यात्॥ अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ अमुमुङे वा॥ अमुमु
यग्याम्॥ नवा॥ अथवा द्वयोरपि मत्वं न स्यात्॥ अदद्र्यङ्। अदद्र्यञ्चौ॥ अदद्रीचः॥ अदद्र्यग्याम्॥ स्त्रियां
ल्वीय ल्लोपेः दमुङ्वी॥ अदमुङ्या वित्यादि॥ क्लीबे अदमुयक्॥ अदमुङी॥ अदमुयञ्चि॥ अदमुङे
वा॥ न त्यदादिकृतं गौणं युष्मदस्मद्विना लवेन॥ अतितद्॥ प्रियद्विः॥ सर्वावादिनल्पवति॥ संख्यामा

न संख्यामात्रेस्त्रु सिद्ध स उ .. . स मि युष्मदस्मदोः। त्वेमहत्पूर्वेव
महंतवममक्रमात

क्रमात्। सिना सह त्व मह जसा सह यूय वय ङ्या सह तुभ्य मह्य ङसा सह तव मम इत्यर्थः ।१।

सु० त्रे। एकार्थत्वे त्वमर्थत्वे वह्वर्थत्वे चेत्यर्थः॥ युवावौ द्व्यर्थयोः॥ आदावेकार्थे त्वमौ दौ तयोः॥ क्रमादित्येवा

४२ न्यौ॥ शस्ङस्ङसिस्यसामाम्नङस्यङतङ क्रमः॥ यौ इत्यघ्रमः॥ शसो नः॥ स्यसोऽङस्यौ॥ ङसेर्द्ध

त्योकारस्योच्चारणार्थः॥ स्यसोऽङन्॥ आमः॥ कमङ् इत्यर्थः॥ गौणेऽकत्वा॥ गौणत्वे आमः॥ कत्वाद्या न्ना

स्थ तयो रूपासङ्घोस्तु॥ आहलि॥ युवां॥ अवां॥ यूयं वयं त्वन्मदौ॥ त्यदाद्यत्वे॥ अमौस्शसो ४२

र लुप्॥ आहलि॥ त्वां॥ मां॥ युवां॥ आवां॥ युष्मान्॥ अस्मान्॥ त्वया॥ मया॥ युवाभ्यां॥ आवाभ्याम्॥ युष्मा

भिः॥ अस्माभिः॥ तुभ्यं॥ मह्यं॥ युवाभ्यां॥ आवाभ्यां॥ युष्मभ्यं॥ अस्मभ्यं॥ त्वत्॥ मत्॥ युवाभ्यां॥ आवाभ्यां॥

युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः
युष्मासु । अस्मासु । संख्यामात्रइत्युक्तेः त्वां मां वा युवां आवां वा युष्मान् अस्मान् । वा अतिक्रान्त
इत्यर्थे सिजस्ङे·ङ·स्सुतदेवरूपम् । अन्यत्र युष्मदस्मदोर्ह्यर्थे वा विवेसर्वेवचनेष्वपि युवावौ
एकार्थवाचिनौ त्वमौ वा विवेत्वन्मदावेव सर्वत्रेति योज्यम् । तद्यथा । त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अति
त्वं । अत्यहं । अतित्वौ अतिमौ । अतियूयं अतिवयं । युष्मदस्मदि नेत्युक्तेर्गौणोपि त्यदाद्यत्वं । अ
ङसो मश्शसोरल्लुप् । आत्वं । अतित्वां अतिमां । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अति

सु० ४२

त्वास्यो। अतिमास्यां। अतित्वालि४। अतिमालि४। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। स्यामिप्रायवन्नः। अतित्वत्स्यौ। अ
तिमत्स्यौ। अतिवन्नः। अतिमन्नः। स्पष्टापि। अतिवन्नः। अतिमन्नः। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः। अतिम
योः। अतित्वाके। अतिमाके। कश्चिकल्पे। अतित्वयां। अतिमयां। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः
अतिमयोः अतित्वासु। अतिमासु। युवां आवां वा अतिक्रान्त इत्यत्र अतित्वं२ अतियुवां२ अतियू ४२
यी। २ अतियुवां२ अतियुवौ२ अतियुवान्२ अतियुवया२ अतियुवाभ्यां२ अतियुवालि४२ अति
तुभ्यं२ अतियुवाभ्यां२ अतियुवभ्यं२ अतियुवन्२ अतियुवाभ्यां२ अतियुवन्नः२ अतितव२ अ

त्वयोः २ अतियुवाकं २ अतियुष्मयांवा २ अतियुवयि २ अतियुष्मयोः २ अतियुवासु २ युष्मा
तियुवयोः २ अतियुवाकं २ अतितुवयांवा २ अतियुवयि २ अतियुवयोः २ अतियुवासु २ युष्मा
नस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहः अतित्वं २ अतियुष्मां २ अतियूयं २ अतियुष्मां २ अतियुष्मां २ अ
तियुष्मान् २ अतियुष्मया २ अतियुष्माभ्यां २ अतियुष्माभिः २ अतितुभ्यं २ अतियुष्माभ्यां २
अतियुष्मभ्यं २ अतियुष्मत् २ अतियुष्माभ्यां २ अतियुष्मत् २ अतितव २ अतियुष्मयोः २ अति
युष्माकं २ वांमांवाद्यावद्धाणादृत्यपिवियदेरणेंतात्कौटिलोपेतोक्तिपोर्लोपे युष्मदस्मदिति
मांतयोर्नाम्नोः श्याद्दीचावदादेशेषुएकवद्विवचनसिनोसाह्यवन्नपातोतिनिडपदत्वेलेदश
अतियुष्माकं २ अतियुष्मयांवा २ अतियुष्मयि २ अतियुष्मयोः २

सु०
४४

वह्वर्थयोस्त्वं।अहं।मांतयोर्मश्च हल्याः१ त्वं यत्वं टाः५ ङ्योः स्नुलुङ्विति।हलियतत्काश्वा।यद्वात्वंत्यदा
यत्वं टाङ्ङ्योः स्नुवयद्यत्वं यश्च ङितिलुप्।एतानिमश्चो वस्नुर्न्नंटेरित्यर्थः४।अत्रयत्वंमश्च विधीयते
अयापवादः इतराणिनियम्यंते युष्मां।अस्मां।यूयं।वयं।युष्मां।अस्मां।युष्मां।अस्मां।युष्मान्।अस्मान्।
यत्वं।युष्मा।अस्मा।युष्माभ्यां।अस्माभ्यां।युष्माभिः४।अस्माभिः४।तुभ्यं।मह्यं।भ्यामिश्चापवादः।युष्मभ्यं ४४
अस्मभ्यं।युष्मत्।अस्मत्।भ्यस्यपि।युष्मत्।अस्मत्।तव।मम।युष्मोः४।अस्मोः४।युष्माकं।अस्माकं॥
युष्मां।अस्मां।वा।युष्मि।अस्मि।युष्मोः४।अस्मोः४।युष्मासु।अस्मासु।कौमारास्कमांतयोरनयोर्यश्चम रामः।

त्वमंतलोपस्यन्ने छंतो युष्मा अस्मा । युष्[illegible]ष्मा युष्मासी अस्मास्य मित्युदाहरंति । एतत्त्वपाणिनीयं । द्विती
यावतुर्थी षष्ठ्येकद्विबहुवचनांतयोः ४ । तेमे वाम्नौ वस्नसौ वा क्रमात् । त्वामौ त्वमंतयोः ४ द्वितीया
देरेकवचनांतयोस्त्वेमे । द्विवचनांतयोर्वान्नौ । बहुवचनांतयोर्वस्नसौ वा स्मः ४ द्वितीयायहुलौ द्वि
वचस्य । त्वमंतयोः स्फुतयोः ४ त्वामाइत्येतौ वा स्तः । सविलक्षिका नामेते आदेशाः ४ । यथा । यस्त्वापि
मावत्तिददातु शर्मीह स तेमेयः ४ शास्ति यच्छति श्रुत्वानि पतिः ४ स वां नौ । संशोध्यादाश्रुतिशिवेश
रतां स वो नः ४ । वाक्यपादाद्यवाहाहवैवसा ह्यादेशा न स्युः ४ अश्राह्मुपदार्थयुक्तयोश्चनांतमया

स्तु०
४५

दयः८। वाक्यादौ श्लोकपादादौ च वर्त्तमानयोर्विहितस्य दस्य एवेः साक्षाद्वाधकत्वे योः८ अस्याह्युष्मज्ञानार्थैः
साक्षात्परंपरया वा युक्तं योऽक्षते मेंत्र्या द्यादेशानस्युः ।यथा॥ श्रीमांच पश्यतु हृदा मम मो त्रिणोपि
।वाक्यान्त्ययोस्तु वां पातु मां पातु।विशेष्यासंबोधनायास्याममयोरात्रयोश्चन।यथा॥देवाः स्माः र ४५
पाहि त्वं हरे विष्णो स्मान् रक्ष सर्वदा॥विशेष्याय्यात्रु॥हरेहकपालेन ८पाहि।अ संबोधनाय्यान्तु
सर्वदा रक्ष देवन८।अत्र वादेशेतु सादिप्रथमांतायो विनाक्षवाः विद्यमानपूर्वाविप्रथमांतात्प
रेतौ वर्जे यिवाः८त्वयोस्मयोरन्वादेशे नित्यं तेमयाद्याः स्युः८अनन्वादेशे तु वा स्युः८।यथा॥धाता राम॥

विशेष्यवाचकादसंबोधनात्वाद्यपरं यत्संबोधनं तद्धि त्वात्मन

सासंबोधनोपात्वं तत्वे स्यात्रोनादेशानस्युः८४

तेनवद्वाः ४ पत्यैंतस्मैतेह्रस्येनमः ४। विना। किं। सक्तस्थमप्यर्दैतेनहरिस्थात्रायतेसमी। व्याघ्रस्येव
पादावस्येतिविग्रहे। हस्त्यादिवर्ज्जोपमानसुसंख्यापूर्व्वकस्यपान्। पादस्यास्याद्रूजवीहौ। व्या
घ्रपान्॥ १। व्याघ्रपादौ। हस्त्यादिवर्ज्जनान्नहस्तिपादः ४ कुसूलपादश्चवहुवीहौ किं। व्याघ्रइवपा
दोव्याघ्रपादः ४ नसंज्ञाविषयेऽस्यपन्। व्याघ्रपदः ४। व्याघ्रपदा। व्याघ्रपाच्चामित्यादि। एवंद्विपा
न्। एकपान्। द्विपान्। धातोर्म्मोनोवस्त्वेषु। प्रशान्। प्रशामौ। अम्मूरितिनिषेधान्नोलुप्। न॥
प्रशान्त्सां। प्रशान्सु। प्रशान्त्सु। अप्शब्दः ४ स्त्रियांवहुवचनांतस्य। नन्त्सांतापूमहतामितिदीर्घः ४।

सु० ४८

।आपः। अपः। अपसो नो विरक्तिलो। अद्भिः। अद्भ्यः२ अपां। अप्सु। दिवो वद्यौ। त्सौ। इयं। स्था निवर्णि

त्वमतां विनात्। उक्ते रोलक्ष्यां ह्रा। शिवद्वानन्मि लोपः। द्यौः। दिवौ। दिवः। अद्यां ह्रा। दिवो वद्यां ह्रा ह्रा

दमि। द्यां। दिवौ। दिवौ। दिवः। दिवा॥ ॥उत्पदांते॥ ॥द्युभ्यां। द्युभिः। दिवे इत्यादि। अविवनाद्वृति

उकारे नरेः विपरेपदांतस्यापि दिवो वउन्नस्यात्। दिवीशः। दिवौकसः। अन्वतिकिं। घूर्णुन्नास्त ४८

स्सान्ते स्योनस्यलोपः। शतुः सिद्यपि। ददन्। ददतौ। ददतः। ददतः। ददत। इत्यादि। एवं जक्षत॥

जाग्रत्। दरिद्रत्। शासत्। दीध्यत्। वेव्यत्। चकासत्। क्लीवे ददत्। ददती। शौ नुवा। नलोपः॥ रामः॥

ददन्ति। दरिद्रति। जक्षति। स्त्रियां त्वीप्। ददती। जक्षती। जाग्रतीत्यादि। कुर्वती। अदती। वा लातः परस्य ङे
ङ्यपोः। अकारात् परस्य शतुर्वा नश्च लोपः। ष्यात्। लाती। लान्ती। कुले। स्त्री वा। तुदती। तुदंती। शपश्य
स्यांतु नश्च लुप्। पचन्ती। दीव्यन्ती। अधो नाम परत्वे। स्त्रूनेर्लुप् स्त्री वेत्युवा सधौ। असंबुद्धि
विषये नाम्नोन्त्यः। सन्यदान्तो नकारो मकारस्थान जादन्त्यो लुप्यते स्त्री वेत्युधो परे वा सलोपः॥
लोपसंयोगान्तलोपौ प्रावां कार्ये घजातवत्। घावीसूत्राणां संबंधिषु कार्येषु। कृत्स्ने ति घक
रणो ल्ली घनाड्डाज्ञाष्ठु इत्यादौ संधिकार्ये नाजातवत्। नलोपश्चाजातवत्स्यान्नांतदीर्घः। राजा॥

सु० राज्ञानौ। राजानः। अधौ किं। हे राजन्। सुटी स्तुकेर्न्न दीर्घः। शसाद्यचि। लेऽनोऽल्लोपः। जञोर्ज्ञः।
४७ राज्ञः। राज्ञा। अनां नात इत्स्तुकेर्न्न दीर्घः। राजन्यां। राज लिः। राज्ञि। राजनि। अस्वन्तवादीर्घः। सी
योगान्तलोपः। लवान्। लवनौ। नोलुप्। लवतः। लवता। लवसामित्यादि। एवं लगवन्। अघ
वान्। यौ वालवद्गवदघवतां लोसु नमोस घोसः। हे लोः। हे लवन्। हे लगोः। हे लगवान्। हे अ ४७।
घोः। हे अघवन्। पूज्यार्थाः। सलवान् अत्र लवांस्ववलवामिति। समुदायाए तौ वैते पूज्यपर्यायाः।
। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। हनि न तार्यमन्स्त्रलोपः शिष्वन्त्येषु दीर्घता। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। ते स्नोलो रामः

यः। हनो न्तो घ्नो घ्नु णत्वं न। हंते। न्तश शब्दस्य घ्न इत्यादेशः। तस्य च नस्य णत्वं नस्यात्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्न
वृत्रहत्सु। नलोपश्चात्ज्ञानवत्वान्नैमूलावः। वृत्रहलिः। एवं ब्रह्महा। भ्रूणहा। दंडी। दंडिनौ। दंडिनः।
दंडिस्यां। एवं वाग्मिन् यशस्विन्नादयः। पूषा। पूषणौ। पूष्णः। पूष्णा। पूषभ्यां। पूष्णोडौ घा लुप्तो वा
वा। पूष्णि। पूषणि। पूषसि। वा मघोनः सकृत्सुदीर्घो। मघवन्शब्दस्य नकृआगमो वास्यात्सन्नियोगा
शिष्टत्वाच्च तकारदेशो दीर्घश्च वास्यात्। मघवान्। मघवन्तौ। मघवन्तः। नो लुक्। मघवतः।
मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तदभावे मघवा। मघवानावित्यादि। राजवत्। अर्वा। तकृ वनः स्वसि

सु°
५८ युञ्जो ऽर्वणः। नञा सिप्रत्ययेन चा। संयुक्तया अर्वन्शब्दस्य तकृत्यात्सर्वप्रत्यये। अर्वन्तौ। अर्व
न्तः। अर्वन्ती अर्वन्तौ। नोलुप्। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यां। अनञ्युयुजः किं। अनर्वाणौ। सियुजश्च।
अर्वा श्वा। श्वानौ। नांतस्य मघवन्पूनोः तद्धिते सेवशब्दः ३ः। नांतानामेषां वकाराकारसंघ ५८
स्य उः स्यात् तद्धितादन्यस्मिन् सविषये। शुनः। शुना। श्वभ्यां। मघोनः। मघोना। युवा। यूनः।
यूना। युवभ्यां। नांते इति किं। मघवतः। मघवता। अतद्धिते किं। माघवनं हविः। नन्सांते इति दीर्घः
विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। वन्सोश्च सेवशब्दस्य उ निवर्तये तन्त्कृती। पन्सुः सन्ध्यभ्यन्तस्कृती।

वन्सुः प्रत्ययः। तत्कृते। वकारनिमित्तकमिडादि। नो लुप्। षत्वौ। विदुषः। विदुषा। लेकौ। विद्वद्भ्यां
। सांतवन्त्विदिति दीर्घः। सान्तेति विशेषणान्नेह। विद्वान्। पक्ववान्। पक्ववांसौ। पक्कुषः। पक्कुषा। प
क्ववद्भ्यां। पेचिवान्। पेचिवांसौ। उवेइटो निवृत्तिः। पेचुषः। पेचुषा। पेचिवद्भ्याम्। जगन्वान्। जगन्वां
सौ। वम्योर्ले न तत्कृते तद्यनस्य निवृत्तिः। गमहनजनखनघसामुपांत्योः लोपः क्ङिदचि न त्वङि। ज
ग्मुषः। जग्मुषा। जगन्वद्भ्यामित्यादि। म्वादौ वा ६ ष्टन्स्या तस्माद्भश्चसोरो। गुणोन्तु वा। अष्टनो नक्का
रस्याघ्यात् स्यादौ परे। तस्मादा वान्यरयोर्झश्चसोरो ध्यात्। गुणे ६ पधाने तुश्यौ लं वा ध्यात्। अष्टौ

सु० ४७ अष्टौ। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। २ प्रधानत्वान्नेति तिनाम्। अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे अष्टौत्वं
न। अप्रधानत्वादिति संख्याभ्यो। द्वित्रिजसूशसोर्लुक्। नलोपः। अष्ट। अष्ट। परमाष्ट। अष्टभिः। अष्टभ्यः।
२ स्नाम्। नांतानां तद्धितनांतग्रहणं ज्ञापकं एकवचने दीर्घप्रतिनलोपो नाजानन्तर्यविधिः। तेन नलो
पे दीर्घः। शसामो रिति दीर्घः। अष्टानां। अष्टसु। गोणोन्तु। प्रियाष्टाः। प्रियाष्टौ। जसूशसोरौ वा॥ ४७
प्रियाष्टौ। प्रियाष्टाः। प्रियाष्टौ। प्रियाष्टौ। प्रियाष्टौ। पक्षे आलोपः। प्रियाष्टः। प्रियाष्टा। प्रिया।
ष्टाभ्यां। प्रियाष्टौ। प्रियाष्टः। अप्रधानत्वान्नात्वम्। प्रियाष्टां। प्रियाष्टोः। आत्वाभावे। प्रियाष्टा। प्रिया राम॥

ष्टानौ । अष्टधानन्वा ङस्ङसू शसोर्न लुक् । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टभ्यां । नामो दीर्घत्वा
त् प्रियाष्टानां । प्रियाष्टि । प्रियाष्टनि । पंच । पंच । पंचभिः । पंचानां । गौणे प्रियपंचा । प्रियपंचानौ
। प्रियपंचानः । प्रियपंचा । आमि प्रियपंचानां । एवं सप्तन् । नवन् । दशन् । पथिमथ्यृभुक्षिणां त्वं
थेन्तुं सि घेर हिल्लुक् सुले । एषां नस्यात् लं स्यात् स्यां परतः । सिरित्तु परे थेर्न्त डागमः । इकारस्यात्वा का
रः । लोपि घेतु हिल्लोपः । पंथाः । पंथानौ । पंथानः । पथः । पथा । पथिभ्यां । एवं मंथाः । ऋभुक्षाः
अनडुहस्तु रोः सुघाम्न्वेपि धौ वमूवसो वहो न्ना । अनयोः । सुटि आमागमः । स्यात् । डे पिंतु वा स्या

सु० ५० ञ्च सं बुद्धौ त्वनयोरमागमश्च स्यात् । सौ तु परे । नडुहो ह्रस्य आन् आदेशश्च स्यात् । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्
हः । हे अनड्वन् । सि टि किं । अनडुद्भिः । अनडुहा । स्रांतव त्वनडुहनडुत्स्रंस्रध्वंसां दो वोक्लौतयोः
अनडुत्स्यास्य अनडुत्सु । प्रियानड्वान् । प्रियानडुहौ । प्रियानड्वांहि । चत्वारः । चतुरः । चतुर्णां । गोण
प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारे । प्रियचत्वारौ । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा । हे प्रियच ५०
त्वः । स्त्रीवे प्रियचतुः । प्रियचतुरी । प्रियचत्वारि । उपानत् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपान
त्सु । ध्वत् । ध्वसौ । ध्वत्स्यौ । ध्वत् । ध्वसौ । ध्वस्यां । हेहः । स्कलंतयोरित्सुत्वरेष्वपि ज्ञेयम् । लिट् । लिहौ । लिहः राम॥

लिड्स्यां। लिट् सु। दादेर्घः धातोर्घो वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां। धातो रवयवस्य दकारादेर्हस्य वा धि
तो हस्य घः स्यात्। द्रुहादीनां तु वा। तुर्यान्तैकाचि धात्वंशे तुर्यस्यांशे तृतीयकः। वर्ग्यस्य चतुर्था
न्ते एकाचि धात्ववयवे स्थितो जकारादिर्वर्ग्यस्य तृतीयस्य चतुर्थः प्राप्नोति। सकारे ध्वशब्दे वा न पदा
न्तेपि। गोधुक् २ गोदुहौ। गोदुहः। गोदुहा। गोधुग्भ्यां। गोधुक्षु। द्रुहादेर्घः। ध्रुक् ध्रुग्। २ ध्रुट् २ द्रुहौ
। द्रुहः। ध्रुग्भ्यां। ध्रुड्भ्यां। एवं मुक् ४ स्नुक् ४ स्निक् ४ स्नुक्। जष्। जषौ। जषः। जड्भ्यां। वे
त वाहवचा तुरुक्षशासु तुरोडाश्च हिरन्मुसलोक ४ वेषां दीर्घश्च धौ। एषां टेरघ्या नसमकारलकारा

सु०
५१

दौ प्रत्यये परे। संबुद्धौ चैषां वा दीर्घः स्यात्। असंतत्वाद्दीर्घः श्वेतवाः। श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः। हे
श्वेतवाः। हे श्वेतव। सत्तो रिति पदान्तोपलक्षणं तेन श्वेतौहा कृतं श्वेतवः कृतमित्यादावपि
स्यात्। वाहवाश्चवले। वाहो वाशब्दः ऊठ् स्याद्विषये। ठ इन्त्वा। श्यो श्यौ ऊठः क्षितौ। श्वेतौहः। श्वेतात्य
रस्यश्वा। श्वेतवाहः। श्वेतौहा। श्वेतवाहा। अस्त्रा। उत्त्वं। श्वेतवोस्यां। श्वेतवोलिः। श्वेतवक्षु। श्वेतवक्षु ॥१
। अनवयाः। अनवयाजो। हे अनवयाः। हे अनवयः। अनवयोस्यां। उक्थशानि। शंस्तु उक्थशाः। उक्थशा सौ
। उक्थशासः। हे उक्थशाः। हे उक्थशः। उक्थशोस्यां। शंसेः ष्ठो नलोपे दृष्टौ उक्थशासू लव राम॥

ति। पुरोडाः। पुरोडाशौ। पुरोडाशः। हे पुरोडः। पुरोडोभ्यां। श्वेता। किं। पष्ठवाट्। पष्ठवाहौ। पष्ठौ
हः। पष्ठौहा। पष्ठवाड्भ्यां। अनकारांते उपसर्गे चोपपदे वहेः। प्ष्विर्न्नाप्नीति। ला। ष्ठौ। नेनक्षुवाट्। क्षूह
वा। शिवाट्। वार्यूहा। प्रवाट्। ष्ठौहे त्यादयः। पप्रयोगाः। डोशनस्पुरुदंशोनेहस्सोः। उशनस्पुरु
दंशस् अनेहस् एषां सोर्डादेशः स्यात्। डित्वाट्टिलुप्। उशसौ। ना। उशनसौ। वोशनसोनेर्डड्ना ष्टुं
दाः पुरोधादेकदेशानुकरणं। उशनसः संबुद्धौ स्यानेडडनावा देशौ वास्तः। हे उशन। हे उश
नन्। हे उशनः। सो रित्युक्तेर्नडा। पुंसः सोऽन्त्ये सिटि। पुंसः सकारस्य ऽन्स इत्यादेशः स्यात्। स्मि टि।

सु०
५२

त्सांतत्वाद्दीर्घः।संयोगांतलोपः।सुमान्।हे सुमन्।सुमांसौ।सुमांसः।सुमान्सौ।सिटिकिं।सुं
सः।सुंसा।सलोपः।सुसल्यां।सुंसु।सजूरंतेरंस्कल्यदांतयोः।धातोर्दलंतयोर्वोपधाया दीर्घं न
लकुरछुरां।हलिपरेपदांते च धातोर्वकारे रेफालां।पूर्वइगदीर्घमेतिलमंजष्युकुरछुरोश्च
नश्यान्।सजूः।सजुषौ।सजुषः।सजूर्ष्यां।षत्वष्याजातत्वात्वां दिवस्कर।पिपठीः।पिपठिषौ।पि ५२
पठीर्ष्यां।एवं सुपीः।सुपिसौ।सुदूः।सुदुसौ।दोः।दोषौ।दोषः।दोर्ष्यां।संयोगान्तलोपः।चि
कीः।चिकीर्षौ।चिकीर्ष्यां।सुयशाः।सुयशसौ।अधावांवसोरित्वकेर्न दीर्घः।पिंडयः।पिंडय राम॥

सौ। पिंड्योः स्यां। एवं वर्म्म वः २। वर्म्म वसौ। लौ वेकं विद्धि शेषमाह। शौत्तुम्र कलं नप्पा। पयः २ पयसी।
पयांसि। सुसमित्। सुसमिधी। सुसमिंधि। धनु २ धनुषी। धनूंषि। अहृह्ऋकः। अहृह्नी। अहृह्नि। अहां
पि। कलं नप्पा किं। वा २ वारी। वारि। ऊर्ज्जा। ऊर्ज्जी। ऊर्ज्जि। ऊन्नर्ज्जि। न व ऊर्ज २ व ऊर्ज्जि। कुला
नि। अत्र सुजेत्तु वा। अत्र अघवद्वर्गेजि कारे परे रेफात्परे तु र्वा स्यात्। ऊावद्दर्ज्जि। कौमारा स्वेन छोपांत्य
स्यान्तु मनेन्त्र। सुवल्मि। ऊर्ज्जी। नि। तदपात्। नीयं। लुगाद्ये यः २ या। दाप्यः २ ऊह्नवा। ऊह्न्वा। नत्र शा
सायां। अत्र वाप्यो वीदिवर्णं लुप्त। वगाह्य। अवगाह्य। पिधानं। अपिधानं। लो यो भो वश्यमः २ रुत्या। रू

त२

पु०
५३ त्योतेपरेइत्यर्थः। अवश्यसाध्यै। अवश्यकार्यं। तुमः काममनसोरपि। लोप्तुकामः। गंतुमनाः। सम
मो वा हिततंतयोः। सहितं। संहितं। सततं। संततं। मांसस्य पचन पाकयोः। मांसपचनं। मांस्पाकः
समासएवायं विधिः॥ ॥इतिहलंतप्रकरणं॥ ॥अथाव्ययानि कथ्यंते संबुध्यादिषु चः क्र
मात्॥ संबोधनस्मरणसत्कर्णनपूरणामंत्रणाप्रतिषेधादिषु यथासंभवं बोध्याः। अ अपेहि। पं२
।आ एवं नु। इ इंद्रं पश्य। ई ईदृशः संसारः। उ उत्तिष्ठ। ऊ ऊरुषे। ॠ बीजं वपसि। ए इतो सव। ओ आय
वया। ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं खुं गुं घुमित्यादयश्च छांदसा एव। अजादी च्योमुगुमीमिमदादामाङ् इति राम

त्वलं। स्त्रठः वाडापुता हे वा अछेथाथोत्रमाः स्मयद्दे। इतो छेदाः स्यधाछे दीलमासा घोषारे अवे २
आहामातोस्रो षडयेः न्युदेवांगे वमाश्रुतं। क्ष धगार्य क्षतेः हावीगिह्वास्रोसमवोउषा। २ योतउये
रा विरीघदवगा होयहो स्त्रीऐकथ्य मितिहोताहो अकस्मादधुनाः रवें। ४। अन्नायावश्यम न्य
त्रांजसोपांश्वेषमोः निशी। अतीवाबो खिदे तहीदानीमत्रादहाः हहा। पा। उपरिष्टादुपर्यातं का
दंकानुषगानुबक्र। असी दणमन्यो न्युष्योपजोषमेकपदे तथा॥६॥ असांप्रतं वार्य हलमंतरेणा
नरांतरे। हलादि कैं कक्किं तंचाउ। किरक्षपत्हात किला। ऊनःशक्षहकथं कामं ऊचकखिकु।

पु० विस्मृते। किंकिल॰ कच्चन किमुतो॰ खं खुं खल्लु गुं घ घु। विद्वेष्ट नच किं त्न्नं विदंतं च विरं विरा ह्य॥
५४ चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिरेण च॥ ण्॥ छुं व ट्टुछ गि ति जा ग्ङ्ज्यौ षं ङ्पो षं क गित्य यि॥ क टि ति
वै तु वै नू ह्नी त त्रिरस्ते न ते न था॥२०॥ वा व ना व न्तु त र सा ता ज क्रु घु ङ्गी कू द र ह्ना॰ दिवा दि ष्या दु ष्मु ५४
दोषा धि कू न न त्नू नो न वर्त्त ते। त्वै वै च ने त्व हि न ट्ट न न्तु नो हि न वे त्तु वे। न बा व किं नाम नूनं त्तु कं न त्नं
न वे न न म॰॥२१॥ नो वे न्नी चै र्नी स्ति ना ना नि का मं नि क षा त था॥ न ह्न वे न हि कं चै व न या ति न न्तु व स्म
त॰॥२२॥ पूर्वं पश्चात्यत्तत्मात॰ प्रगे घा ह्ले घु रा प स्तु। प्पा दृ ष्वा क्रु षै त्य सु न॰ प्पा य॰ प रं प्पा दु॰ प्र श। श्रा॥

न्पृथक्॥२४॥अकामंपूर्य्येतेपश्यपश्यातत्रतुतस्मृतः॥प्रसह्यपुरतःप्रायशःपर्य्यासंतुनःपुनः॥प्र
वाहुकंप्रवाहुकंप्रवाहुचपरेद्युविपरारिफत्वद्दिर्द्वेदिवलवद्यवलाहुता।सोलगोभूर्भुवोभूयोल
वद्भुलंवतिर्म्मम।मेमामाहुःमृषामिथ्यामर्य्यमन्येमुकूर्द्धा।मनाज्ञिथ्योमिथुमिथुर्मंहुमाकिर्मनोमि
थ्यः॥माद्यायांमिथुनंचैवमुकूर्द्ध्वरथा।पियत्नायुद्धयाज्ञातियेनाथमुक्तंयद्वयदायदि॥यावद्य
त्राथय इतयुगपद्यदिनामच॥यथाकथाचैवयथातथाचपरिकीर्त्तितः॥रैरैरात्रौरोदसीचवा।
वाहूचैवद्भुवेतथा।वाद्वाद्यथोवदिवद्भुवावचोषट्वषट्विष्णुावरंविनाहृथा।विषकृवतोप्पशच।

सु०
५५

वर्त्तते ॥ विनापाविद्यातेचैववेलायांतुविहायसा ॥ आक्रुशंशप्रश्नः८ स्तुशंकेत्रस्त्रशनैः८ शश्वत्स्तुस्वंमुकं
श्रोषट्सी ॥ स्वितुमत्स्मस्त्रः८ साकंसार्धंसमंसहा ॥ सत्राम्राहाम्वधासूपत्मा ॥ विसद्यःस्मनत्मना ॥ सत्यंस्तुकं
सदंसायंसाह्नात्स्वत्स्तिस्त्रदिष्ट्या ॥ स्त्रानेसंवत्मा ॥ मिस्त्रुहुसत्तुतर्सहसासदा ॥ समया ॥ संस्तुपजोषेहिदी ५५
हेहेहहाकुम८ ॥ होघोद्दैहंनहेतोवहयेहंहोहलंद्वित्तन्त्रा ॥ इङ्गंतंमांतहतत्क्रा ॥ वध्या ॥ त्स्रा ॥ घूर्या ॥ दि
वाघ्यं ॥ अन्नादीनिकथ्यंतइत्यर्थः८ ॥ ओमितित्र्यस्मोपक्रमात्स्तुपामसमाप्तिस्तुमंगलप्रयोजनत्वा
प्रसिद्धात्स्त्रुदाहरणानि ॥ तंओधोओ ॥ अंपश्रीस्त्रीणां ॥ विकारवस्वनेशा ॥ डंएनमित्यर्थो ॥ इंपादपूरणे ॥ राम ॥

आनंनः२ भंगीक्रानः२

प्रकृतार्थे२ निश्चयः२

अनआश्चर्ये।आःस्मृअथतुअर्थे।आंघेतिवचनावधारणयोः।आःकोपपीडयोः।इदितेवार्थे।इती
तिएवमर्थहेतुप्रकारप्रकृतपरामर्षशब्दप्रादुर्लीवपदार्थविपर्यासाद्यर्थसमाप्तिष्वाद्यर्थेषुप
णायर्थामिविवारणेषु।अठ्यवअडलर्त्सने।अयिसंबोधने।गतप्रश्नवितर्कवादार्थसमुच्चयपक्षा
नरपादपूरणेषु।अहविनियोगेआचारातिक्रमेपूजायांहमार्थेव।इवइषदर्थोपमोत्प्रेक्षाव
क्यालंकारेषु।अयेस्मरणाश्चर्यसंबोधनेषु।अथमंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञा
पक्षान्तरेषु।अथोअथार्थेत्वादेशेवा।अमासहार्थे।अस्मिअहमित्यस्मदर्थे।इति।अस्मादित्यर्थे

एकक्रियार्थ
३अपोलंच
समुच्चयः ३
संत्वावलम
यो...
तस्यपत्नेल
यत्र उपमे
यस्य

सु० ग्रघग्रस्मिनहनीत्यर्थे। इहत्र स्मिन्नित्यर्थे। अस्मिसन्नार्थे। अधअथार्थे। अ सिवमर्थेपि हिंग्रहासादे
५६ । इत्थंअनेनप्रकारेणेत्यर्थे। आसवभूवार्थे। अघोसंबोधने। आहतवावार्थे। आमप्रतिवचनावधा
रणास्तुपगमेषु। अतइत्यपादानेहेतौच। अस्मनिषेधासूयांगीकारस्तो८। अोघहहविदीने। अयेष्ठ
रस्मादर्थे। अन्यत्रअन्येतरार्थयो८। एवनियमसंभावनोपम्योत्प्रेक्षासु। अंगहृज्ञासंबोधनादिषु। ए ५६
वंइवार्थेप्रकारेंगीकारेप्रकृतपरामर्षनिश्चयेच। आशुशीघ्रार्थे। अतंअधकृसत्यार्थे। आर्यप्रीति
वंधे। अतेविनार्थे। ग्रहास्फुटेसत्येचअर्वाक्अवरार्थे। इहाग्राकाश्ये। असूक्ष्मशीघ्रसांप्रतिकयो८। अ रामा॥

स्वशैलविशेषादर्शनयोः॥ अवोवहिरर्थे। उपाराच्चो। अंतःमध्ये। उच्चैःमहदुत्कर्षयोः॥ या। विश्वग्
काश्र्ये। ईषन् अल्पार्थे॥ ... योः॥ अवकृष्यात्रकल्पे। आहो प्रश्नवितर्कयोः॥ अहो संबोधनाश्चर्ये
योः॥ अरं शीघ्रे। एकध्यं एकप्रकारं। इतिह लोकप्रवादागमयोः॥ उताहो वितर्के अकस्मात् यादृ
नोपनेति। अधुना इदानीमर्थे। अरे अव्ययवत्केय संबोधने। आह्नाय शीघ्रे। अवश्यं निश्चये। अन्यत्र वर्जने
अंजसा साकल्यार्जवयोः॥ उपांशु अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः॥ एवमः॥ अस्मिन्नर्थे। अनिशं सा
नैनर्थे, नत्ये। अतीव अत्यंतिकार्थे। आहो स्विन् वितर्के। एतर्हि इदानीं वर्त्तमानकाले। अत्र अस्मिन्नर्थे। या

मु० दृढहिंसोपक्रमक्तत्मनेषु। दृढदृढहिंसोपक्रमक्तत्मनेषु। दृढदृढखेदानुतयोः। उपरिष्टात्तु परी
५७ तिष्ठोऽउपरिलावे। आतंकआदंकक्तत्सादिनाशप्रतियत्नेषु। अनुषक्तमात्रुषक्तयत्नमानेषु। अनुप
सर्गे। अलीक्षौ पीनः। उन्यसा नत्ययोः। अथो न्यस्य परस्य रार्थे। उपजोऽधंश्या नंदे। एकपदेऽस्य कस्या।
दर्थे। अस्यांप्रतंश्रययोः। आर्यहलंबला कारे। अंतरेण। विनार्थे। उपजोऽधंश्या नंदे। एकपदेऽस्य कस्या ५७
दर्थे अंतराऽन्तं तरे इत्याधेयप्रधाने मध्योः। इत्यजादीनि हलादिकं पादस्वरणे। वारिस्वर्धमुखेष्वत्र।।
कृतहर्षे। किंतेपप्रश्नेषदर्थातिशयेषु। कंप्रश्ने प्रराध्यर्थे वाक्कत्रार्थे। कृत्कृत्स्ने षदर्थयोः। कित्।। राम।।

तत्सेनपादपूरणयोः ॥ कूपरप्रश्नवितर्केष्वशंसासु ॥ कृतं वारणे ॥ किल संभावनाहेत्वलीकेषु ॥ कुतः
कस्मादित्यर्थे ॥ कदा कस्मिन्काल इत्यर्थे ॥ कथं केन प्रकारेण ॥ कामं प्राक्लैवेः निछांगीकारे च ॥ कुत्र
कस्मिन्नित्यर्थे ॥ कच्चित्कामप्रवेदने कोमलामंत्रणे च ॥ कचिन्नृर्यर्थे ॥ कृते तादर्थ्ये ॥ किंकिलत्व
मर्षणाश्रद्धयोः ॥ कच्चन कामप्रवेदने ॥ किमु किं पुनरर्थे ॥ खेः कुत्सायां ॥ खं शून्ये ॥ खुंखरार्थ्यर्थे ॥ एव
कुनिषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेषु ॥ गुंखरार्थ्यर्थे ॥ ह्व हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु ॥ घुखरा
र्थ्यर्थे ॥ चित्र्य निश्चयोपमानयोः ॥ चेतू यद्यर्थे ॥ चनन निश्चये ॥ च समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगस-

उपमेयामिति ... निके

इतरेतरच्चयः समुच्चयः एकस्य गौणत्वेनान्वय
न्वाचयः ।

एकतमार्थे

सु॰ र्थे माहारपादपूरणेषु । चिदन्तं किंवृत्तं विलक्षीते । उतरुडतमां तंचकि मोऽपं वञ्च निश्चिताव्यत

५८ रार्थे । चिरं चिरात् चिराय चिरराचाय चिरस्य चिरेण षडेते चिरार्थाः ॥४॥ छं वहुश्चेन करणा निमुद्ये यो॥ मानसे

ऽमि निशेषो । जातु कदाचिदर्थे । ज्योक् कालभूयस्त्व प्रश्न शेषा संप्रत्यर्थेषु । ज्योषं ज्योषे तु स्वमोन

योः ॥ क्वामि निस्काटि निशेषो ल्वे विशेष वितर्कयोः ॥ कुमि निस्काटि निशेषो । लै विशेष वितर्कयोः ५८

तु वै विशेषे । तूष्णीं मौने । ननु हेत्वर्थे । निस्सह अनन्तैर्विकल्पे वा । तेन हेत्वर्थे । नेव येत्यर्थे । तथा सदृश्य

दृष्टान्त स्तुपमम निंदर्शन सादृश्ये षु । यावत्तावत् च वधौ । तु विशेषावधारणपूजा व्याहृतिपादपूरणाः ॥

वर्जने

नो नववर्गे ते निषेधे वदर्थयोः । ननु प्रश्ने वितर्कयोः । नवै वितर्कणादरणयोः २

प्यर्थेषु । तरसा तु जवे शीघ्रे बले च । ह्यः दिनाकाशयोः । झटिति शीघ्रे । दरन्त दर इत्येतो ईषदर्थे दिवा दि
नार्थे । दिष्ट्या साध्वे । उषत्रु कत्वार्थे । दोषा रात्रा वित्यर्थे । धिक् निंदा भर्त्सनयोः । ना नञौ निषेध शंका
निषेध विचार समुच्चयेषु । न हि निषेधे । नह प्रत्यारंभे । ननु संबोधनाक्षेपानुज्ञासु । नो हि न वे हो ।
निषेधार्थे तु वै वितर्के । नवा निषेध विकल्पयोः । न किम्याक्षेपे । निषेधवर्जनेषु । नाम प्राकाश्य
संभावनाक्रोधांगीकार कुत्सनावधारणेषु । नूनं वितर्के निश्चययो स्तेदास्तु । नुकं वितर्के । नन्वे
रात्रौ । नवेड निषेधे । नमः पूजायां । ... नोदेड ... नार्थे । ... निष्कर्षयोः

वर्गे नं ३

वर्गे नं ७ ... नांमि: २ आक्षेप आं ... का यो ३

नमी भीवे १

प्रथमः

विप्रलंभो विरोधोक्तौ।

सु० नाऽपिनिषेधे।नानाअनेकविनार्थयोः।निकामंअतिशये।निकषासमीपे।नहवैनिश्चितनिषे
पृ० धावधारणे।नहिकंनिषेधे।नयातिनशक्यतइत्यर्थः।ननुचविरोधोक्तौ।पूर्वंआदौपुरार्थेच।प
श्चात्प्रत्यक्चरमयोः।परुत्पूर्ववर्षे।प्रातःउषसि।अग्रेप्राह्णेद्वौप्रातरर्थे।आराद्दवधलवि पृ०
प्रकृष्टासन्नविप्रकृष्टेषु।पस्तुसम्यगर्थे।प्राहुःआमंत्रणप्रशंसाहिंसासातत्येषु।पाण्डित्यन्ये
पठन्ति।प्राक्पूर्वमित्यर्थः।प्रेत्यभवांतरे।पुनःभूयोविशेषयोः।प्रायःबाहुल्ये।परंकेवलंकिं
त्वर्थयोः।प्रादुःप्राकट्ये।वशात्समानार्थे।पृथक्अविनार्थे।प्रकामंअतिशये।हन्तनिषेधे रामा॥

पश्यपश्यत द्वौ प्रज्ञार्थौ। घत्तुनतु क्षैवैपरीत्ये। समयवलात्कारे। पुरतः अग्रे इत्यर्थे। प्रायशः बाहुल्ये

।पर्याप्तं सामर्थ्यवारणयोः। पुनः पुनः वारंवारमित्यर्थे। घवाङ्के घवाङ्कौ घवाङ्कुचयं समकाले युगपत्

ऊर्द्ध्वार्थे च। पुरेद्य विपरश्चिन्ने। परारि अतीतद्वितीयवर्षे। फट् विघ्नोत्सारणे। बहिरित्यंतः अन्यनीके

।भूहिधेघान्तुज्ञावसरे सुवलवन् अतिशये। वलान्द्धठार्थो। बतधेदहर्षानुकंपामंत्रणेषु। लोलगो।

द्वौ संबोधने। भूर्भुवि। स्वः पृथिव्यं नरिक्षयोः। स्वयं तु नर्थे। नव न तु निषेधास्यांगीकारयोः। नवति

मन्त्रायां। ममेत्यगात्मसंबंधा मे मयार्थो। मा माङ् द्वौ निषेधाशंकयोः। घृषा मिथ्या द्वौ निषेधा

ऊर्ध्वः प्रतिवंधकनि र्दिश्यवस्तु आसा

रात्रीनादिश तिकूल्येनो वर्त्तितिमतक।

इति मन्ये।

कु० शंकायां।मृषा मिथ्या द्वौ अलीके।मर्यासीमवंधने।मन्ये वितर्के।मुहुः पुनरर्थे।मुधा व्यर्थे ते।म
६० नाकुइषदर्थे।मिथो रहः सहार्थे विरहान्यार्थेषु।मिथु मिथ्यो द्वौ।मिथुः द्वौ द्वा वित्यर्थे।मंद्रुशै
ष्ट्रा।माकिन् वर्जने।मनस् नियमे।मिथस् परस्परार्थे।मात्रायां अल्पपरिमाणे।मिथुन द्वौ द्वा वि
त्यर्थे।मुहुर्मुहुः वारंवारमित्यर्थे।यत् हेत्वर्थे।युत् युक् द्वौ कुत्सायां।याद्दशे घ्रे।युगानि शक्यत ६०
इत्यर्थे।येन हेतौ।युक्तं यां थी।यत्र अत्र संलावनामर्षगर्हाश्चर्येषु।यदा हेतौ।यदि पक्षान्तरे।याव
त् साकल्यावधिमानावधारणेषु।यत्र यद्वत् वत्।येयद्रुत वाक्यार्थनिर्देशे।युगपत् एककाला राम।

प्रावृत्तं वेपनीत्वे

र्थो यद्भिनाम यंकस्मात्त्यथावे । यथाकथा यथातथा । हा वनादरे रे हीनसंबोधने । रे अनादरदान
योः । रात्रौ रात्र्यर्थे । रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे । वा विकल्पोपमान समुच्चये पुन । वान् तुल्यार्थे । वैपा
दपूरणनिश्चययोः । वट् हविर्दाने । वडुवार्थे । वेन्न तुल्यार्थे । वाट् हविर्दाने । वाह्या निष्पत्तौ । वदि
ष्टे स्वपक्षे । वदु वियोग पादपूरणयोः । वावए वार्थे । वौषट् वषट् हविर्दाने । विष्ठु सर्वतो लावे
वरं हीनोत्कर्षे । विना वर्जने । वृथा व्यर्थे । विषक् समंततो लावे । वनः अन्तनाम । वर्त्तते सोल्लै सोत्क ४.२
सूच्यर्थः १ ठर्वी ग्यसंवरणे । विला षा निषेध विकल्पयोः । विद्यते सत्तार्थे । वेलायां समये । विहायसा वि

आउरन

क्षु०
६१

यदर्थे। प्राकृ [...] द्ये। शंसुखे। शश्वद्यहणे। स्वस्त्यणध्यादिने। सुपूजाशेध्ययोः। शंके वितर्के। ध्रुव
श्वा। भिक्ये। शनैः शेथिल्ये। शश्वत्सार्वकाल्ये। सुरं कल्याणे। सुकं शेद्ये। श्रौषट् हवि दीने। सी
मर्वतोर्थे। किंत्वं मप्र वितर्कयोः। सुपूज्ञायां। सत्त्वादरे। स्मयतीत वाक्यपूरणयोः। स्वर्त्स्वर्ग
परलोकयोः। साकं सार्धं समं सह सत्राऽपं च सहार्थे। स्वाहा देवसंप्रदाने। स्वधा पितृसंप्रदाने ६१

प्र.प.अ.
सूपनुपम वितर्क प्रशे। मास्तु। सावितिर्यगर्थे। सायं प्रसिद्धः। साक्षात्समक्षे तुल्ययोः। स्वास्त्रि

न ईं क.त्योनि
अव्याहते। स्विदिप्रश्नपदे। स्वयं आत्मनेत्यर्थे। स्थाने युक्तमित्यर्थे। संवत्सरे वर्षे। स। मिथ्या अनुतयोः ना म।

सद्यः तत्काले। सु नवं सना द्वानित्ये। सत्यं [...] निबोध [...] सुके
शद्ये। सद्दसदार्थे। =२
ज।ग.त.

अतिशयः गोपनी १ बंधन २ अकस्मात् १ अविधानः १

गनिना
सर्वदाः

सुष्टु प्रशंसा निर्भरयोः । सन्तु तन्त्रार्थे न धीन । हिंसावधेषु वीक्षेषु । सहसा अकस्मिका विमर्षयोः । सदा सा-
र्वकाल्ये । समया समीपमध्ययोः । सन्तु पतनेषु । स्यानं देहि हि स्फुटार्थे निश्चय हेतुषु । ही विस्मय विषा-
दयोः । हे है सम्बोधन श्लाघा विस्मयेषु । हविनियोगाचारातिक्रम पादपूरणेषु । हा विस्मय विषाद
शोकेषु । ऊँ ब्रह्म निश्चास्य स्मरणं लर्त्सन कोपेषु । हो सम्बोधने । ह्य गत दिने । ह्यः संगतो । हं रोष
अनुकंपा वाक्यारम्भ खेदेषु । हेतौ हे स्पर्धी । हयै हंहो हो सम्बोधने । हलं प्रतिषेध विषादयोः । हिन्तुक
विनियोग हिंसा वर्जनेषु ॥ इजीती । दंडा दंडि । मांतह्तन्ना । स्मारं स्मारं । कतुं । स्वाचा । तस्का । ब्रजति ॥

उररीकृत्य२

सु० प्रादिष्वप्रपरा। ऊर्यादिच्वि। ऊरीकृत्य। उररीकृत्य। आदिपदग्रहणानर्थेप्रदर्शनपरं गणयन्ते। तेषांग

६२ तिसंज्ञा मध्याहृ। गतिश्चोर्युररी। उररीविस्तारे। अङ्गीकृतावपि। उररीकृत्य। ऊरीकृत्य। सनू ४ सदार्थे

सनू ४ कृत्य। विक्लीतावाक्ली। विक्लीफलूफली। आक्लीकृत्येत्यादि। हिंसायां केवासी केवालीम ६२

स्मसामसा। ध्वंशकलाध्वंसकला। शकला। लोष्ठीवसंशकला। वर्षालीशिवालीसेवालीकेवा

६२ सी त्येत्यादि। हिंसिलेत्यर्थ ४। गुलुगुधाउपीडायां। गुलुगुधाकृत्य। श्रौषट्वौषट्मातुस्वाहा

स्वधा। विडाजाविष्टा। श्रौषडाद्याः ४ चांतांडाजंतां ४ आविःशब्दस्वगतिसंज्ञाः ४ स्तु ४। उकाः ४ ह रामः॥

गतिसंज्ञायां ... पूर्ववति समासे

प्राद्वः १

ध्वस्निषु। प्रागुक्तार्था विरंता अयोद्दयः। कृष्णस्त्रियोग एव प्रयुज्यते नाद्यः। अनुकरणमनित्यं तां खा
कृत्य। इतिपरं तु खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्। आस्ते सत्। सत्कृत्य। अन्यत्र सत्कृत्वा कांडं गतः। अस
त्वं विपरीते नादरे। असत्कृत्य। भूषणे अलं। अलंकृत्य कन्यां ददाति। भूषणे किं। अलं कृत्वा। कणेम
नसी त्वभिलाषपरिसमाप्तौ। कणेहत्य। मनोहत्य पयः। पिबति तावत्पिबति यावदस्याभिलाषः पूर्य
त इत्यर्थः। पुरोऽस्तं चाव्यये। पुरस्कृत्य। अस्तंगत्य। अव्यये किं। पूः पुरौ। पुरः कृत्वा। अदस्कपरं प्रत्य
नुदीरणे। अदसशब्दस्यादादिः। अदः कृत्य। उदीरणे तु। अदः कृत्वा कांडं गत इति परस्य कथय

अनुचारणे

अंतर्धाने

सु० ति। अस्तालिमुख्येगत्यर्थवदेः॥ अस्तंगत्य। अस्तोद्य। आलिमुख्ये किं। जलमस्तंगच्छति। अन्तर्हितोतिर
६३ तिरोभूय। अन्तर्दधाने किं। तिरोभूत्वा स्थितः॥ वा कृञि॥ तिरस्कृत्य। तिरःकृत्वा। उपाजेऽन्वाजे बलाधाने
चेत्येव। उपाजेकृत्य। उपाजेकृत्वा। अन्वाजेकृत्य। अन्वाजेकृत्वा। वा कृञि मनस्येतं। ज्ञाने मनसी ते
तदेता वक्ष्यमाणाः॥ शब्दाः॥ कृञि वा गतिसंज्ञा ज्ञेयाः॥ अयमातंद्रा। ज्ञाने मनसीत्येतदेता वक्ष्यमाणाः ६३
शब्दाः॥ कृञि साक्षात्। मिथ्या। आम। लोचना। अस्ता। विन्ना। प्राजत्तहा। प्राजर्या। अर्थौ। वशा। श्रद्धा
प्रादुस्। बीजत्तहा। बीजर्या। अर्थे। विकम्पने। विकसने। प्रतपने। संसर्या। उष्णंशीतं। मनस्। आदि॥ रामा

विदूसने। उद्दसने २ विशे २

लवणांउदकंवा।आविस्रमौनेनिवचने।निवचनेकृत्याहृत्वावा।अनुपसंश्लेषेपदेमध्ये।पदेकृत्येत्या
द्दि।उरस्युंगीकृत्वौ।उरसिकृत्य।ज्ञानेमनसि।मनसिकृत्य।उपयमेऽकृवौ।हस्तेपाणौकृवे नि
त्यं।वेतिनिवृत्तं।हस्तेकृत्य।पाणौकृत्य।विवाहंकृत्वेत्यर्थः॥ आनुकूल्येप्राध्वंवंधनहेतुके।प्राध्वं
कृत्य।वंधनेनानुकूलंकृत्वेत्यर्थः॥ इवेत्यर्थेजीविकोपनिषदौवा।जीविकाकृत्य।उपनिषत्कृत्य
जीविकामिवउपनिषदमिवकृत्वेत्यर्थः॥ अथकारिकामर्यादायांयत्नेवा।कारिकाकृत्य।नि
पाता ध्याः पिवाद्ययेः।अव्ययंनिपातसंज्ञमपिस्यात्॥ अथानंतः॥ निपातप्रदेशाः॥ स्वरमात्रंनिपाते

सु॰ नाडिंधमादयश्च॥ ॥इत्यण्यार्थः॥ ॥अतः स्त्रियामाप्॥ अदंतात् शब्दात् स्त्रियां वाच्यायामाप्रत्य
६५ यो भवति। पश्च विशेषणार्थः। अबला। सर्वा। अतः किं। विश्वपाः। श्रीवान्तकुङ् वाक्क्रुध्विप्र
निम्नद्विगुप्तिहां क्रुङ् क्रुञ्चा। वाक्। वाचेत्यादि। अत इन् प्रत्यये कापि। अत इदेशः आप्प्रत्यय
संबंधिनि कायशब्दे परे। सत्तु न रावंतः प्रत्ययैकदेशः ककारः। कारिका। सर्विका। अतः किं। गो ६५
का। नौका। मामिकानरिकेत्यपि। ममेयं मामिका। नरान्कायतिनरिका। अप्रात्ययत्वाद्वृद्धिः। न
शीरकत्यकलवेद्यादिगर्लैवकापिन। जीविताद्दितिजीविका। उपत्यका। अधित्यका। बहलःपवि रामा।

व्राजकायस्यां सा वऊपरिव्राजका काशी। समासादुत्पन्ने आपि अन्नवेदिति विलक्ष्याका पृष्ठः दिा
लोमवति। नवद्वि पक्व वचटयत्तद्वुत्तरलोपि नां एषां वातद्वनस्या रकापिपि द्विपका। ध्रुवका। वट
कायकासका। यका। तका। देवदत्तिका। देवका। केवालोपं स्थत्वः परमिति उत्तरपदलोपः। नार
कर्ची नारका नरकं। नारिका। स्या। स्थपका। पिच्चो। अष्टिकाट्या। वर्णका तंतुसं लदो वर्णिका न्या
शङ्कनौ वर्त्तका यवा। वर्त्तका। वर्त्तिका। अन्यत्र वर्त्तिकैव। नव्वह्वाः नेपथ्योरदित्य व्यष्टकोष्ठनेषका।
वा लस्त्रा ह्वा ज्ञा जस्पृतत्तुत्वद्दारश्चैतदो। लस्त्रुका। लस्त्रिका। द्वके। द्विके। ज्ञका। ज्ञिका। एषका। एषि

सु० केत्यादि मामको नेसदंता नामपि। अभस्त्रका। अभस्त्रिका। निर्भस्त्रका। निर्भस्त्रिका। वा त्यप्यन्य
६५ यक्षेपे ८। त्यप त्यय धात्वसंवंधि यामश्चौ यो यकारक कांतेन तस्य स्थाने पे ८ स्थाने ना। तायोः का
रस्य स्थेद्वा स्यान्ना। आर्यका। आर्यिका। वटकका। वटकिका। आपे ८ स्थाने ज्ञातायोः इति किं। सांका
श्येनवा सांकाश्यिका। शुभंयिका। यक्षेति किं। अश्विका। सधात्वेति किं। दाक्षिणात्यिका। सुम ६५
सुपाकिका यिकाः स्यान्नयाञ्ज मिलं वा वा स्यात्। यत्तुकांवंस्य वादितौ। आस्थापुस्या निश्चाल मिलं ववा स्या
त् यदाक्षिणात्यिका इहत्यिका। उराषिका। गंगाका। गंगिका। गंगका। तदंतस्याप्येवं। उक्तमुंस्कस्य। रामः

कस्यात २

त्वाभ्रुधिका। लघ्या वर्णे वर्णलोपः स्यादावीति च तद्धिते॥ ॥ घ्या दिति नेइकारे तद्धिते च परे लश्चेत
योर्लोपः॥ घ्या नू दाक्षी। दाक्षिः॥ अथ्यादौ किं। फले ह्वि। हलो ऽक्षघोलोप्यईपि। हल॥ पर॥ कस्य तय
स्यान्य तद्धितसंबंधी यकार ईपि परे लोप्यः॥ सोमीइष्टिः। गार्गी। अक्रूर किं। वैद्यस्य भार्या वैद्यी
पर्युदासः॥ किं। अणी॥ तद्धितेनात्य प्रत्ययः॥ गार्गीयः॥ अनाति किं। गार्ग्या यणः॥ अपत्यस्य॥ किं
काम्पील्यकः॥ सूर्यमत्स्यागस्त्ये वेयपोः॥ सौरीयः॥ सौरी। आगस्तीयः॥ आगस्ती॥ इ ये पो॥ किं। सौर्यश्च
त्वः॥ अण्योर्द्दितिष्य पुष्ययोः॥ अर्द्धे नक्षत्रार्थे णि पर इति ष्यपुष्ययो यैलोप्यः॥ तिष्येण पुष्येण वा

सु०
६६

नक्षत्रेणायुक्तः कालः ४ नैषः । पौषः । मत्स्यस्य चेपि मत्सी । ङेपि किं । मत्स्यस्येदं मात्स्यं ॥ ॥ कयओ फक्तल
स्यापत्ययस्य लुक् । गार्ग्यायते । गार्गीयति । गार्गी स्तत ४ आपत्ययस्य किं । मत्स्यस्येदं मात्स्यं । कांपील्यी
यति । अनाचुवाहंतसंतादीप् । अदन्तान्नान्तादच्चुताह्वाहन्नान्त ऋन्तू अन्नस् इत्येवमन्ताद्धीप्स्यान्नाम
श्री । हश्री । राज्ञी । शुनी मघोनी । मघवती । अर्वती । नोलुक् । प्राची । प्रतीची । उदीची । समीची । सध्रीची ॥६६
सारोही । गोमती । लवती । कुर्वती । शप्श्यास्यो । तुनशब्नलुक् । पचंती । दीव्यन्ती । वावात्परस्यई
ड्याथ । लाती । लांती । विदुषी । श्रेयसी । पादंतात्तुवा । द्विपात् । द्विपदी । आहचि । अचि वाच्यायां । प राम

देतान्नित्यमाप्स्यात्॥ द्विपदा ऋक्॥ त्रिपदा गायत्री॥ आत्विषयत्वात्पञ्जावत्॥ मातृस्विसृवतनप्तोष्ट्र
ननांदुर्दुहितुः॥ स्वसुः॥ यातुश्च नांतसंख्यायानाः॥ स्त्रीपो॥ मात्रादेर्ऋदंतत्वादीप्प्राप्तौ नांतसंख्या
याश्च नांतत्वान्नलोपे चकृते ऽदंतत्वाद्दाप्प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥ माता॥ मातरौ॥ तिस्रः॥ चतस्रः॥ ननां
दा॥ ननांदरौ॥ दुहिता॥ याता॥ पंच स्त्रियः॥ सप्त॥ नव॥ दश॥ त्रिफलादित्वेषु॥ त्रयाणां फलानां समाह
रः॥ त्रिफला॥ समाहारे द्विगोरपीति वक्ष्यमाणोङीप्प्रतिषिध्यते॥ नाःन्नंतादीप्॥ वक्रुञ्जीहेः॥ व
क्रुयज्वा॥ वक्रुयज्वानौ॥ उपांत्यालोपिनस्कृवा॥ वक्रुराज्ञी॥ वक्रुराजा॥ वक्रुराजानौ॥ डाप्रान्नंतवक्रु

सु० ङीहेः। अन्नंतमात्राह्नङ्कञ्जी ह्रेर्डाप्वाख्यातः। वञ्जयह्वा। वञ्जयह्वे। पक्षे वञ्जयह्वानौ। वञ्जराज्ञा। व
६७ ञ्जराज्ञे। पक्षे वञ्जराजानौ। वञ्जराज्ञौ वा। मन्नंतेभ्योऽपि। मन्शब्दान्ताद्बहुव्रीहेर्डाप् वाख्यातः। सीमा।
सीमे। सीमानौ। अतिमहिमा। अतिमहिमे। अतिमहिमानौ। नेष्टमनः। मन्नन्तादीप्न स्यात्। तेन
डाबभावे नांतलक्षणङीप्न। सीमानौ। घोषान्योत्याद्वनोऽन्त्येपौ। घोषेतरवर्णान्ताद्विहितो यो व ६७
न्प्रत्ययस्तस्य नकारस्य रेफ आदेश ईप्रत्ययश्च स्यातः। धीवरी। सहकृत्वरी। हरिदृश्वरी। घोषा
न्त्येति किं। राजयुध्वा। सहयुध्वा। विहितविशेषणादिहापि लवनि। शर्वरी। वावञ्जबी हिणांतगात्॥

बहुब्रीहौ स्थितानां तासां धातोर्विहितादनो न्त्रेपो वास्त्रः बहुधीवा । बहुधीवरी । पञ्चोणः श्वावावरी । अ
वावा । अनुगंतर्वत्पतिमतोर्गर्भसर्त्तृमदर्थयोः । तत्रैवांतर्वतो मन्तुर्वत्वं पतिमतस्तथा । गर्भवत्यामन्तर्व
तः सर्त्तृमत्यां पतिमतस्तु नुगागमः स्यान्न । नुकि मन्तोर्वत्वं चानां तन्वादीप । अंतर्वत्नी । पतिवत्नी । अन्यत्र
तु अन्तरस्यां शालायामिति वाक्यमेव भवति । पतिमती पृः । मन्तु वत्वेन भवतः । आनीपो यवनालि
प्यां । यवनशब्दाल्लिपिवृत्तेरानुक् स्यान्नदतादीप च स्यान्न । यवनस्यालिपिः यवनानी । इपः स्तथ स्करण
मीप्रकार्यार्थो । आनीपः प्रत्यये येऽत्र करणे एकदेशस्यानर्थकत्वादीप्रकार्यं न स्यान्न । आनिके

सु॰ नांतत्वादेवेपिसिद्धेप्रकरणं हिमारण्यादावद्रीवशंकयातदलावद्यकदासाय। हिमारण्या न्महत्व
६८ के। महद्व हिमं हिमानी। महारण्यादावद्रीवेमरण्यानी। यवाद्व दोषे। दुष्टा यवाः॥ यवानी। अथ
पत्युर्नोनोयागांशलाकुष्प्रियो॥ ॥यज्ञेसहाधिकारेणतदंशहारिणीचेत्पत्नी। अन्यागवांपतिः स्त्री।
वृषलपत्नीत्युपमानात्। वृद्धपत्नी। सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी पिंडपत्नी। भ्रातृपत्नी। पितृपत्नी ६८
त्यादयोयागांशलाक्कविवक्षायांज्ञेयाः॥ कथन्तर्हिशूद्रास्तुसपत्नीएकपत्नीति। वृषलपत्नीतिवदु
पमानाद्भविष्यति। अयागांशलाकेतुवृद्धपतिः॥ श्चितिरित्याद्यपि। अपालकांतात्तं नाम्नश्चयः। रामा॥

स्त्रीत्यर्थे ङीष्लवेत्। गोपस्य स्त्री गोपी। गणकी। वैद्यी। अपालकांतात्किं। गोपालिका। पशुपालिका। न
स्य स्त्रीत्यर्थे किं। देववत्ता। नसूर्याद्देवतावेत्। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। अदेवतावेत्ँ इ पिसूर्या गस्यास्
वेयो पो रितियलोपः। नकनिष्ठज्येष्ठमध्यमान्। ज्येष्ठस्य स्त्री ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। ब्रह्मेंद्ररुद्रव
रुणभवशर्वमृडोतन्नान्। एषामंतस्यानुक्स्यान्नस्य स्त्री त्यर्थे। ब्रह्माणः। स्त्री ब्रह्माणी। इंद्राणी। रुद्रा
णीत्यादि। मातुलोपाध्याययोर्वा। एषामंते आनुग्वा स्यात्। मातुलस्य स्त्री मातुलानी। मातुली
वा। उपाध्यायानी। उपाध्यायी वा। सूर्याणी। सूरी। देवतायां तु सूर्यैव। आचार्याद्वा वनाद्यणः॥ आ

पु० वार्य्याणी। आचार्य्यी। वा आर्य्यर्षे स्वार्थे क्ष विषययोः। आर्य्याणी। आर्य्यी। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। मातिरेवात्राथे८
दृ० ङ्गीत्यर्थे लीपतयोर्ङ्कव८। अर्य्यघड्डी अर्य्यी। क्षत्रियी।। ।।वृषाकप्यग्निकुसितऋतकउत्तकुसीदसू८
आयेत८। एषामैत्स्यायूद्यात्तत्यङ्डीत्यर्थे वृषाकपायी। अग्नायी। कुसितायी। कुसीदायी। अथ
मनायी वमनावी वमन्तुर्मनो८। मनो८ङ्गीत्यर्थे अंतस्याधैयूद्यावृतदलावश्च निपात्यते। वऊङ्गीहा दृ०
वृधस८ग्र८। अधसंताद्वऊङ्गीहे८ स्त्रियांसख्यन८ख्यातु। पीनोध्नी। कुंडोध्नी। स्त्रियां किं। महोधागो
गण८। संख्याप्रव्वात्तुदामइप। द्विदाम्नी। त्रिदाम्नी। वऊङ्गीहावेव। अन्यत्रा द्वाल्पांदामस्यांकीन।। राम।।

द्विदामा। संख्यादेर्हायनान्ङीवे। द्विहायनी। पंचहायनी। जीवे किं। त्रिहायना शाला। वकृत्री होवेव। त्रिच
तुर्भ्यां तु नो णत्वं॥ त्रिहायणी। चतुर्हायणी। जीव इत्येव। चतुर्हायना कुटी। जात्यादेश्छन्नजाता
क्तान्न। जाति वा विप्रा क्रुपदाद्दृकृत्री हेः छन्नजाता त्यक्तां तान्नादिप्रथ्यान्न। ऊरुभिन्नी। केशलूनी। जा
त्यादेः किं। वकृनङ्सुकालसुखादिपूर्वान्माभूत्। वकृकृता। श्यकृता। सुखकृता। मासपीता। सुखन्दी
णा। दुःखक्षीणा। अछन्नजाता किं। वस्त्रछन्ना। दंतजाता। श्रस्योपलक्षणात्वात् कृतमितप्रतिपन्नादपि
निषेधः॥ दंतकृता। केशमिता। दंतप्रतिपन्ना। वकृत्री हेः किं। करकलिता। वाल्यपर्वांग पूर्वकाद्। पूर्वे

सु० णानि त्यं प्रामेविकल्प्यः ॥ सारंगजग्धी ॥ सारंगजग्धा । सुरापीती ॥ सुरापीती ॥ सुरापीता । पलांडुभक्षि
७० ती ॥ पलांडुभक्षिता । क्रीतांता करणादेश्च । अवक्रीती इत्यर्थमेतत् । वस्त्रेणक्रीता । वस्त्रक्रीती ॥ अश्वक्री
ता । कथं माहितस्य धनक्रीता प्राणेभ्योपि गरीयसीति । अवस्थितवान्नुवर्तते ॥ क्तांतावाल्पख्यत्वे
। अभ्रलिप्ती पात्री । अभ्रलिप्ती द्यौः ॥ अल्पाभ्रेत्यर्थः ॥ ऊढाकरान्ती पाणिगृहीती ॥ जात्यादेरितिप्रा ७०
प्तौ नियम्यते । करश्चान्तो यस्याः करान्ती ॥ पाणिर्गृहीतो यस्याः पाणिगृहीती ॥ ऊढावेदा । अनूढा
करान्ता । पाणिगृहीता । यथा ॥ शिश्वी सखी नित्य ॥ अशिश्वसखिशब्दात्स्यामीप् निपात्यते ॥ राम॥

६७ वा॥ संयोगोपधान्नेणत्स्वांगात्॥ इत्येवेत्यर्थः॥ सुमुखी॥ सुमुखा॥ अतिकेशी॥ अतिकेशा॥ असंयो
गोपधात्किं॥ सुगुल्फा॥ स्वांगं त्रेधा एतच्चैव यद्वेन यल्लोके प्रसिद्धं॥ यथाङ्गः॥ अद्रवं मूर्तिमत्स्वांगं प्रा
णिस्थमविकारजं॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तत्तथायुतं॥ तेन च ऊभेदा॥ द्रवत्वान्न॥ सुज्ञाना॥ अमू
र्तत्वान्न॥ सुमुखा शाला॥ अप्राणिस्थत्वान्न॥ बहुशोफा॥ विकारजत्वान्न॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या॥
अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्॥ सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा॥ प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वा
त्॥ कण्ठाद्गावतः॥ पञ्चोष्ठनासिकाजंघाकर्णदंतोदराद्वा॥ एषां संयोगोपधत्वान्नासिको

सु० ७१ दरयोर्बह्वच्त्वान्निषेधे प्राप्ते वचनं। सुकण्ठी। सुकण्ठेत्यादि। विषोपमा मणि शरकबरादेश्च पुच्छात्तश
वालव्यपूर्वात् पुच्छान्नित्यमीप् स्यात्। अन्यपूर्वात्तु वा स्यात्। विषपुच्छी। शयनपुच्छी। मणिपुच्छी। श
रपुच्छी। कबरपुच्छी। दीर्घपुच्छी। दीर्घपुच्छा। पक्षात्तु नित्यमौपम्योत्तरात्। उलूकपक्षी। उपमो
त्तरात्किं। धवलपक्षा। क्रोडाशिखाखुरशफगलवाललगात् कुञ्जात् घोणागुदकराद्यस्वाङ्गात् न स्त्री ७१
तानुनान्निषेधः। सुक्रोडा। सुशिखा। बहुस्वाङ्गात्। सुजघना। स्वाङ्गान्नान्न। शूर्पणखा। गौरमुखा
सहनञ्विद्यमानादेश्च स्वाङ्गादीप् न कथंचन। सहाविपूर्वात्स्वाङ्गाद्येनकेनापि प्राप्तङीषं न स्यात्। स

हर्ष ३

कू३

केशा। अनासिका। विद्यमानोदरा स्वंगोष्ठे त्यपि न सवति। वा क्रीदंतानां। अयर्थे वंकारांतादपी स्त्र्या
त्। आजि ४ आजी। राजि ४ राजी। धूली ४ धूली। अयर्थ वज्री किं। बुद्धिः। मति ४। अर्थग्रहणं किं। सा नि ४
हा निश ज्या निश कथं पद्धति ४ पद्धती। श्रोणादिकोटी। नक्ति ४। गुणादंताद्योगोपांत्यात्खर्हते। पद्धी प
टुश्व वक्री वक्रुः। संयोगोपांत्यत्खत्रुशहृयोस्क्त। पाण्डु ४। खत्रु ४। शोणाद्वा। शोणी। शोणा। हरितश्येत
लोहितेनांतुतस्य नः ४ एत्यपद्ध्वातकारस्य च नकारः ४ हरिणी हरिता। श्येनी। श्येता। लोहिनी। लोहि
ता। एनी एता। रलयोरैक्यान् रोहिणी। रोहिता। पलिता सितयोः सः क्नो वा। अनयोरीपवाद्यादी। पि

सु० वतस्यश्चक्नइत्यादेशः।पलिक्नी।असिक्नी।पक्षे।पलिता।असिता।अपिंगाद्वेत्युपधानात्।कल्माषी।सा
७२ रंगी।पिशंगी।अपिंगात्किं।पिंगा।अमूषिकेडकाजाश्वशूद्रावटककोकिलात्।जातेर्योपांत्यानित्य
स्त्र्यन्यादंतादीप्।मृगी।हंसी।महिषी।वृषली।ब्राह्मणी।गोत्रचरणावपि जातिरिष्येते।नाडायनी।
कठी।वह्वृची।जातेः किं।मुंडा।योपांत्यात्तु क्षत्रिया।नित्यस्त्रीलिंगात्तु।वलाका।मक्षिका।अदंता ७२
त्किं।वमूत्तुः।मूषिकादेस्तु।मूषिका।एडका।अजा।अश्वा।शूद्रा।वटका।कोकिला।कथं महाशू
द्री।यत्रमूषिकादयो जातिवाचिनस्तत्रायं निषेधः।इह तु महाशूद्रशब्दस्याभीरजातिवचनो नेक रामा।

देशः शूद्रश्शूद्रा इति। यदा तु महती त्वासौ शूद्रा चेति विवक्षा तदा विशेषणमेव तत्र महाशूद्रीति। यद्गाति वा
चि स्त्रियां। वर्त्तते न तद्विषयं। तेन गोणत्वेन ङ्याह। धियहंसा। यदत्र स्त्रियां न तज्जातिवा चि यन्नजा तिवा
चि न तत् स्त्रियामिति। इतोऽनुवृणो। इदं तान्मनुष्यजातिवाचि न ङीष्स्यात्। अवन्ती। कुन्ती। इतः किं। विदू
नृणां किं। तित्रि स्त्रियो यांत्येव यान्मत्स्यान्मनुष्यान्मुकयाह्वयान्। गवयी। मत्स्यमनुष्येयी ति यलोपः
मत्सी अतद्धितयलान्न लोपः। मनुष्यी। मुकयी। हयी। पाकवालकर्णपर्णान्नात्। नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तौ
वचनं। ओदनपाकी। गोवाली। शंकुकर्णी। मुद्गपर्णी। जातेरेव। लघुपाका। मूलान्नञ्पराङ्। दर्ल

ल्वे२

सु० लो। नञ्पूर्वात्तु। अमूला। जातेरेव। वेदमूला। प्रसिद्धिः। असस्त्रा जिनपिंडैकशणसंश्वेततः फलान्ना। त
७३ स्याद्यन्यपूर्वात्फलान्ताज्जातिवाचिनः स्यात्। दाडिमफली। दासीफली। तस्त्रादेस्तु तस्त्राफला। अ
जिनफलेत्यादि। जातेरेव। अफला। अल्पफला सेवा। पुष्पात्सौशतप्रांतकांडैकात्स्त्रींत सत्परान्न। श
खपुष्पी। द्रोणपुष्पी। शतादेस्तु। शतपुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। जातेरेव। पीतपुष्पा॥ कन्यामातावत्सहो ७३
डापाकार्मंदाविलातकान्न॥ हिवाःनंत्ययवयोर्थादीप्। किशोरी। कलली। तरुणी। तलुनी। चिरंटी॥
वस्तूटी। कन्यादेस्तु। कन्येत्यादि। समाहारे द्विगोरपि। पंचमूली। दशमूली। त्रिलोकी। त्रिफलात्तु ने रामः॥

विस्तकेः। त्रिफला। कंबल्या वित विस्ता न्यपरिमाणांतकाः द्विगो४ द्वास्यां कुडवाभ्यां क्रीता द्विकु
डवी। द्वौ आढकौ पचति द्व्याढकी। श्रन्योति किं। द्विकंबल्या। द्या विता। द्वि विस्ता। कंबल्यम् पणपलशतं
थ्या वितं दश ला रा ४ स्तु ४ शाकटोलारव्या वित ४ सुवर्ण विस्तो हेम्नो द्वे परिमाण। किं। पंच लिरश्वै ४। क्रीत।
पंचाश्वा। द्विशता। द्विवर्षा। संख्या कालश्चन परिमाणं। अदेव मानेकांडांताः। षोडशहस्तप्रमाणं कां
डं। कांडातात् द्विगोरी प्रत्ययात्। द्विपुरुषी। द्विपुरुषालिनि ४ मितो किं। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्वि
पुरुषा गो ४। कांडात्यात्। कांडी। कांडाय्यां। तस्थोन्येनागम्हो यदाव वाच्य ह। द्विसर्पजानि सहवरि
द्विकां ईरन्तु। क्षेत्र मानेन द्विकां अक्षेत्रमस्ति। पुरुषा नान्नु वामितो २

सु०
७४

नघोऽ४स्थोल्य कार्श्ये योर्दर्त्तते सदार्यं गुणवचनः४ ततः१स्थो लोऽइस्थ्यात्र । नागीश्च स्थूलाचेन्नागा । य
स्कसर्पी दइनस्तताऽजातिलक्षणाऽइश । कालाद्वर्णे । काला नाम्यां । साजाज्ञश्राणे । लाजीपक्वाचेन्ना । लाजान्या ।
गोणाद्बोऽवै । गोणी धान्यावपनं । गोणान्या । कवराद्वैर्ण्यं । कवरी । कवरान्या । कुश कामुकयोर्लोहि
तिषो४ । कुशी । लोहविकारश्चेन्ना । कुशान्या । कामुकी । मैथुनेच्छावतीचेन्ना । कामुकान्या । स्थूलादक्क ७४
त्रिमे । स्थूली । । यक्रोकेमाचेन्ना । लदिमात्स्कजानीला । नाम्ना आपोद्धोघानीलीवडवा । औषधीवा । अ
न्यवर्नलाधा नीला । भिक्वा नीली । नीलावाटिरेयाणुणिकयगुमावदघ्न हठसकाणुमयाइनाणुस्व रामः ।।

×अणतुं। भकारी। जानपदीत्वृत्तिः। गोकः। आक्षीकी। लावणिकी। यण्। मान्य गार्गीवात्सी। १

णीकणू च्करख्वना चातइ श्रुनन्तुगोणनत४ टिञ्। सामगी। अग्रेसरी। एय४। सौपर्णेयी। आग्नेयी मात्र। जानुमात्री। अत्तुदघ्नी। उरद्वयसी। कणू। तादृशी। तयाद्वितयी। चतुष्टयी। द्वयी। त्रयी। उत्तयी। नणू स्त्रीषुंसवा स्त्रैणी। स्नणू। पौंस्नी। इकणू। शाक्तीकी। याष्टीकी। ष्वरा इत्वरी। नश्वरी। कितोयक्षणो ह्व रेम। ईश्वरा। स्थावरा। ईश्वरीति। उतश्चस्त्री त्यर्थेवना। आढ्यंकरणी। गोणात्तु प्रियसामगा। भूनेन स्यतिरी घा स्मा। ना। युवति४। युवती। यणोसा यनडवा। गार्ग्यायणी। गार्गीवा। आयनेस्स्या मत्रस्त्री लं यज्यते। वृद्धिर्न्नरयोरी घ। नारी। आष्य गोरानडुनुदा। शवलान्मंडलान्मुत्रान्महा दिष्वपि ह

नी२

श्यतो। आघ्नी। योपधात्प्रत्ययाद्राप्तः। गौरी। अनडुही। अनड्वाही। नदी। शबली। मंडली। पुत्री। मही। सुंद
री॥ गायत्री। दासी। सरसी। चेटी इत्यादिषु पुष्ट्वलक्षणेषु प्रयोगदर्शनादीप् ज्ञेयः। ऊतऊङ् मनु
ष्यजातेः। कुरूः। ब्रह्मबंधूः। ङकारो विशेषणार्थः। अजीवजातेस्तु रज्ज्वादेः। अलाबूः। कर्कन्धूः।
अजीवजातेः किं। कृकवाकुः। रज्ज्वादेः किं। रज्जुः। हनुः। पंगोश्च। पंगूः। श्वशुरस्योदन्तस्य च। श्वश्रूः। औ ७५
पम्यादूर्वन्तात्। करभोरूः। सहसंहितसहितसहितादेः। फलक्षणवामपूर्वकाच्चोरोः। सहोरूः।
संहितोरूरित्यादि। वा तनुबंधुपंधूतेः। तनूः। तनुः। बंधूः। बंधुः। अवस्थितवाच्चादूलःऽवाऽऽहुः क गम॥

कन्यका करके मा सवन इत्यादिव २

ह्रस्वःकमंडलू रिति संज्ञायां नित्यम्। शिष्टं हल्ड्याप्‌ योगमुन्नेयं। नेनाधवस्तु रित्यादौ योपधान्मनुष्यजातेङ्‌
ङ्‌ न भवति॥ ॥इति स्त्री प्रत्ययाः॥ ॥छ॥ ॥कर्तृकर्माधिकरणं संप्रदानं तथैव च। अपादानाधि
करणे इत्याहुः कारकाणि षट्॥ तिङ्‌कृत्समासतद्धितविशेषितं कारकं यत्स्यात्। तत्रोक्तं स्यात्तदर्थ
मासंबुद्धौ चापरत्रान्यात्‌ः। तिङादिभिर्यत्समानाधिकरणतया विशेषितं कारकं तदुक्तमुच्यते तद
त्यर्थःदेवदत्तः पचति। पच्यते ओदनः स्थेनेण। ओदनस्य पाचको मैत्रः। पक्व ओदनः। घटः। कृतः

सु०
७६ ग्रामसुदकं ये ग्रामं ग्रामो दको ग्राम ४। अजहरथो नद्धानू। शतेनक्रीत ४। अथशत्य ४ संबोधने। हे राम। स्वा
र्थे प्रथमेत्येव सिद्धे एतित्रके प्रथमैव प्रथमा स्यादिति नियमार्थमिदं। क्रमादमुं नारद इत्यबोधिस
इत्यत्रेति शब्दः प्रकारे। नारदत्वेन प्रकारेणामुमज्ञासीदित्यर्थ ४। तत्र नारदस्या कर्मत्वान्न द्विती
या स्वार्थत्वात्प्रथमैव। कर्मस्था सावशालि प्रथमम् इह॥ ॥इह कारके सु क्रियाफलाश्रय ४ कर्म ७६
प्रथमं मुख्यं अन्यत्वनुवक्ष्यमाणं गौणी। तच्चत्रिधा। ईप्सितं द्वेष्यमुपेक्ष्यं चेति। ओदनं पचति। कटं करो
ति। विषं भुंक्ते। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। स्पर्श गमनादि क्रियाफलस्य संयोगस्याश्रयत्वेपि कर्तुर्न

कर्म्मत्वं उक्तं वा। न अनुक्ते वपर्य्याद्वनीययावाधान्। नर्थाः कर्म्मणि कालभावाध्वदेशाः ४। अकर्म्मका
णां धातूनां काललावसहितोध्वादेशश्च कर्म्मस्यात्। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशं शेते। कुरूनास्ते
अध्यासिशीङ्स्थामधिकरणे। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म्मस्यात्। हरिर्वैकुण्ठमध्यास्ते। अधिशे
ते अधितिष्ठति वा। उपान्वध्याङ्वसेश्च वा। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म्म स्यात् हाह्यार्थे
कृष्णो मथुरामुपवसति। आवसति। अनुवसति। अधिवसति वा। वासे किम्। वने उपवसति। नर्थ
कइत्यर्थः। कथमेकादशीमुपवसेदिति। अकर्म्मणां कालइति कर्म्मत्वात्। अतिन्यो विशेषश्च स्यादि

सु०
७७ निसंघातात्यरस्य विशतेरथा धारथ॥ कर्म्मोत्थलिनिविशते मीमांसां॥ कचनत्तन॥ पापेः लिनिवेश॥ तथा
न्यादिग्वाद्यन्यगष्ठस्वज्ञार्थश्चयहहश्रीनांरथ युञ्जित्तवहे हिंसनार्थेबलहे॥ निष्कर्म्मधानकर्म्म
सलिवदिहशिरोर्वा॥ त्मनेवाचहको॥ प्रेष्यः कर्म्मानीञ्ञ्श्यादिरवादिरवोन्ये बांगत्यशनज्ञाना
र्थधाञ्नांश्च यदहशांचतथासूतकर्हकश्चवहेः हिंसार्थश्चलहेश्च तथा॥ कर्म्मकाणां॥ वर्णीते ७७
प्रयोज्य॥ कर्त्ताकर्म्मस्यात्॥ अलिवदिहशिरोह्यात्मनेपदेमवास्यात् हकोश्चवातद्व॥ गमय
तिज्ञजमुद्दर्वकम्मः॥ आशयत्यन्नं॥ वाल्लान्नं बोधयतितत्वं॥ तकान्नं भावयतिगीतं॥ गोपान्॥ रामः॥

शा॰ द॰ कर्मकाण्ड

ग्राहयति धर्मं। मर्त्यान्। दर्शयति नृपं। पार्थं। न्यादि खादयन्तो ति। किं। नाययति सारं भृत्यैः ४। खादयति
स्वादयति वा ध्मातं देवैः ४ वाहयति पार्थैः रथी वा। हा। ग्रासूतकर्तृकस्य किं। वा दयति भूमिं शोषेण। सदृ
यति पांडवान्। क्षदन्तः। हिंसनार्थे किं। सदयत्यनं सुनिलिः। जागरयति गोपीं। पाठयति वेदं विधि
श्चलि वादयते देवैः सखेन सखी वा। दर्शयते नृपं पार्थेन पार्थैर्वा। हारयति जगद्दुर्वृत्ते द्वेषेण वा। कारयति
विधीं विधिं विधिना वा। गत्यर्थादेश्च किं। पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः ४। द्विकर्मकानां हा। यथ नी
ह्यवहित्तुषि मथि हृन्यपन्वहां कर्मयुक्स्य शात्। दुह्यबृयाच्यर्थदंडि प्रच्छि त्रुधि जि चिंशासु कर्मयुतैः

श्रु० वयस्मात्संज्ञाभेदैरनुक्तं ॥ नीग्रादेर्मुख्येन कर्मणा युक्तमपादानादिसंज्ञाविशेषैरनाख्यातमेवं विधि
७८ तामात्रेण विवक्षितं कारकं कर्म स्यात् ।यथा नयति गां वनं ।कर्षति शाखां हस्ती । गच्छति खड्गं को
ति ३ शी । दुह्याति दधि मातरी । मथ्नाति तं दधि । हरति राज्यं बलिं । पचति फलं कर्माणि । वहति भूमिं सलि
लं । दोग्धि क्षीरं धेनुं । ब्रूते वक्ति कथयति वा धर्मं मित्रं । याचते भिक्षते वा पृथ्वीं बलिं । दंडयति ७८
जां च वती । जां च वतं । पृच्छति हितं पितरौ । रुणद्धि गां व्रजे । जयति दैत्यान् भुवनं । अवचिनोति ध
र्माणि शाखिसलिलं लोकान् । अनुक्तमित्युक्ते विशेषविवक्षायां यथा ग्राममपि दिव४ कर्मणा ॥ रामः ॥
वेदे करणमपि

दीव्यतेः करणं कर्म स्याद्वा करणमपि। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति। संज्ञाद्वयसमुच्चयात् मनसादीव्य
तीति मनसा देवदत्ति कर्मत्वादण् करणत्वात्तृतीया युगपद्भवति। अथ द्वितीया। कर्मणि कारके
द्वितीया स्यात्। सा हृदा हृता। उपपदविभक्तिमाह। तस्यतोभयसर्वपर्यभितो। एषां योगे द्विती
या स्यात्। उभयतो गोपाः कृष्णं सर्वतः परितः। अभितो वा। अन्तरान्तरेणं तस्यैहाधिक्समयेन
यांवनिकषा। एषां च योगे द्वितीया स्यात्। कृष्णं प्रतिरज्यति। अन्तरेण हरिं सुखं। अन्तरा त्वां मां च गी २ न
गा। अतेयवं न सिध्यति। हा कृष्णं। धिक् पापी। समया गिरिं। एनप्रत्ययः। दक्षिणेन गंगां वसा।

सु० मध्यादक्षिणस्यामङ्कुरइत्यर्थः॥ लंकां निकषा। उपर्यध्यधो द्वि॥ क्तैतेः॥ द्विरुक्तैरेयैं तैर्योगे पि द्विती
७१ यास्यात्। उपर्युपरि गिरिं मेघाः॥ अध्यधि ग्रामं धो धः॥ सामीप्ये द्विरुक्ति ऽस्य ग्रामादयो गुणादिनेत्यि
युक्तिरव्यातौ। अध्वकालवाचिनो पियुणक्रियाद्वयो र्नित्यं योगाख्याने द्वितीयास्यात्। क्रोशं कुटि
ला नदी। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः॥ अत्रैव विपर्यये फलाप्तौ तृतीया वक्ता॥ अ ७१
न्हा क्रोशेन वानुवाकोधीतः॥ फलाप्तौ किं। मासमधीतो नायातः॥ कारकमध्ये युग्ममध्यगतयोः पं
सेवकालाध्वनोः॥ पंसे पंचमी सप्तम्यावित्यर्थः॥ एकदेशेन समुदायोपलक्षणात्। अद्यभुक्त्वा रामः।

यंद्महे द्महाद्दासोका। इहस्तो यंकोशे कोथाद्दालद्धं विद्येद्म। वेष्टायां गतिकर्म्मणोध्वरहिता द्वम्मा

वत्रुथ्यौ। युग्मा द्वितीया। यामंगच्छतियामायवा। वेष्टायां किं मनसावनंयाति। ध्वरहिता किं। मा

र्गं गच्छति। उत्पथेनत्तु गतो न निषेधइष्यते। उत्पथेन पथे पंथानं वा गच्छति। तथा मन्यः ४ कर्मणि

काकनो श्रुक ष्टगाला न्वेतरे ९नादरे। काकादिवर्ज्जे मन्यते ४ कर्मणि तेच्च ४ अनादरेगम्यमाने। नत्वां

तृणाय मन्येतृणींवा। काकादौ तु। न त्वां काकं मन्य इत्यादि। अनादरे किम्। देवं त्वां मन्ये। संज्ञः ४ कर्म्म

णिन द्विकाणि। संपूर्व्वस्य जानाते ४ कर्मणि तृतीया द्वितीये स्तः। पित्रापितरं वा संजानीते। कर्म्मप्रव

सु० ८०

तीयप्रयोगे द्वितीयामाह। अथ तृतीयार्थाकहीने अनोः तृतीयायाः अर्थे लक्षणे हीने चार्थे वर्त्तमानस्या
नोर्योगे द्वितीया स्यादित्येतस्तु त्वरेणसंबंधः। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह संबद्धेत्यर्थः। अंके लेज प
मन्वप्रावर्षत्। हीने। अनुहरिं सुराः। पूजातिक्रमयोः स्वतेः। अतिदेवान् कृष्णः। अतिलोकान् विष्णुः

अनरेते यौगांक वीप्सार्थयोः। अलेः पुनर्योगात् त्यन्नूयः। मामम लिङ्ग्वति। वृक्षं वृक्षमभिसिंचति। वी ८०
प्सा लक्षणा त्वागेत्थं भूताख्यानेष्वनुपरिप्रतिलिः। वृक्षं वृक्षमनुसिंचति। वृक्षं वृक्षमनुसिंचति। परि
सिंचति। प्रति सिंचति। लक्ष्मणे। कृष्णमनुगच्छति। परिगच्छति। भागे। लक्ष्मी विष्णुमनुपरिप्रतिवा॥ रामा॥

प्रतिगच्छति०

विष्णोर्लिंगइत्यर्थः। कंचित्प्रकारंप्राप्तइत्थंभूताख्याने। लक्ष्मीविष्णुमनुपरिप्रतिवा। विष्णोः प्रेलक्ष्म
त्वंप्रकारंप्राप्तइत्यर्थः। यथार्थोऽलक्षणाज्ञातिसिध्यते। अतएवलक्ष्मीहरिमनीत्यत्रलक्षणइत्येवसि
द्धमदर्थमनास्थाय पृथक्श्लोकः। हीनेचोपेनयुतौ॥ उपहरिंदेवाः। हरेर्हीनाइत्यर्थः। उपसंहरति। द्वि
यालक्ष्येहितीयैवं। उद्यासर्वेष्वलक्षणेष्वलक्ष्यानुरोधात्सर्वत्राकल्प्येत्यर्थः। तृतीयामाह। व्याकर्तृ।
करणोपलक्षणविकारांगप्रकृत्यादितोहेतौ। कर्त्रादिवाचिभ्यस्तृतीयास्यादित्यर्थः। रामेणस्थीयते
दंडेनघटंकरोति। जटाभिस्तापसः। अक्ष्णाकाणः। पादेनखंजः। प्रकृत्याचारुः। प्रायेणसः। गोत्रे

सु०
८१
णगार्थः समेन धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चेतो वर्त्तिमान् धूमेन। वीक्षितमानकर्म्मणि
हुवा। मानवाचके कर्म्मणीत्यर्थः। तेन वत्सान्न तृतीया। शतं शतं वत्सान् पाययति पयः। शतेन श
तेन वा। व्याहारणार्थे युते। अलं विलम्बेन। कृतमायासेन॥ मिश्रोनार्थसहार्थपूर्वकलहश्लक्ष्णा
वरार्थैः। गुडेन मिश्रः। एकेन ऊनो हीनः। पुत्रेण सहागतः। एवं साकं सार्धं समं। मासेन पूर्वः॥ ८१
शब्देण कलहः। तैलेन श्लक्ष्णः। मासेनावरः। धान्येनार्थः। अथ शिष्टानां वृत्तीयिका व्यवह
तो ह्यात्सं प्रदानेपि वा॥ अशिष्टव्यवहारे संप्रदानेपि चतुर्थ्यर्थेपि तृतीया स्यात्। दास्या संयच्छते रामः।

कामुकश्च दास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थीमाह । यस्मै दित्सति रोचते स्पृहयते संपद्यते धारयेः । ततश्चोर्थे चतुर्थी । रित्यन्तरेणाव्ययः । विप्राय गां ददाति । ध्याति । अश्वाय हा । विप्राय रोचते मोदकः । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहेरेव योगे इष्यते नेह पुष्पाणीछति । भक्तिर्ज्ञानाय संपद्यते कल्पते वा । लकाय धारयति मोदकं हरिश्च । श्लाघह्नुङ्स्थाशपे ईप्स्यमानवरक्रोधद्रुहोयं प्रति । श्लाघादेः केवलयोस्तु सर्गयोः क्रुधद्रुहोश्चार्थाः यं प्रति ततोपि चतुर्थी । श्लाघते गोपी स्मरात् कृष्णाय । श्लाघते तिष्ठते ह्नुते शपते इष्यति । असूयति । क्रुध्यति द्रुह्यति । नवरे इति किं । हरिमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति । तादर्थ्ये । यूपाय दारु । अथ परि

सु० ८२ क्रयस्य करणे वा। नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयः। शताय शतेन वा परिक्रीतः। औत्पातिके।।
प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातस्तेनावेदितोर्थ औत्पातिकः। वाताय कपिला विद्यु
त्। अलं स्वधा स्वाहा स्वस्ति वषट् नमो हितयुते योगे चतुर्थी बुधैः। अलमिति पर्याप्तिग्रहणं। अलं म
ल्लो मल्लाय। स्वधा पितृभ्यः। स्वाहा अग्नये। स्वस्ति भवते। वषडग्नये। नमो गुरुभ्यः। हितं गोभ्यः। यत्तु ह ८२
स्तायकमलस्य वा विरंजी विती।। आयुष्यं मद्रं भद्रं कुशलं सुखं वा भूयादित्याशिषि तादर्थ्यसंबंध
विवक्षायां चतुर्थी षष्ठ्यौ तेऽपि सिद्धे। पंचमीमाह। यस्माद्विश्लेषस्तदा सा यत्र निलयावधीतिका रामा।।

लाधमानव्याहृत्याख्यानच्छाविरतिरथपराजेश्च यश्स्यादसोऽढः ॥अत्रापादानपंचमी॥ यस्मा
द्विश्लेषादयोऽर्था विवक्ष्यंते। यश्च पराजेः प्रयोगे च असह्योऽर्थस्तत्रापादानपंचमीत्यर्थः। ग्रामादाया
ति। अश्वात्पतति। चौराद्बिभेति त्रायते वा। वृकाद्रक्षयंतीतिः लीः। विलेति वा हिमवतो गंगा प्रभव
ति। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायंते। निलयोऽन्तर्धानं। मातुर्निलीयते कृष्णः। अधीतिरध्ययनं। उपाध्याया
दधीते। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे। वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा। व्यावृत्तिर्वारणं कूपादेर्ध्वं वा
रयति। कस्माद्वै। नद्याः। विरतिर्निवृत्तिः। पापाद्विरज्यति। पापाज्जुगुप्सते। धर्मात्प्रमाद्यति। कृष्णात्प

तूर यैर

सु० राजयतेसुर८। अथवहिरितरारा द्वतेस्याथे दिक्शब्दात्स्याज्ञाहियुक्ते। यामाहूहिश्च इतरो रामात्।।
८३ ।आरांदूरसमीपयो८नदर्थैंगे।आराद्रमात्। दूरं निकटंवा।संवंधेयामस्याद्दूरमित्यपिज्ञातेह्कष्मात्
अव्यय८कष्मात् लिनोरामात्।दिशिदृष्ट८शब्दो दिक्शब्द८। प्राक्यामात्प्रत्यवनात्।नवादारम्य
नवादारम्यवे नवात्प्रभृति सेव्यो हरिः।आज्ञाहीपत्ययो।दक्षिणायामात्।दक्षिणस्यामद्दूरइ ८३
त्यर्थ८।दक्षिणाहिवनात्।दक्षिणस्यांदूरइत्यर्थ८।अपपरिपरिहृतौ।वर्जनार्थयोरपपर्योर्योगे
पंचमी।अपहरेः परिहरेः संसारः।। ।।आङ् सीमालिविध्यो८।मर्यादालिविध्यर्थे आङ् चस राम।।

तितश्चक्रात्पंचमीस्यात्। थामुक्तेः संसारः। आबाल्यात् विष्णुतक्तिः। सादृश्यचतुर्थ्यर्थेऽग्निस्तु
जिव।। प्रश्चमः ऋषात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषात्। तथा यद्दृष्टेयव थो(कर्माधारावा। पंचत
स्याप्रयोगे यत्र थैव गम्यमाने कर्मण्याधाराद्वा पंचमी स्यात्। प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासा
दमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। हितात् दूर्णवस्तुषि। ऋणात्पे हेतोः च पंचमी स्यात्। प्रासादात्प्रे
क्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। हेनात् दूर्णवस्तुषि। ऋणात्पे हेतौ
च पंचमी। तृतीयापवादः। शताद्बद्धः ऋणवस्तुषि किं। धनेन कुली। गुणात् द्वियः स्यात् हेतौ वा। अ

सु०
८४

श्रीलिंगानुशासनहृपाद्वितो॥ तृतीयापंचम्यौ स्तः। नाद्येन जायाद्वा वहः॥ अस्त्रियः॥ कि तु व्यानुक्तः॥ दू
रात्सन्नार्थकात् द्वितीया। दूरार्थात्सामीप्यार्थाच्च पंचमी द्वितीया तृतीयाः स्युः॥ दूरात् दूरं दूरेण वा ग्रा
मस्य। एवमन्तिकात्। दूरे ग्रामस्येति त्वधिकरणत्वविवक्षया। पृथग्विनापृथक्का वा। पृथक्का वयोगेन॥ अ
स्तु॥ पृथग्रामात् रामं रामेण वा नस्तुवी। अपि नाना विनास्यां। अस्यामपि योगे एता स्युः॥ पृथग्रामा ८४
त् रामं रामेण वा नस्तुवं नाना विना वा रामात् रामं रामेण वा न जीवाम॥ स्तो॥ पंचमो काल्पकृच्छ्रा दपि कक
तिपया त्साधने सत्ववद्दतेः। स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्यो ऽद्रव्यवाचिभ्यः॥ करणेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यस्तृतीया रामा॥

गार्गेर टर

पंचम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इत्यादि। कृच्छ्रेनायासेन मुक्त इत्यर्थः॥ असत्वद्रव्येः किं यदा धर्म्ममा
त्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं तदैव यथा स्यात्। तेनेह न। स्तोकेन विषेण हतः॥ षष्ठीमाह। षष्ठी संबंध
मात्रे। कर्म्मत्वादिविशेषानुक्तौ शेषविनिर्मुक्तसामान्यमिति संबंधसामान्ये वा शेषषष्ठी स्यात्। अपरत्वान्न्यायाद् इत्यु
क्तेरनुक्तादेव षष्ठी। राज्ञः॥ पुत्रः पशुः। पैत्रस्य पुत्रः कर्म्मण्यपि संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठी न माषाणा
मश्नीयात्। सन्नेशलोस्मरणयोः॥ मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। सर्पिषो जानीते। सर्पिषो नाथ
ते। चौरस्योद्रुजति। उज्जासयति। शतस्य पणते व्यवहरते दीव्यति वा। कृति तदकथने कर्म्मकर्त्रोः॥

अवस्थितवात्वादुभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न नित्या । (वर्जी) गावः सष्ठेन

सु० कृत्प्रयोगे कृदन्तस्य योः कर्मकर्त्रोरपि षष्ठी स्यात् । अपां स्रष्टा । ग्रामस्य गन्ता । सवतः शायिका । स्यास
८५ स्य हसितिः । नद कथने किं कर्तः कृतः । हरिर्लोकानां कृत्ये कर्तुर्वा ॥ कृत्ये प्रयुज्यमाने कर्तुर्वा षष्ठी स्यात्
स्यपां स्रष्टा । कर्मणि तु नित्यम् । गन्तव्यो ग्रामस्त्वया वा । पद्यपेक्षा लवति तन्दुलपकेवले कर्मणि स्या
त् । यत्र कृति कर्तृकर्मणी नियमेनापेक्ष्येते उभयत्र स्यात् तदुपादाने पर्यवसानात्तत्र कर्मण्ये ८५
व षष्ठी स्यात् न तु कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । अत्राश्चर्यप्रतिपादनेन दुर्दोहानां गवां कर्म
त्वमगोपस्य च कर्तृत्वं विनानोपपद्यते । आवं ता काङ्क्षा प्रयोगे नियतत्वमयतः । आवन्तयोरकाङ्क्ष रामः ॥

तयोर्योगे प्रागुक्तविषये कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी स्यात् । सेदिकाविसित्वा वा उङ्ख्य जगतः कर्म
ण्येवेति नियमस्यापवादः कर्तर्यपि षष्ठ्यनुज्ञायते । ग्रथ्यत्र वा । स्यावं तः कोऽर्ज्ज प्रयोगादत्यत्र कृति
नियमापवादः कर्तर्यपि षष्ठ्यनुज्ञायते । अध्यत्र कृति नियमापवादः कर्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि
तु स्यैव । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥ ॥ के
वलावे ॥ ॥ लादार्थे क्ते कर्तरि वा षष्ठी । हसितं छात्रस्य छात्रेण वा । नीत्सृजा बुद्धिलक्षकवमतिगम
नार्थात् परे क्ते तु नित्यं । नि इ इति शब्दद्वयोः पातेस्यः सूत्राद्यर्थे स्यष्च परे यः क्तः तस्मिन् प्रयुक्ते कर्तरि षष्ठी
स्त

सु॰ ८६ नित्यं स्यात्॥ नो निष्ठेति वक्ष्यमाण निषेधापवादः॥ समिद्धो ग्निर्दुवदत्न घृ॥ राज्ञां स्तुजितः॥ वुत्त्वः स्म
तथ इदमेषां भुक्तं आसितं गतं वा॥ भुज्यते स्मि न्निति भुक्त मित्याद्यधिकरणे क्तः॥ नित्यग्रहणादेतद्यो
गे ट्तीयानाः॥ तथा वसुजितोयः॥ शुरैरधीन्यधिकित्स्यो पशब्द इत्याकरे॥ नो निष्ठा स्तृन् खलर्थाव्ययश
त्रस्मुकैः कामुका न्येत्तुदं तक्यानैर्योगे पि॥ निष्ठादियोगे षष्ठी न स्यात्॥ निष्ठा॥ कटं कृतवान्॥ कटः कृ ८६
तश्चैत्रेण॥ तृन्॥ कर्ता कटानां॥ तृन्निति निषेधात्स्वधिकटस्य कर्तेति॥ खलर्थाः ईषत्करः प्रपंचो हरिणा॥ ई
षत्पानः सोम भवता॥ अव्ययाः कटं कृत्वा॥ शत्रु वसितिपाणिनि सिद्धा॥ छंदोन्तरो धात्वर्थोक्तन कारो राम॥

शब्दवत्कृन्नि र्दिष्टो। ओदनं पचन्। चोरस्य द्विषन्निति तु संबंधमात्रे षष्ठी समासो निषिध्यते। शास्त्रं विद्वान्
कटं वकृतवान्। उक्तो दैत्यारिः घातुकः कामुकान्यैः। किं लक्ष्म्याः कामुकः। उदंतः ग्रामं जिगमिषुः। ज्ञा
यामलंकरिष्णुः। किं कटं वक्तिः। ग्रामं जग्मिः। अनाहृष्टिं कुर्वाणः। वक्राणः। कवचं हरमाणः। अके
नूलभ्यां नवसवतिसविद्याधमण्यार्थका स्यां। लविद्यार्थाकेन न विद्याधमण्यार्थे नावयोगो षष्ठीन ष्ठा
नू। कटं कारको याति। करिष्यन्नातीत्यर्थः। ग्रामं गमी। ग्रामगामी। शतं न्दाणां दायी। वाच्यान्देहस्यार्थ
हेतोः फलेः फलानां वा न्दभः। अनु लनि तु पमेष्कल्यतार्थे स्तृतीया वा च्या दिति चैव लोपमाच्चैः सा

मु० ८७

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी वा तुल्यः सदृशो वा कृष्णेन कृष्णस्य वा । तुलोपमाभ्यां तु ॥ तु
लाउपमा वा कृष्णस्य नास्ति । निर्धारे लक्षणे वा अधिपतिकुशलाद्यैश्च योगे विभेदे । जातिगुणक्रिया
भिः समुदायादेकस्य पृथक्करणं निर्धारणं । लक्षणं चिह्नं स्वाधिपत्यादि तैश्च योगे षष्ठीसप्तम्यौ
स्तः । नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । ल ८७
क्षणे षष्ठी वनादरे एवेष्यते । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तमनादृत्य प्राव्राजीदित्यर्थः । गवां गो
षु वा अधिपतिः । कुशलो हरिः कृष्णे वा । आद्योकैः आयुक्तस्वामीश्वरदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतये राम॥

कृतिनकौ

गेपि। संबंधविषयविवक्षायांषष्ठीसप्तम्योस्तुपपत्तेर्नैकीठेनोक्ताः। सप्तमीमाह। आधारेव्याप्तसुंक्तौ
तिकविषयमये। व्याप्तादिचतुर्विधाधारेसप्तमीस्यात्। तिलेषुतैलं। कटेशेते। वटेगावः। हृदिब्रह्म। क
र्मयुक्तान्निमित्तात्। निमित्तमुद्देश्यं। चर्म्मणिद्वीपिनंहंति। सीम्निपुष्कलकोहतः। ॥ सत्यर्थेकाल
लावात्। शरदिपुष्प्यन्तिसप्तच्छदाः। भावक्रिया। गोषुदुह्यमानासुगतः। सत्सुतिष्ठत्सुअसंतस्थुरीति
असत्सुतिष्ठत्सुसंतस्थुरंति। समधिकवचनोपि। उपखार्यांद्रोणः। खार्यामधिकइत्यर्थः। अधिनाअ
मिनःस्यात्। अधिनायोगेस्वामिनःस्याद्वासप्तमीस्यात्। अधिपुविरामः। अधिविरामेपुः। मानादस्याद्

सु०
८८ कालान्तराध्वभावेनाध्वनः षष्ठीसप्तम्यावपीष्टेति । क्रोशाद्ग्रामो योजने योजनेन वा कार्तिक्या आग्रहायणीमासे ॥ अत्य-
र्थनिपुणा अर्चाः साधुसाधुप्रयोगे सप्तमी ॥ निपुणः साधुर्वा कृष्णो मातरि शिष्यः साधुर्मातुलो साधुर्मा-
तरं प्रतीति प्रत्यादियोगे तु द्वितीयैव । एवं विलक्षणो विश्वयाप्यथा प्रयोगदर्शनं विवक्षाभेदेन वि-
भक्तिविशेषाः प्रत्यक्षेयाः इत्यर्थः निमित्ताः एव हेत्वादियोगे हेतुकारणनिमित्ते योगे द्वितीयावर्जा ८८
स्सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतुः केन कस्मै कस्मात् कस्य कस्मिन् वा हेतौ वसति । इत्यादावनुसर्तव्यं ॥
॥ ॥ इति कारकप्रकरणं ॥ ॥ ॥ समासस्त्वेकपदार्थः स्याद्यन्तानां मिथोन्वये । स्याद्यन्तानां पद राम ॥

नांपरस्परयाकांक्षत्वे सत्येव समासः आसक्ष्यैकपद्यं फलं। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः मिथो व्यपेक्षि
। तार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य। विशेषणोत्तान्यापेक्षत्वेऽन्यसाकांक्षं विशेषणं न समस्यते। ऋद्धस्य
राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोर्न भवति। अस्यापवादः॥ नित्यापेक्षे समस्यते। नित्यसाकांक्षं तु
विशेषणमन्यापेक्षत्वेऽपि समस्यते। देवदत्तस्य गुरुकुलं। चैत्रस्य दासपुत्रः। न च हेतुमाह। वाक्या
र्थगमकत्वे हि कृत्तद्धितसमासाः। न हि ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासे सति ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष
इति वाक्यादिवार्थो गम्यते। तोऽत्र न समासः। एवं कृत्तद्धितयोरप्युदाहार्यं। कृत्तद्धितसमासानामपि

सु० नामत्वमिष्यते।धातुनाम्नोरव्ययेष्यादेर्लुक्स्यात्कचित्तुन।धावारंलके नामारंलके चलागे स्थितस्य स्या
८१॥ देर्लुक्स्यान्नृपुत्रीयतिराजपुत्रुषः।द्वंद्वहिं ण्यीलावाऐक्ये क्लीवे स्त्रिमोष्यस्म।ऐक्येसमाहारैकत्वावृ
त्तेमानौ द्वंद्वद्विगुश्चाव्ययीलावश्चसमासः क्लीबं स्यात्व एवैति मोव्ययीलावह्नव्ययसंज्ञस्यान्।तति
दंतान्नलुक्स्यादेरङ्सेप्सम् डिटोक्सवा।प्रदंतादव्ययीलावात्परस्य स्यादेर्नलुक्।किंतुङसिबं बुजेस्य र्घि ८१॥
तैस्यात्स्यामादेशः स्यात्टाङ्योस्कु सवास्यात्।कारकालावसामीप्यसाकल्यानुक्रममहिंषु।वीप्साप
र्यतयोयत्वपश्चादर्थानतिक्रमे।शहृशदुर्लावयोगपद्येपात्ययव्ययेपरे४।समासमव्ययीलावंसाहश्ये

त्वयथे तरत्वाकारकाद्यर्थहेत्वयथ्ययंपरैःपदैः सहाव्ययी लावसंज्ञं समासमेति॥साहश्ययद्दन्तित्वयम
थाशद्वं हित्वान्यदव्ययंसमय्यते।कारके।स्त्रीत्युद्यिस्वथिस्त्रि।अधिकरणार्थद्याधे८समस्थैतेनस
मास८।समुदायद्यनामलेऽव्ययवद्या दित्युक्ता।अव्ययत्वान्नमासविलके लुङ्कालीवत्वात्नक्ष्वता
अलावे।मक्षिका।णाम लावो।निर्मक्षिकं।अदंतत्वादमादेश८।अङ्से रित्युक्तेः निर्मक्षिकान्नमु हि
न८।ङिटोक्क्वा।निर्मक्षिकं।निर्मक्षिकेणवा।निर्मक्षिकं।निर्मक्षिकेवाएवमन्यत्रा पूर्हां।यवना
नां।सद्यलाव८८र्यवनी।हिमस्यात्ययः८अतिहिमं।नाद्यंनिद्रा।कालः८अतिनिद्रं।सर्वएते।लावलेन

अवस्थितत्वात्मकत्वाद्यर्थविंश्यांतनदीसमासविशेषाद्डे नित्यिमस्त्रा। उमडं। निष्ठति २

सु॰ टी॰

दाः। सामीप्ये। कुंभस्य समीपं उपकुंभं। साकल्ये। तृणेन सकलमत्तिसतृणं। अनुज्येष्ठं ज्येष्ठयानुक्रमला
लोऽस्मिन्निति हिस्त्रिश्च। ऋद्धिः मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं वर्तते। वीप्सायां। प्रतिदिनं दिनं दिनं प्रति। यथा। गृहं गृहं प्रवेशयाद्ये
यथाशक्ति इत्यर्थः। पर्यन्ते। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्निग्रन्थं। सपशुबन्धं। योग्यत्वे। अनुरूपं योग्यमनु
रूपं। पश्चादर्थे। गुरोः पश्चात् अनुगुरु याति। अनतिक्रमे। यथाशक्ति करोति। शब्दप्रादुर्भावः प्र टी॰
प्रकाशने। हरिशब्दः प्रकाशते इति इतिहरि। यौगपद्ये। चक्रेण युगपद्धेहि सचक्रं। सादृश्ये। हरेः सादृ
श्यं सहरि। सदृशः सख्या ससखि। यथा तरदित्तुको न्नेहा। यथा हरिस्मिया हरः। संख्याशलाकाद्यू राम।।

वृत्तंयथा २

तेपरिणाः वर्त्तनेतथा। एतेपरिणामसमर्थीनेद्यूते विषयेयथापूर्वंहस्तंनद्याचेदवर्त्तनंवाद्यौ। पंचिका
स्येद्यूतेपंचाप्यहाः शलाकावाप्यक्षनानाष्ठर्वाचोवापतं तिनदापातयितानयतिअप्यत्राचेन्नप
राजयः नचेदस्तुच्यते। छेकेनेदंनतथापूर्वंजयो। एकपरि। एकपरि। द्विपरि। त्रिपरि। शलाकापरि। अ
क्षपरि। सूपाद्याः प्रतिनाव्ययौवा सूपोल्पाः। स्मिन्सूपप्रति। घृतप्रति। अनुर्वासामीप्यदैर्घ्ययोः। अनु धर्म २
वनमसनिर्गतः अनुवनस्य वावनसमीपमित्यर्थः। पुनः सामीप्यग्रहणं विकल्पार्थं। अनुगंगं
काशी। गंगावद्दीर्घेत्यर्थः॥ यावद्विः पर्यपाङ्गताः पंचम्या। वहिर्ग्रामं। परिग्रामं। अपग्रामं। आग्रामं

सु॰ ८१

प्रत्यक्तु ग्रामी । दृष्टो देवः । पश्चेव द्विर्यमादित्यादि । पुनर्वायहणे मितन्ध्र्यमातन्द्विनान्नाद्वाधिकारार्थं ॥
आङ् व्याप्तिसीमयोः । व्याप्ताववधौ वार्थे आङ् पंचम्या वा समस्यते । आवालं हरिभक्तिः । आवाले
भ्यो वा । आमुक्ति संसारः । आमुक्तेर्वा । पारमध्येच षष्ठ्या वा नच लेदंतता नतयोः । वाहृयादौ स्मर्गि
कः षष्ठीसमासो वाक्यं चानुज्ञायते । पारेमर्गंगायाः पारेगंगं गंगापारं वा । मध्यंगंगायाः । मध्येगं
गं । गंगामध्ये वा । तिष्ठद्ग्वादयश्च कालभेदे । एते कालविशेषे निपात्यंते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दो
हाय तिष्ठद्गु कालः । वहद्गु ॥ आयतीगवं । खलेबुसं लूनयवं इत्यादि । अलिप्रती विकल्पवा विनाद्ये रामा ॥
निपातनाद्व्ययत्वस्यादि लुक्प्रथमान्यविभक्तियोगेन्यनचैषां समासांतरं नभवति । कालो । भिन्नोपलक्षणं तेन सामर्थ्यं भूमेः । समभू
समपदाति । त्वायाद्य ।

८१

ग्निंलक्षीकृत्य।अन्वग्निशलभाःपतंति।प्रत्यग्नि।पक्षेअग्निंअभिप्रतिवा।संख्यावंश्येननदी।विद्यावंशो
द्विधाविद्ययाजन्मनावतत्रभवावंश्यास्तद्वाचिभिःसंख्यावासमस्यते।व्याकरणस्यद्वौमुनीवंश्यौ
द्विमुनिव्याकरणस्य।त्रिमुनि।विद्यातद्वतामभेदविवक्षायांतुद्विमुनित्रिमुनिव्याकरणं।पंचगंगा८
समाहृताःपंचगंगंमगं।द्वियमुनं।अथाद्याःष्यीनितुनामपनि।अन्यपदार्थेवर्तमानानिसं
ज्ञायांसमस्यंते।उन्मत्तगंगंदेशः।लोहितगंगं।संज्ञायांविधानान्नित्यसमासोयं।अव्ययादंत८शरद्वे
तोनोविपाट्हिमवद्दिवःमनोऽनडुत्कियत्तद्यत्तुविट्दिगुपानहः।शरदाद्यंतादव्ययीभावादच्

सु॰
९२

त्यय॰सवसमासच्छ्यान्नावयवसूतः॰ष्यान्। तेन तदंतादच्थच्ययी लाक्कार्यं। उपशरदं। प्रतिविपाशं॥
श्च्यं। अनुमनसं। जराया जश्च। जरस्च्। जरां तादच्थः॰ष्याज्जराया जरसादेशश्च। उपजरसं क्तीते। उपधुनं सर
जसं तथा। एतेनिपात्येते। प्रयथत्यय॰ संघं टिलोपाभावश्च। अनः॰ समीपमुपधुनं। रजसः सकलं सर ९२
जसं। परश्च संप्रत्यनुभ्य॰ क्ष्णः॰। एभ्य उपपदेभ्यः क्षिशब्दांतादः॰ष्यात्। तद्धितत्वात्स्यात् वर्णे वर्णलोपः॰। अ
क्ष्णः॰ परं परोक्षं। समक्षं। प्रत्यक्षं। अन्वक्षं। अनंताभावा अनशब्दांताद्भावाव्ययी भावाद॰ष्यात्। उपराजं। अध्यात्मं
नद्धितेलक्ष्यस्नां तत्त्वि रिति टिलोपः॰। कीवतक्रवा। कीवं ष्यान्। उपराज्ञी। यदन्नं तद्दंत नादस्यादः॰ रामा॥

घ्या । ह्वा । प्रतिसामी । प्रतिसाम । वा वर्ष्यं तिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेः । वर्ष्यां नाद्यैतादव्ययीभावाद्
घ्या । ह्वा । उपसमिधं । उपसमित् । प्रतिवार्चं । प्रतिवाक् । उपनदं । उपनदि । प्रतिपौर्णमासं । प्रतिपौर्ण
मासि । उपाग्रहायणं । उपाग्रहायणि । अनुगिरं । अनुगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ ॥ द्वितीयाश्रि:
समस्यंते परे स्मृतत्र षष्ठ्य सः । कष्टश्रितः । कष्टश्रितः । दुःखातीतः । ग्रामगतः । ग्रामगामी । ग्रामगा
मी । अन्नबुभुक्षुः । फलेच्छुः । ग्रामयातः । मासप्रमितश्चंद्रमाः । सुखप्राप्तः सुखी । सर्वरात्रकल्याणी । ति
ला धासः । जीविकापन्नः (ग्रामजीविकयापन्नजीविकइत्ये तौ तु वऊढौ ही । अर्थालेदाम । न्तती
ग्रामापन्ने द्वितीयांते ईस्तोतः आकुपस्य च । ग्रामाजीविकां ग्रामजीविका आपन्नजीविको ग्रामगतः
आपन्नग्रामजी) आपन्नग्रामजी

सु०
ऐ३

यार्थे स्वयं क्रीतैः। स्वयं कृतं आत्मना कृतमित्यर्थः। ऐकपद्यात् स्वायंकृतिरिति फलं। तृतीयार्थेन त
द्गुणैः। तृतीयान्तमर्थशब्देन तत्कृतगुणवचनैश्च समस्यते। धान्येनार्थो धान्यार्थः। शंकुलया खंडः
शंकुलाखंडः। हरित्रातः। नखभिन्नः। मासपूर्वः। पितृतुल्यः। वाक्कलहः। तैलश्लक्ष्णाः। कारप्येयः
दात्रेण लूनवानित्यादावनभिधानान्न। दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनः। गुडेन मिश्रा धाना गुडधा
ना इत्यादि शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः। चतुर्थ्यर्थे तदर्थैश्च। चतुर्थ्यन्तमर्थशब्देन च
तुर्थ्यन्तार्थो देश्यकेन च समस्यते। द्विजायायं द्विजार्थः। सूपः। सूपाय दारु सूपदारु। धर्म्मजिज्ञासा

ऐ३
राम॥

अश्वघासः। कुबेरबलिः। गोहितं। पंचमी तु भयादिभिः। वृकाद्भयं वृकभयं। वृकभीतिः। ग्रामनिर्गतिः।
अधर्मजुगुप्सुः। सुखापेतः। ऋणमुक्तः। राज्यभ्रष्टः। सप्तमी शौंडसिद्धाद्यैः। अक्षेषु शौंडः अक्षशौंडः।
अक्षकितवः। कर्मकुशलः। कांपील्यसिद्धः। छायाशुष्कः। अग्निपक्वः। तीर्थध्वांक्षः। तीर्थध्वांक्ष स्थि
तीत्यत्रानन्वयान्न। मासदेयं। पूर्वाह्णगेयम्। पूर्वाह्णकृतं। रात्रिवृत्तं। कूपमंडूकः। षष्ठी संबंधिभिः। क्व
चिन्न। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। ग्रामस्कृतिः। हरिस्मरणं। पुरुषोत्तमः॥ ॥क्वचिदित्यस्यैव प्रपंचमाह।
न पूरणार्थतृप्तार्थशानतव्यांतिमाव्ययैः। पूरणार्थकप्रत्ययांतैः। शत्राद्यंतैरव्ययैश्च षष्ठी न समस्यते

कुर्वन्

सु॰ सतां षष्ठः । द्विजस्यन्तु वीणा ॥ ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यं । सतां कृत्वा । न गुणेन गुणिस्थेन भावार्थप्रत्ययेन वा यु

९४ णिगुणो नयहस्तिना भावार्थप्रत्ययांतेन च गुणेन षष्ठी न समस्यते । पटस्य शुक्लः । बलाकायाः शौक्ल्यं

काकस्य कार्ष्ण्यं । गुणिस्थेनेति किं । चंदनगंधः । पटरूपं । तत्स्यार्थयोगे निर्धारणे च तृतीयासप्तमीसमा

सास्यां न विनत्यमेवेति तत्र षष्ठीसमासनिषेधे प्रयोजनाभावः । न पूजामतिधीजेन क्तेन पूजामतिबु ९५

ध्यर्थस्य उत्पन्नेन क्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां पूजितः । मतो बुद्धो वा । वर्त्तमाने पि बुद्धीच्छार्थ इत्यादि इति

वर्त्तमाने क्तः । एवं च राजपूजित इत्यसाधुः समासः । एतद्योगे नित्यं षष्ठीविधानात्तृतीयासमासो पि राम॥

नसंभवति। नाधारवाचिना। आधारवाचिनाक्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं पीतं वा
स्थैर्यगत्यदनार्थेभ्यः क्तोऽधिकरणेऽपि चेत्यधिकरणे क्तः। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां न। अपां स्रष्टा। देवस्य
पूजकः। कर्तृषष्ठ्याऽकेन न। भवतः शायिका। वा ऊलकाशावेःकण्। प्रायिकश्चायं निषेधः। तथा
च जनिकर्त्ता। तत्प्रयोजक इत्यादिप्रयोगः। ईषत्पापार्थकपादिगतयोः स्युः परे पदैः। ईषदर्थेपा
पार्थे वयः। कुशब्दः प्रादयो गतिसंज्ञा अव्ययादयश्च ते सर्वे परपदैः समस्यन्ते। कोष्णी। ऊडाहरणः। सुकृ
तं। दुष्कृतं। ऊरीकृत्य। हस्तेकृत्य। समासत्वादस्य क्त्वो ल्यप्। ल्यबादीनां मिथोऽन्वये समास इत्यधिकार

सु०
९५

त्तिङन्नसमासः। ऊरीकरोति। प्रकरोति। सति हि समासे ल्यादयः स्युः। समहन्नित्यादौ नलोपादि च स्या
त्। अत्याद्यवादिपर्यादिनिरादयश्च यथाक्रमं क्रान्तक्रुष्टग्लानगताद्यर्थे द्वितीयादिभिः क्रमात्। अत्याद्यर्थाः
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्ते। अतिक्रान्तो मालामतिमालः। गोणिगोश्च्यौ तयोर्ह्रस्व इति
ह्रस्वः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे च ९५
तुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। अलंकुमार्यै अलंकुमारिः। निरादयो गताद्यर्थे पंचम्या। निर्गतः
कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। प्रादिसमासस्त्वेवायं प्रपंचः। अनभिधानात्कर्मप्रवचनी रामा॥

ना२

यानां न समासः। सुब्दुं प्रतिविधो न ते विघ्नात् इ द्वेन नित्यसमासो विलक्षयलोपश्चेति उक्तांदसं। यस्मि
न्नुपपदे यो कः कृत्स्तेन समस्यते। कुंभकारः। पदकारः। कर्मण्यण्॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां तादि
उपपदं श्रमं तेन वा समस्यते। मूलकोपदंशं भुंक्ते। मूलकेनोपदंशं वा। उपदंशस्तृतीयायां इति णमुल्॥
अयथा क्त्वा विध्युपपदं च वा। क्त्वा विधिं प्रति यदुपपदं तत्क्तां तेन वा समस्यते। उच्चैःकृत्य। उच्चैःकृत्वा।
।अव्ययोपपदाद्वैतौ कृत्वो त्यंतानपेक्षितादिति क्त्वा खमुणौ। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह निम
त्यं समासः। प्राक् सुविलक्षु त्यब्लेरिति तेन व्याघ्री। धनक्रीतीत्यादि सिध्यति। लोपं मध्यपदे शाकपार्थिव।

अपर्गः।२

सु॰ दोयथायथम्।शाकप्रियःपार्थिवः शाकपार्थिवः देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः। दध्ना उपसि
९६ क्त ओदनो दध्योदनः। घपतितपर्णः विशेषणं विशेष्येणालेदेसो कर्मधारयः। तादात्म्यविवक्षायां
विशेषणं विशेष्येः समस्यते स तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः। नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलं। अर्धं चा
सो पिप्पली च अर्धपिप्पली। विशेषणं विशेष्यैरित्युभयोः परस्परं व्यभिचरितार्थानामेव समा ९६
सः तेन शुक्लः श्वेत इत्यादौ न। वृंहस्य शुक्लो वा व्यभिचारात्। उपमानं चोपमेये एकधर्मार्थैः समस्य
ते। उपमानोपमेययोर्निष्ठैकधर्मवाचिभिरुपमानं समस्यते। घन इव श्यामो घनश्यामो रामः। उपमेयं रामा।

न्दूपमानैर्व्याघ्राद्यैस्तदकीर्त्तने।उपमानोपमेययोरेकधर्मस्याप्रयोगे सति।पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः।पु
रुषपद्मं।तदकीर्त्तने किं।पुरुषो व्याघ्र इव शूरः।संज्ञायामेव दिक्संख्ये शब्दौ।दिक्संख्ये भिन्नार्थैः सं
ज्ञायामेव समस्येते नान्यत्र।पूर्वेषुकामशमी।अपरेषुकामशमी।पंचाम्राः।सप्तर्षयः।एकस्य नाम
प्यपि।एकशब्दस्य संज्ञायामपि समस्यते।एकवीरः।तद्धितार्थेपि विषये व्रीहेश्चांत्यपदे परे।समा
हारेपि वाच्ये संख्यापूर्वपदो द्विगुः।तद्धितार्थे विषयभूते वव्रीहेरन्यपदे परे समाहारे च वाच्ये दिक्
संख्ये श्च भिन्नार्थैः समस्येते।अत्र यो कश्चिद्विधोपि संख्यापूर्वपदः समासो द्विगुसंज्ञः स्यात्।तद्धित

सु०
९७ र्थे। पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। समासाछैषिकोणः। उत्तरपदे। पूर्वा शाला प्रिया यस्य पूर्वशा-
लाप्रियः। दिग्वुसमाहारो ना॥ त्रि॥ संख्या। पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः। तत्र संस्कृतमित्यर्थे अण्
द्विगुहेतो ल्लुक तद्धितलुगित्यणो लुक्। पंचगावो धनं यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ कृते पंचगोशब्दयोर्द्विगुः। तद्धिना- ९७
स्तु पि गोंताश्चेति टः। पंचगवधनः। समाहारे पंचानां पात्राणां समाहारः पंचपात्रं। समाहारस्यैकत्वा-
देकवचनं। द्वंद्वद्विगुयोरपि तावा ऐक्ये क्लीवे इति नपुंसकत्वं॥ ॥अदंतो द्विगुरैक्ये स्त्रियां पात्राद्यै-
तकं विना॥ ~॥ ऐक्ये समाहारे पात्राद्यंतवर्ज्जितोऽदंतो द्विगुः स्त्रीलिंगो ज्ञेयः। क्लीवापवादः। समाहा- राम॥

रेद्विगोरपीतीष्टः। पंचपूली। त्रिलोकी। पात्राद्यंतस्य। पंचपात्रं। त्रिभुवनं। चतुर्युगं। वा। ऽवन्नन्तोत्तरपदो
ऽन्नंतेन स्यादलुग्वा॥ ॥आवंतमन्नंतं चोत्तरपदं यस्य समाहारद्विगोः स्त्रियां वा स्यात्। अन्नंतस्य वनलोपो
नित्यं स्यात्। त्रिखट्वं। त्रिखट्वी। पंचतक्षं। पंचतक्षी॥ ॥विशेष्यवद्बलिंगे गुणानां नियतान् विना॥
॥ ॥विशेषणानां विशेष्यवल्लिंगवचने स्तः। नियतलिंगवचनान् हित्वा। मृदुरूर्णा। मृद्वी स्त्री। मृदुः
पटः। मृदू पटौ। मृदवः पटाः। क्रियाव्ययययोरसत्त्वरूपत्वेन लिंगसंख्याविशेषालाभान्नपुंसकत्वैक
त्वे न हि विशेषणयोरपि लवतः। सानंदं नमति हरिं। स्नातः कमनीयं। नियतेषु तु हेतवः श्री। एकाश्रयाः पं।

सु० ९८ ॥ ॥द्वंद्वेत्वनैक्येपरवत्॥ ॥इतरेतरयोगद्वंद्वेपरपदवल्लिंगंस्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकु
क्कुटाविमौ। उभयपदार्थप्रधानत्वात्पर्यायेणप्राप्तेवचनं॥ ॥अश्वावडवश्चादिवत्॥ अश्वाश्वात्योरेवड
वशब्देसतिद्वंद्वेस्यादिपरवल्लिंगं। परवल्लिंगेपरवल्लिंगापवादः। अश्ववडवौ। अश्ववडवान्। ष
ष्ठ्याःछायाबहूनांचेत्क्लीबं। षष्ठीनानात्वःछायाशब्दःक्लीबंस्यात्पूर्वपदार्थबहुत्वे। यथान्तु ९८
त्रुषेयंविधिः। शलभानांछायाशलभछायं। इक्षुछायं। बहूनांकिं। अन्यत्रवक्ष्यमाणोविकल्प
एव। नत्रच्छायंनत्रच्छाया। संघेपियासत्ता॥ ॥संघातवादिसत्तांतत्पुरुषःक्लीबोवास्त्रीसभे। दा रामा॥

सीसलौ।स्त्रीसंघातइत्यर्थः॥ संघेकिं। धर्म्मसला। धर्म्मशालेत्यर्थः॥ ॥शालार्थापिपराराजाःमनु
ष्याद्यीनराजत॥ ॥राजशब्दान्यराजवाच्यमनुष्यवाचिस्यः परा शालार्थापिसनान्तंतुषेक्ली
वं।इनसभाली।ईश्वरसलौ। नराजतइत्युक्तेः।राजसला।यमनुष्यशब्दोयुक्तद्यारक्षः।पिशाचादीना
हारक्षः सलौ।पिशाचसलौ।नेहादेवसला।वंद्र्गुप्तसला। ॥उपज्ञोपक्रमांतश्चनदादिप्रकाश
ने॥ ॥उपज्ञोपक्रमौघतिपदादिप्रकाशनेगम्येतदंतसत्तुषःक्लीवे।पाणिनेउपज्ञा।पाणिनु
पज्ञंयंथः॥नेनादौकृतइत्यर्थः।नंदप्योपक्रमः॥द्रोणाः॥नेनादावुपक्रान्तइत्यर्थः॥ ॥अहःसु

नतः नंदोपक्रमं

॥ गृहाद्रस्थूणा। गृहस्थस्थूणा गृहस्थूणं। शशाङ्को णो। शशोऽग। नात्रः संख्यादिकस्तद्विरात्रं। द्विरात्रः॥

सु० ९९ दिनपुण्याख्यां सुदिनाह। पुण्याह। पुंस्त्वापवादः॥ ॥ पथः संख्याव्ययात्परः। त्रिपथं वर्त्म पथ
थो। विपथं। अपथं। नपुंसकमेव। अपथा नगरी। वा तु पथ्याः परः। सेनाछायाशालानिशासुराः।
॥ ॥ द्विजसेनं। कुड्यच्छायानु इक्षुच्छायं। गोशालं। श्वनिशं। यवसुरं। पक्षे द्विजसेनेत्यादि। रात्रा ९९
ह्नाहान्ताः पुंसि। कृतसमासान्ता रात्रयन्या अह इत्येवमन्ताः समासाः पुंलिङ्गाः स्युः। सर्वरात्रः
त्रिरात्रः पूर्वाह्णः॥ ॥ अर्धर्चाद्याः स्युः नपुंसके च। पुंनपुंसकयोः स्युरित्यर्थः। अर्धर्चा वा सारः कूर्चध्व
र्चः। अर्धर्चं। पद्म। शङ्ख। भूत। सैन्धव। गोमय। करीष। कर्ष। निष्क। आकाश। उदक। पुस्त। शृङ्ग रामः॥

शृंखला। दिवस। दंड। कमंडलु। कपाट। रेणु। पत्र। पात्र। धर्म्म। कर्म्म। इत्यादयः कोशादवसेयाः॥
॥ ॥टच्समासांतः पुंप्रयोगाज्ञानाद्दंतसप्तम्युत्तमपात्परः॥ ॥संख्याद्यंतानन्तुत्तमपात्स्वटच न्ययः स्यात्स
समासस्यान्तोऽवयवो ज्ञेयः। कृष्णसखः। महासखः। त्रिसखं। परमाहः। त्रिसखी खं। परमाहः॥
महाराजः॥ अतिराजी। पुल्लिंगराजांताक्की। मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी॥ आन्महतस्सूत्राणः। एतत्सु
बहित्वात् टच्। स्यात्। ज्ञातो हः। द्व्यहः। महोदः।॥ ॥तक्ष्णः ग्रामकौटाभ्यां॥ ॥ग्रामतक्षः कु
त्सितं वा कौटः कौटश्चासौ तक्षा च कौटतक्षः। शुनोऽप्राणिषूपमानात्॥ ॥अप्राणिविषयोपमानादते

मृगसक्थं उत्तरसक्थं उपमानादप्राणिष्विति फलकमिव सक्थि फलकसक्थं २ उत्तरसक्थं

सु० श्वपरस्य शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । श्वानमतिक्रान्तात्रतिश्वी सेवा । अप्राणिष्विति किं

१०० । वानरश्वा ॥ सक्थ्नः ॥ पूर्वमृगोत्तरे । पूर्वादिपूर्वात्सक्थ्नः टच् स्यात् । पूर्वसक्थं । मृगसक्थं । उपमाना

दप्राणिष्विति । फलकमिव सक्थि फलकसक्थं ॥ ॥ सरोनोः ॥ योऽश्मनः संज्ञाजात्योः ॥ ॥ एतदन्तात्

तत्पुरुषात् टच् स्यात् संज्ञायां जातौ चार्थे । राजसरसं । महानसं । लोहितायसं । पिंडाश्म इति संज्ञा ॥ मं १००

डूकसरसं । उपानसं । कालायसं । अमृताश्म इति जाति ॥ उरस्यार्थकोरसः ॥ अश्वोरसं । मुख्योऽश्व

इत्यर्थः ॥ ब्रह्मण्योऽपि च देशाभिधाने । देशवाचि सुपपदे ब्रह्मणष्टच् स्यात् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब राम॥

ह्मः॥ कुमहतोस्कवा॥ कुब्रह्मः॥ कुब्रह्मा॥ महाब्रह्मः॥ महाब्रह्मा॥ ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मशब्दः॥ आयुषो द्विगि

पुत्रषेषु॥ ॥ द्व्यायुषी॥ त्र्यायुषी॥ पुत्रषायुषी॥ ॥ अथ गोष्ठे श्वनो पि च॥ ॥ गोष्ठश्वा॥ गोष्ठश्वः॥ ॥ तद्धितालु

पि गोस्त्रियोः॥ गोस्त्रियोरन्तस्य ह्रस्वः स्यात् तद्धितलोपविषये॥ परमगवः॥ देवगवी॥ पंचगवी॥ पंचगवधनः॥

तद्धितलुक्यपि च॥ पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुः॥ ॥ नावोर्धे च द्विगावपि॥ ॥ अर्धनावम्॥ विशेष्यलिं

गं न लभते॥ लोकाश्रयात्॥ द्विनावी॥ द्विनावधनः॥ खार्याः क्वा नयोः॥ अर्धे द्विगौ च खार्या वा टः॥ अ

र्ध॥ अर्धखारं॥ अर्धखारि॥ द्विखारी॥ द्विखारि॥ द्विखारधनः॥ द्विखारीधनः॥ द्वित्र्योः संज्ञलेरपि वा द्विगौ

सु०
१०१ द्व्यञ्जलं। द्व्यंजलि। त्र्यंजली। त्र्यंजलि। द्विगोः क्विं। द्वयोरंजलिः। द्व्यंजलिः। तद्धितालुकीत्येव॥ द्वाभ्यामंज
लिभ्यां क्रीतः। द्व्यंजलिं॥ ॥रात्रेश्चः सर्व्वसंख्यातपुण्येवर्षैकदेशयोः। दीर्घेन्तिसंख्याव्ययोः। स
र्वसंख्यातपुण्यवर्षाभ्यामवयववाचिभ्यस्तथा दीर्घ अहन्संख्याव्ययेभ्यश्चोपपदेभ्यो रात्रेरप्रत्ययः स्या
त्। सर्व्वरात्रः। पुण्यरात्रः। वर्षारात्रः पूर्व्वरात्रः। दीर्घरात्रः अहोरात्रः। एकरात्रः। पंचरात्रः। अ १०१
तिरात्रः॥ ॥एतयोश्चांगुलेरपि॥ ॥संख्याव्यययोरंगुलेः नयः स्यात्। द्व्यंगुलं पंचांगुलं दारु। नि
रंगुलं॥ ॥संख्यायोस्तु नदीगोदावरीभ्यां च द्विगावपि॥ पंचनदं सप्तगोदावरं। ॥डः संख्यानामान्तु राम॥

घाह्वा ॥ डितेस्त्वाहिलुक् । निर्गत त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । निस्त्रिंशानि वर्माणि । निश्चत्वारिं
शानि । लुग्वा विंशतितेर्डिति ॥ ॥ विंशतिशब्दस्य तेर्लुक् स्याद्वा डिति परे । निर्गतो विंशतेर्निर्विंशः । अह्नोऽह्नो
ऽव्ययसर्वसंख्याद्येकदेशेभ्यः समाहृते ॥ ॥ अव्यये सर्वशब्दे द्विप्रभृतिसंख्यायामेकदेशवाचिनि चोप
पदे अह्नशब्दस्याह्नादेशः स्यान्न तु समाहारे । अहरतिक्रान्तोऽत्यह्नः । सर्वाह्नः । द्वयोरह्नोर्भवो
द्व्यह्नः । द्व्यह्नप्रियः । अपाह्नः । पूर्वाह्नः । ह्यादीति किं । एकाहः । समाहारे तु द्वयोरह्नोः समाहारो
द्व्यहः ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ॥ अथ बहुव्रीहिरन्यार्थेऽनेकं प्रायः समस्यते ॥ अनेकं पदं अन्यस्य

मु० पदस्यार्थे वर्तमानं प्रायेण समस्यते स च बहुव्रीहिसंज्ञः । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः । अनेकोक्तेर्बहु-
१०२ नाम पि । पूर्वा शाला प्रिया यस्य स पूर्वशालाप्रियः । प्रायोग्रहणान्न प्रथमाविलक्ष्यार्थेन । वृष्टे देवे गतः
समस्यंता यथाऽत्रैकविलक्ष्यैतमेव हि । समस्यंतमध्यपंच हित्वान्येषां समानाविलक्ष्यैता नामे
व बहुव्रीहिर्भवति । न त्विन्नविलक्षिका नाम पि । पंचविभक्तिमस्येति ॥ ॥ समस्यंताव्यययोक्ता ॥ ॥ १०२
कंठेकालोऽस्य कंठेकालः । उरसिलोमा । अलुक् वक्ष्यते । उच्चैर्मुखः । उष्ट्रो मुखं यस्य उष्ट्रमुखः । साम
र्थ्यादिह मुखेन मुखोपमा गम्यते । केशा एव चूडा यस्य केशचूडः । सुवर्णमलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः । राम ॥

अपतिता निपर्णा च्यच्च अपर्णः। वृत्तौ प्रादयः। पतिता पार्श्वे वर्त्तन्ते। न विद्यन्ते लार्पा यस्य अलार्थः। अभिहिती
रमव्याख्य भिहीरागोः। अथ स्याद् योऽव्ययानि। उपगता दश येषां ते उपदशाः। आसन्न विंशाः। अद्
रत्रिंशाः। अधिकदशाः। द्वौ त्रयो वा मानं येषां ते द्वित्राः। त्रिचतुराः। त्रिरावृत्ता दश त्रिदशाः। निन्तु
श्चाकपार्थिवादित्वान्नतत्पुरुषः। दिशां नामान्यंतराले॥ ॥दिशांनामानि रुद्धानि मिथः। समदी
ने। अन्तरालस्थितं दिश्य लिधेयायं। उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोन्तरालं दिक् उत्तरपूर्वा। दक्षिण
पश्चिमा। सहेत्येन तृतीयाया॥ ॥सहपुत्रेणागतः। सपुत्रः। सकर्मकः। सलोमका॥ ॥गृहीत्वा

सु० येषु ये हिद्वाभ्योद्यं तु हं समेयते॥ ॥येषु परस्परं स्पृहीवास्तु हं प्रवर्त्तंते येर्वाभ्योद्यं प्रहृत्य युद्धं प्रवर्त्ते

२०२ ते तद्वाचिनी समाननूपे पदे प्रत्येकं मिथः समस्येते॥ ॥ततइक्प्राक्पदांतदीर्घश्चालं वा न चि।

तस्मात् समासादि प्रत्ययः पूर्वपदांतस्य च दीर्घः। अन चित्परे प्राक्पदांतस्यात्वं च वा स्यात्॥

वहून्दूजं तस्य वा स्य यत्वात् स्यादिलुक्। केशेषु केशेषु स्पृहीवास्तु हं प्रवर्त्तं केशाकेशि। कचाक २०२

चि। मुष्टिमुष्टि मुष्टिमुष्टि प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं मुष्टामुष्टि। मुष्टीमुष्टि वा। अन चि किं। अग्यासि इत्यश्या

त्। द्विदंडमुशलात्। द्विपूर्वाद्दंडमुशलांताद्वत्री हेरिच् स्यात्। द्विदंडी यस्यां क्रियायां द्विदंडि रामा॥

प्रहरति। छिन्नमुसलि। संहतपुच्छात्। संहतपुच्छि धावति। निकुच्यकर्णा वा। पाठसामर्थ्यान्निकुचिन्नन्तु
तुषादपि। निकुच्यकर्णौ धावति निकुच्यकर्णि। प्रोष्ठैका[ढ्ये]भ्यः पादात्। एतत्सूत्रात्पादादित्यस्मात्
प्रोष्ठपादौ। प्रोष्ठपादि। एकपादि। आढ्यपादि। अथ पदीर्घो नोभयोर्भयोर्दन्तात्। कर्णाञ्जलिपाणिभ्यो
हस्तात्। उभोभयपूर्वेभ्यो दन्तादिभ्य इच् स्यात्॥ पूर्वपदयोश्चान्त्यस्य दीर्घः ४। उभयादन्ति। उभादन्ति॥
उभयाकर्णि। उभाकर्णि। उभयाञ्जलि। उभाञ्जलि। उभापाणि। उभयापाणि। उभयाहस्ति। उभाह
स्ति॥ ॥वाहोस्कृतघ्नत्वाद्वाच्यः ४॥ ॥उभयावाहु। उभावाहु। वहुव्रीहेर्नद्यृदन्तात्कप्। नद्यन्ताहदे

उ० तान्ताद्वहुव्रीहेः कप् स्यात्। पद्मबहुलक्ष्मीकः। सवधूकः। बहुकर्तृकः। इन्नन्तादपि स्त्रियां॥ ॥
१०४ बहुदण्डिका काशी। बहुस्वामिका। स्त्रियां किं। अन्यत्र वक्ष्यमाणो विकल्प एव। बहुदण्डी राजा। बहु
दण्डिको वा॥ ॥उरः सर्पिः शालि दधि मधु पान दन्नर्थतः। एतदन्ताद्बहुव्रीहेः कप्स्यान्नाम्। व्यूढो
रस्कः। प्रियसर्पिष्कः इत्यादि। पयोलक्ष्म्यानञ्डुत्रो पुंसस्येकवचनान्तकात्॥ एकवचनान्तपयःश १०४
ब्दान्तकाद्बहुव्रीहेः कप् स्यात्। अल्पपयो अल्पपयस्कः। अनेकवचनान्ते तु वक्ष्यमा
णो विकल्प एव लभ्यते। द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। नेमीयसः। इर्मसंतान्नञः कप् स्यात्। अलसनो आ राम॥

बहुश्रेयान् बहुश्रेयसी॥ अथ स्कन्तो भ्रातुः॥ आचंताद्बहुव्रीहेः स्कन्तोकप्

नाथस्तुभाता । इतोकिं। मूर्खस्तानकः। नाडीतंत्रो। इत्यंगके॥ अंगवाचिनाडीतंत्र्यं नात्यनक इ।
वज्रनाडिः काय ॥ वज्रतंत्रीः॥ अंगे किं। वज्रनाडिका। वज्रतंत्रीका वीणा॥ ॥नावनुकसमा
सान्तान्नाथस्याकञ्। वज्रसूत्रः। वज्रसूत्रकः। कथान्तोऽस्त्रनावया॥ ॥वज्रांगाकः। वज्रगीग
कः। सुसोमपाकः। सुसोमपकः। अंगाद्विसक्थ्योः॥ अंगवाच्यद्विसक्थ्यंतादस्माद् ॥ थ्यान्ना
हितादः। तुंडरीकाद्रः। दीर्घसक्थः। फलकसक्थः। टिलादीय। घगाद्वी॥ अंगेनिकिं। स्थूलाद्वि
रित्तुः। दीर्घसक्थिसकटी। द्वित्र्योर्मूर्ध्नः॥ द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। वज्रवीहावेव। नेहाद्वयोर्मूर्धा द्विमू

कु० १०५

धी॥ ॥दात्तष्ठवांगुलेष्ठा ॥अंगुल्यंतान्बराख्यात्र दात्तष्ठविषयेष्ठ।पंचांगुलंदात्त।अंगुलिसदृशा
वयवं धान्यादिविक्षेपणा काष्ठमुच्यते।दात्तष्ठकिं।पंचांगुलिर्हस्तिनः॥ ॥तत्सूतिसुरलोगंधा ह्रुणा
दिः।एतत्सर्वाह्रुणवाचिनोगंधादिपत्ययोत्व्यात्र।सुगंधिः।उद्गंधिः।पूतिगंधिः।सुरभिगंधिः।एषु
किं।तीव्रगंधः।गुणाकिं।सुगंधोमलयः।वोपमानके।उपमानपूर्वाद्गंधादिर्वा।पद्मगंधिःसुखं॥ १०५
पद्मगंधंवा।वा।दृगंतुकैवचनांतात्।सुगंधिःसुगंधोवा।रूपणः।वावाल्पका।विनः।सूपोल्पोसि
त्सूपगंधि।सूपगंधंवा।एवंघृतगंधिसंख्यांताड्डो।धिकासन्नाद्दूरसंख्याः।यादिमात्र।अधिकादि राम॥

पूर्वसंख्यांतात्कृबीहेर्डः स्यात्। डित्वाहिलुक्। अधिकादशयेषांतेऽधिकदशाः॥ आसन्नविंशाः॥ द्वि
त्राः॥ पंचषाः॥ उपचत्वारिंशाः॥ बहोर्नोपवहवः॥ संख्याव्ययासन्नः॥ ॥अथांतर्बहिर्योर्लोम्नः॥ ॥
एतत्स्य बहिर्लोम्नो ड स्यात्। अंतर्लोमशः॥ नालेरपि कचित्॥ नालंतां डुः स्यात्। पद्मनालः॥ ऊर्णनाभः॥
लः॥ कचित्कीं गलीरनालिः॥ वसुरथः॥ सारिकवेष्टुषाश्च प्रातरादितः॥ एष्योपि वकृबीहो डः॥
स्यात्। वनश्रीः॥ अयोध्यावतरणः। शारेरिव कुक्षिर्यस्याः शारिकुक्षिः॥ शोभनं श्रोत्रमस्य सुश्रुः॥ शोभनं प्रात
रस्य सुप्रातं दिनं। सुदिवं॥ नञ्डः सुदुर्भ्यां शक्ति हलि सक्थि स्य॥ अशक्तः॥ अशक्तिः॥ इत्यादि

सु० एषु त्रुमं दोल्यो वा सुप्रज्ञा मेधा स्यां । एषु नञ्ड४ सुषु मेंदाल्पयो श्चाल्पामसुच्छान्नः । अप्रज्ञा४ । सुप्रज्ञा४
१०६ मेदप्रज्ञा४ । अल्पप्रज्ञा४ एवं अमेधा इत्यादि । धर्म्माच्च केवला । केवलेः समस्ते पूर्वपदे यो धर्म्मशब्दस्त
देता दनच्छान्नः । प्रियधर्म्मा । केवले किं । परमस्वो धर्मो ऽस्य परमस्वधर्म्मा४ । कृतव्रणश्च व्याधेन च्छादी मी
दपि दक्षिणे । दक्षिणपूर्वादीमीदनच्छान्नः । व्याधेन कृतव्रणश्चेद्व्याच्यः दक्षिणेर्म्मा मच्छाद दक्षिणेर्मा १०६
मृग४ व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थ४ व्याधेन किं । दक्षिणे मंश कटौ आदे नेत्रस्य४ नेत्रं नाद४ च्छान्न दत्ते
कर्त्तरि । मृगो नेना यासां मृगनेत्रा रात्रयः४ चतुरस्रपवित्रिषु पनञ्सुषु । एषु चतुरोप्य४ च्छान्नः । अपव राम॥
सं ना त्सु सोम हरित त्रणे छन्दं न स्त्रयो४ । शोभनो जं नो स्यषुद्गं ना पुमान् । सोमजं ना । हरितजं ना । व्रणजं ना स्वादौ किं
पतितजं ना४२

त्तुरा८। त्रिचतुरा८। विच त्वरा८। उपचतुर्रा८। अचतुरा८। सुचतुरा८। प्रधानपूरणार्थेति स्त्रीप्रमाण्येत
कादपि। प्रधानं य८ पूरणार्थमित्यथांत८ स्त्रीलिंग८ प्रमाणीशब्दश्च तदंता ह८ ऊडी हेरः ध्याप्नः। कल्या
णीपंचमी यासां रात्रीणां ता८ कल्याणीपंचमा रात्रय८। अत्र पूरणार्थे राशिर्वर्त्तिपदार्थेऽपदार्थे न्य॰
वीनुप्रविशतीति प्रधानं। स्तुंवस्त्राव निषेधो१ अत्य यस्य प्रधानपूरण्यामेव। प्रधानेति किं। कल्या
णीपंचमी यस्मिन्स पक्षे कल्याणपंचमीकः पक्ष८। स्त्रीप्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमा स्त्रीप्रमाणा८। लायपि
धानइत्यर्थ८। नासिकांत्यान संनाम्यस्थूले प्रादौ तु सर्व्वतः८। स्थूलशब्दादन्यस्मिन्सूर्व्वपदे वऊडी हे

सु० रंत्यानासिकानसइत्यादेशमापद्यतेसंज्ञायां।घ्रादौतुघ्राकृपदेःसंज्ञायामपितद्दृश।सुरिवनासिका
१०७ घ्रश्रुणसश४दाधीणसश४स्थूलेतु।स्थूलनासिकः।घ्रणसश४तन्नसश४नसादेशश्चवेतिणत्वीनस्थव्वा
खुरखरयो४एतन्नूर्वीयानासिकायानस्वाष्याद्रूपदेनसश्च।खुरइवनासिकाच्य्खुरणा४खुर
णासश्च४वोतु्ग्रोःद्याष्णतार्थके।विगतानासिकाच्य्वियश४घसमोजन्तिनोनुश४घसंपूर्वीज्ञान्तुजुश४च्या
ख्वरणाः३ द्दजव्रीहो।द्ग्गतेसंगतेवाज्ञान्तुनीयष्यप्रजुः।संजुः।वान्द्धौउर्ध्वदिच्य्वी।जद्ददे० जुः।ज धीज १०७
नुश४ज्ञायान्तुजानिश्चावजव्रीहेरंत्याजायाजानिङपमेति।श्रीजीयाःद्यश्रीज्ञानिश४जानकीजानिश४ राम।।

ज्ञ२

॥ ॥अंत्यस्य धनुषो धनङ् कर्त्तव्यः॥ ॥शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा। अन्यत्र तु नाम्नि वा। शतधनुः। शतधन्वा।
दंतस्य दतृ संख्यादेर्द्योत्ये वयसि दंतस्य च। संयोगांतलोपः। शोभना दंता अस्य सुदन् कुमारः। द्विदन्। चतुर्दन्।
वयसि द्योत्ये किं। द्विदंतः करी। स्त्रियां तस्य दतुश्चा हिवराहवृषमूषिके वा॥ ॥एभ्यो दंतस्य दतृ वा। अवयोर्घ
श्चारेतः। सुदन्। अनंतचादीप्र। सुदती। कुड्मलाग्रदन्। शुद्धदन् इत्यादि। पक्षे सुदन्त इत्यादि॥ ।वाश्यावारो
का योश्च संज्ञायाम्॥ श्यावदन्। अरोकदन्। अरोको निर्दीप्तिः। पक्षे श्यावदन्त इत्यादि। संज्ञायां किं। श्यावद
न्तः। अग्रलिधासु वा॥ ॥स्त्रीसंज्ञासु स्थितस्य दन्तस्य दन्तश्यादस्य स्याद्। अयोदती। फालदती। अलिधासु किं। समदंती

सु०
१०८ ककुदस्यावस्थायांलुप॥ ।वयसिद्योत्येबहुव्रीहौ॥ ॥ककुदस्यांतलोपःस्यात्॥ असंजातककुद्बा
ल्यपूर्णककुन्मध्यमवयाः। उन्नतककुद्वृद्धः। वयसिकिं। श्वेतककुदः॥ ॥उद्विभ्यांकाकुदस्यवा॥ ।
विकाकुत्। उत्काकुत्। वापूर्णे। पूर्णकाकुदः पूर्णकाकुदंतालु॥ ॥अथसुहृन्मित्रेथमित्रेदुर्हृदिष्टेते॥
सुष्ठुहृदयमस्य सुहृन्मित्रं। दुर्हृदमित्रः। अन्यत्रसुहृदयोमि०॥ ॥अवर्णांतेतरपादिद्व्यंतर्षुप्रायशो १०८
पदेशांअनकारांतेपादौ द्विअंतरएनयोश्चापदेइष्यात्बहुव्रीहौ। विगताआपोस्मिन्वीपोसमीपं। द्वीपं
अंतरीपं। अवर्णांतेतरपादौ किं। प्रापंपरायंसरः। प्रायशइत्युक्तेर्नेह। समापोदेवयजनं॥ ॥जम्भनोनद्या राम॥

देशेर्थे॥ ॥अनुपूर्वेष्वापञ्चम्यादेशेविषये।अनूपोदेशः।देशेकिं।अन्वीपंसरः॥ ॥कुमुद्वत्स्वपिनाम
सु॥ ॥एतत्पूर्वेष्वाश्वपञ्चम्यात्संज्ञायां।कूपः।सूपः।यूपः।संज्ञायांकिं।द्वपः।सिंधुः॥ ॥ढ॥ ॥
॥इतिबहुव्रीहिः॥ ॥द्वंद्वश्चार्थेसमाहारेचेतरेतरयोगके॥अनेकंप्रायोर्थेसमाहारेइतरेतरयोगेवा
वाचशब्दार्थेसमस्यतेसमस्तोभवेत्सचद्वंद्वसंज्ञः।सगुणयायाग्नावायव्ययोः नित्यर्थानां।समाहारस्यैक
त्वादेकवचनं।द्वंद्वद्विगुर्व्ययीभावाऐक्येक्लीबे।व्रीहयश्चयवाश्चतेषांसमाहारेव्रीहियवं।संहतिः।
समाहारः।दर्शपूर्णमासावित्यत्रोभ्यापेक्षयैकक्रियासंबंधइतरेतरयोगः।ईश्वरंचगुरुंचजनकंचेति

सु० प्रत्येकमेकक्रियान्वयः समुच्चयः ॥ वटो भिक्षामट गां चानयेति प्रधानप्रासंगिकयोः क्रियान्वयोऽन्वाच
१०७ यः ॥ फलसेनेतियावत् समाहारे द्वंद्वं नियच्छन्ति समाहारे प्राणितूर्यसेनांग नित्यवैरिणां एषां समाहा
र प्राणितूर्यसेनांग नित्यवैरिणां एषां समाहार एव द्वंद्वः ॥ प्राण्यंगानां। दंतोष्ठं। पाणिपादं। तूर्यांगानां
।मार्दंगिकपाणविकं। वैणिकवांशिकं। सेनांगानां। रथिकाश्वारोहं। नाविकपादातं। नित्यवैरिणां। अहि १०७
नकुलं। गोव्याघ्रं॥ आवन्नक्षुद्रजंतूनां। नकुलादर्वागपचितपरिमाणानां जंतूनां समाहारे द्वंद्वः। यूका
लिक्षं। क्रिमिकीटं। आवन्न किं। नकुलमार्जारौ। अप्राणिद्रव्यजातिषु॥ प्राणिवर्जद्रव्यजातिवाचिषु रामः।

समाहारेद्वंद्वः। धानाशष्कुलि। आराशस्त्रि। अप्राणीति किं। ब्रक्षत्रियविट्शूद्राः। द्रव्यजातिषु किं। रूपरसौ॥
गमनाक्रौंचवने। जातिः किं। नंदकपांचजन्यौ। भिन्नलिंगाऽग्रामदेशनदीनगरवाचिनां। भिन्नलिंगानां ग्राम
न्वयवर्ज्जेदेशवाचिनां नदीवाचिनां नगरवाचिनां वद्वंद्वस्वद्वन्न। कुरुकुरुक्षेत्रं। गंगाशोणं। मथुरापाटलिपुत्रं
भिन्नलिंगेति किं। गंगायमुने। अग्रामेति किं। जांबवं नगरं शालूकिनी ग्रामः। जांबवशालूकिन्यौ॥ ॥ अव
हिर्वाह्यशूद्राणां च॥ तद्धन्ना। रजकतंतुवायं। तक्षायस्कारं। वहिर्वाह्यानां द्विचंडालमृतपाः। येर्भुक्ते पा
त्रेस्मृत्स्तका संस्कारैरपि न शुद्धि सेव हिर्वाह्याः। अग्रद्व्यार्थविरोधिनां। तद्धन्न। शीतोष्णे। सुखदुःखे। द्व्यार्थी

सु० ११०

नांतु। शीतोष्णे उदके। विरोधिनां किं। कामक्रोधौ। गंधस्पर्शौ॥ अनुवादे लुङ् नस्थे एग्। योगे शाखालिंधा

यिनां॥ ॥ लुङं नयो॰ स्थेणो धीत्वो॰ऽयोगे शाखाद्वा विनां ह्रंह्न स्वहत्त। अनुवादस्थे नृ। उदगा कठकालापं॥

प्रत्यष्ठा कठकौथुमं। अनुवादे किं। प्रथमोपदेशेतु। उदगुः॰ कठकालापाः॰ लुङ् नेति किं। उदगी ति कठका

लापाः॰। स्थे एणो योगे किं। अनं दिष्टु॰ कठकालापाः॥ याजुषाब्जीवसोमेज्यार्थिनां च॥ ॥ यजुर्वेदोक्तानं त्रंस ११०

कलिंग सोमयागवाचिनां च तद्धन्त। अर्काश्वमेधं साह्नातिरात्रे। याजुषेति किं। उच्छिह्वलसिदौ। अब्जीवि

तिकिं। राजसूयवाजपेये। सोमेज्येति किं। दर्शपूर्णमासौ। आसन्नपाठिनां। आसन्नः॰ सनिक्रष्टः पाठो येषां राम॥

मर्थानां तद्धितांच न द्वन्द्व। पदककमकौ॥ पदप्रागदनन्तरेहि क्रमपाठः प्रत्यासन्नः। प्रत्यासन्नेति किं। याज्ञि
कवैयाकरणौ॥ गवाश्वाजाविकं पुत्रपौत्रं दर्भशराद्यपि॥ एतान्यपि द्वन्द्वरूपाणि तद्वत्॥ गवाश्वौ। रूपान्त
करणान्नेह। गोश्वौ। अजाविकौ। पुत्रपौत्रौ। दर्भशरौ। श्ववंडालौ। स्त्रीकुमारौ। मूत्रपुरीषे। मांसशोणिते। वृ
क्षतिगणोयं। फलसेनाहट्टपक्षिमृगधान्यतृणेषु॥ क्षुद्रजंतुषु चावृक्षार्थेष्वप्यादितरेतरः॥ वदरीवा
मलकं च वदरामलके। रथिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्यग्रोधौ। हंसचक्रवाकौ। रुरुपृषतौ। व्रीहियवौ। कुशका
शौ। यूकालिक्षे॥ वृक्षार्थत्वे तु समाहार एव। वदरामलकमित्यादि॥ तथा दधिपयः शुक्लकमलेष्वा वर्हि

मि॰ पि॰ ४

सु॰ १११ दिष्ठु॥ एषु सर्वत्रेतरेतरयोग एव द्वंद्वः। दधिपयसी। स्रुक्स्रुवौ। इध्माबर्हिषी॥ निपातनाद्दीर्घः॥
मधुसर्पिषी। दीक्षातपसी। उलूखलमुशले। श्रद्धामेधे। आकृतिगणः॥ सामीप्यायुक्तसंख्यो क्तौ
देवौ॥ सामीप्यार्थेनायुक्ता या संख्या तस्यां उक्तौ वर्गस्थायां समाहारविषयेपीतरेतर एव स्यात्॥ द
शदंतोष्ठाः। पंचरथिकाश्वारोहाः। सामीप्ययोगे तु उपदशं दंतोष्ठं। अन्येषु उदाहृतेषु उक्तमहणान्न १११
क्रांतेषु द्वयमपि प्रयोज्यं। गोमहिषी। गोमहिषो। दधिघृते। दधिघृते इत्यादि। यथालक्ष्यमनुनेयं॥
चवर्गदषहांतात् द्वंद्वात् टः समाहृतौ॥ चवर्गदकारषकारहकारांतात् समाहारे द्वंद्वात् टच् प्रत्ययः॥ रामा॥

समासांत ४ ष्या २ । वाक्त्वचे । श्रीस्रजे । समिद्दृषदे । संपद्विपदे । शीतविप्रुषे । छत्रोपानहे । समाहारे किं
प्रावृट्शरदौ । स्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामा । क्षिभ्रुवाणि दारगवौ ।। नक्तंदिवरात्रिंदिव वाङ्मनसा द
द्विवर्ग्यजुषे । द्वंद्वमात्रे दं तनार्थं निपातनं । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । अक्षिभ्रुवौ । दाराश्च गोश्च
दारगवौ । नक्तंदिवं । रात्रिंदिवं । पूर्वपदस्य मांतत्वं निपातनात् । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । अक्षिणी च
दिवा च अहश्च अहर्दिवं । अहन्यहनीत्यर्थः । ऋग्यजुषे । उरावष्ठीवतो द्वंद्वे ड ४ ष्या २ । पादेपि वा ष्ठ्य पर २ ।
ऊरौ पादे चोपपदे अष्ठीवमोड ४ समासांत ४ ष्यात्पादस्य च । पद्भाव ४ । ऊरू चाष्ठीवंतौ च ऊर्वष्ठीवे ।

सु० पादौचाष्ठीवन्तौच पदष्ठीवौ। शेषो यूनासहवृद्धं वृद्धे गोत्रमुक्तैवविवक्षिता॥ स्त्रीचेत्तोवंतदापुंवत्। जी
११२ वतिपित्रादौ यपौत्राद्यपत्यं युवा। पौत्रादि तु गोत्रमितिवक्ष्यते। युवार्थप्रत्ययांतेन सहवृद्धं गो
त्रप्रत्ययांतः शिष्यते स्त्र्यो निवर्त्ततेयदि गोत्रयुवप्रत्ययकृतएवतत्रवैरूप्यंतेदोनप्रकृतिकृतो
पि॥ स्त्रियाश्चगोत्रस्यपुंवद्भावः। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्चगार्ग्यौ। वात्सीववात्स्यायनश्चवात्स्यौ। उ ११२
क्तेवलिदाकिं। गार्ग्यश्चवात्स्यायनश्चगार्ग्यवात्स्यायनौ। शेषःसहवृद्धः पुमान् स्त्रिया। स्त्रियासह
वृद्धे पुमान् शिष्यते। स्त्रीवृद्धं स्त्रीकृतएवशेदक्षेत्र। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ श्वशुरश्च रामा।

२२७

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरा वित्यपीष्टमिति। ग्राम्यानेकशफ इत्येव ऋष्यश्चैव नो ... शिशु। ग्राम्याणाम
नेकखुराणां पशूनां बहूनां द्वंद्वे शिशुलिङ्गाश्चैव शिष्यते तेन पुमान्। गाव इमाः। अजा इमाः। ग्राम्येति किं
। मृगा इमे। अनेकशफेति किं। अश्वा इमे। बहुष्विति किं। गावौ इमौ। नो शिशुः किं। वत्सा इमे वर्करा इमे। अ
क्लीबं क्लीबेन सह द्वंद्वे लिङ्गमात्रे भिन्ने क्लीबं शिष्यते तच्चैकवद्वा
वा स्यात्। शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि। स्वसा भ्राता दुहिता च पुत्रौ। मा
त्रा तु वा पिता।। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा।

पु० ११२ सर्वैः सहत्यदाद्याश्च।।अन्यैः सहद्वंद्वेत्यदादयः शेष्याः।सचदेवदत्तश्चतौ।।मिथस्तैस्तूपरःपरः।त्यदा
दीनांमिथोद्वंद्वेयद्यत्परंतत्तच्छिष्यते।सचयश्चयौ।वंवाहंचआवां।अन्यैः सहलवान्शेषः।सचलंवा
श्चलवंतौ।सर्वैः सर्वादिभिःकिं।वैंवकश्चकौवेत्वश्चकश्चकौ।। ।।छ।। ।।इतिद्वंद्वः।। ।।ओजः
सहोंभस्तमसस्तृतीयायालुक्पदे।एभ्यस्तृतीयायासमासेप्यलुक्स्यादुत्तरपदेपरे।।धातुनाम्नोर ११२
वयवइति।ज्ञापकमयिन्तुनेत्यप्याप्तं।पर्वंचः।ओजसाकृतं।सहसाकृतं।अंभसासिक्तं।यत्रसमासे
सत्योजसाकृतम्प्याप्यत्यंओजःकृतिरि.त्यादिसिध्यति।पुंसोजनेत्मानुजेयंधेजनुस्तनयः।जनु नाम।।

आत्मनेपदम्। परस्मैपदम्॥ स्तोकान्तादर्थतोऽसे॥२

पंपश्च। पूरणार्थेष्वात्मनः। आत्मनापंचमः। आत्मनातृतीयः। मनसश्चापि संज्ञायामाज्ञापिनि
परे तथा॥ मनसादीच्यति मनसादेवः। मनसाज्ञातुं शीलं यस्याः मनसाज्ञायी। चतुर्थ्याः। आहिका
यांस्तु। वैयाकरणाकृतसंज्ञास्तु चतुर्थ्या अलुक् स्यान्नो समासे। लेदैकत्वसंज्ञाश्रयणात्। द्विवच
वचनयोरसंलवाङ्के सेरित्येवोक्तं। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। दूरान्मुक्तः। अंतिकान्मुक्तः॥ कृ
च्छ्रिन्नेत्यस्यात्तक्तसंयहार्थत्वात्। छ्बान्मुक्तः। दुःखान्मुक्त इत्यादि हलदंताच्च सप्तम्या नाम्नि
। हलन्तादर्दन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् संज्ञायां। युधिष्ठिरः। गविष्ठिरः। अरण्येतिलकाः। वनेकि

सु० ११४ श्रुका। मध्यान्नयोर्गुरौ॥ अनयोः सप्तम्या अलुक् गुरौ परे॥ मध्येगुरुः अन्तेगुरुः॥ हृद्युभ्यां ङेः॥ हृदिकल्यामपि। श्व
ल्यामपि सप्तम्या अलुक् उत्तरपदे। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। अथाकामे स्वांगात्॥ अमूर्धमस्तकान्॥ मू
र्धमस्तकाच्च स्वांगवाचिनः सप्तम्या अलुक् उत्तरपदे न तु कामे। कंठेकालः। उरसिलोमा उदरे ११४
मणिः। मुखेकामोऽस्य मुखकामः। अमूर्धमस्तका किं। मूर्धशिखः। मस्तकचूडः। वा बंधे। घागु
क्तः सप्तम्या अलुक् बंधे परे वा स्यात्। हस्तेबंधः। चक्रेबंधः। अर्धकालेनेत परे वा स्यात्। हस्तेबंधः।
न स्तुत्येककविन॥ सप्तम्या अलुक् घवित्याद्युक्तविषये। स्तंबेरमः। कर्णेजपः। कविदुतेः कौत रान॥

वरः। प्रावृट्शरत्कालदिवांजे॥ ॥एत्यस्मद्वरजशब्दे परपदे। प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दि
विजः। वा वर्षक्षरशरवरात्। एभ्यो वा तद्धके परे वा। वर्षेजः। वर्षजइत्यादि। कालार्थस्यस्म रतमतनका
लेषु वापि वा। एषु सप्तम्या अलुग्वा। पूर्वाह्णेतरां। पराह्णेतमां। प्राह्णेतमः। सायाह्णेकालः
पक्षे पूर्वाह्णतरामित्यादि। हलदंतादित्येव। रात्रितरायां। अकालाद्धलदंताद्वा सवासिशयेषु
वा। ग्रामेवासः। अन्तेवासी। खेशयः। पक्षे ग्रामवासः इत्यादि। अकाला किं। पूर्वाह्णशयः। हलदंत
किं। भूमिशयः। अपस्वयोनिमतियेषलुक् ङेयोयथासिद्धौ। एष्वपः सप्तम्या अलुक्। अप्सुमतिः

सु०
११ अप्सुसवो ऽप्सव्यः। दिवादिवा च प्रत्ययः। यथा लिधमित्वक्तेः स्थण्डिलशायी। कांपिल्यसिद्ध इत्याद
वलुक्कन॥ षे षष्ठ्याः। निंदायांगम्यमानायां षष्ठ्या अलुक् स्यादुत्तरपदे। चौरस्याकुलं। षे किं॥
ब्राह्मणकुलं। वा पुत्रे। दास्याःपुत्रः। दासीपुत्रः। षे एव। दासीपुत्रः। शुनो लांगूलपुच्छयोः। शु
नः। शुनोलांगूलः। [illegible]। शुनःपुच्छः। वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदंडहरेष्वपि। वागादेः षष्ठ्या अलुक् स्या ११५
द्युक्त्यादिषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदंडः। पश्यतोहरः। षष्ठ्या देवानांप्रियो मूर्खे वाच्ये। देवानांप्रियः॥
मूर्ख इत्यर्थः। अन्यत्र देवप्रियः। दिवश्चैतौ दिवः। दिवोदासः। दिवस्पतिः। वाचस्पति वा ष्टोष्पती राम॥

व।ग्रामेस्थलेकालिका।सुग्रायणाग्रामेघत्पृत्रिका।एषपिषघ्याघलुक्।घसुघ्यायणाग्रामेघत्तुत्रिका
एवपिपघ्याघलुक्।अस्तुघ्यापत्यमासुघ्यायणः।ऋतोविद्यायोनिसंबंधिनांतेष्वेवषष्ठ्यालुक्॥
विद्यायोनिकृतसंबंधिवाचिनामृदंतानांतेषुसंबंधिष्वेवषष्ठ्यालुक्।विद्यायोनिकृतसंबंधिनां
वाचिनामृदंतानांतेषुसंबंधिष्वेवोत्तरपदेषुषष्ठ्यालुक्।होतुःपुत्रः।होतुरंतेवासी।भ्रातुःपु
त्रः पितुर्भ्रात्रः।ऋतोकिं।आचार्यशिष्यः।मातुलसुतः।तेष्वेवकिं।पितृधनं।स्वसृमीद्दिदिन्तु
स्यांवेतिलिंगात्‌ककविद्धिकल्पः।मातुःष्वसा।मातृष्वसा।ननांदुःपतिः।ननांदृपतिनिषाद्दे

सु॰ त्वेषूत्तरेचा । पिपूर्वपदांत्यस्य आ । विद्यायोनिसंबंधिनामृदंतानां द्वंद्वे तेषूत्तरेचपरे पूर्वपदांत्य
११६ स्य आनङ् स्यात् । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । मातापितरौ । यातास्वसारौ । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ । एषुपु
त्रेष्वपि किं । पितृपितामहौ ॥ जायाजंदंच वापत्यौ । जयाशब्दो जंभावं दंभावं च वा पद्यते पतिशब्दे परे
जायाच पतिश्च जंपती दंपती जायापती वा । मातुरुत्पितरि मातरङ् मातरपितरौ । वेत्युक्ते वा मातापि ११६
तरौ । पितरामातरा इति छांदसौ ॥ हविर्लीगदेवताद्वंद्वे निर्दीयोघाक्कृपदांत्यस्य आ । एकहविर्लीकृत्वे
नोद्दिष्टानां देवतानां द्वंद्वे वा अपदामिश्रे पूर्वपदांत्यस्य आनङ् स्यात् । मित्रावरुणौ । इंद्राबृहस्पती । हवि रामः ॥

र्गाणीति किं। ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ। नानयोर्हि विष्णुदेशोऽस्ति। निर्वाप्यौ किं। अग्निवायू। वाय्वग्नी
।ईदग्नेः सोमवरुणे॥ ॥अनयोरस्मिन्नीदंतादेशः। षष्ठी। अग्नीषोमौ॥ अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ। एव
तादृद्वन्द्व एव। अग्निसोमौ माणवकौ॥ इद्वृद्धिमत्यविष्णौ च। इद्वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदंतादेशो न तु वैष्ण
वशब्दे। अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणी। अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं हविः। वैष्णवे तु।
आग्नावैष्णवं दिवो द्यावा परपदे। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी। द्यावाक्षामे देवताद्वंद्व एव। द्युदिशौ। पृ
थिव्यां तु दिवश्च सं पृथिव्यां परपदे दिवो द्यावा दिवश्च द्या तस वतसंद्वंः सवेनापदत्वान्न सर्गादि द्यावा

२^ व्यवस्थितबाल्यादन्नमेयाधिकवा विस्तुभरपदे नित्यमेव सागूनिः कपोतः सपिशाचा वाता सङ्घो गमः ३

स्य ८

सु० पृथिव्यौ। दिवस्पृथिव्यौ॥ उषासा चोषसः सा च॥ पूर्वपदस्योषस उषासा इत्यादेशः स्यात्॥ उषासा
११७ नक्तमादिक्कि। अनया दिशान्येऽपि द्वन्द्वे पूर्वपदादेशा बुध्याइत्यर्थः। सहस्य सो ऽध्ययीलावे पदे काले
तरे परे। वक्रेणायुगपदुहि सवक्रं। साग्निग्रंथं। कालेन्तु सहपूर्वाह्णं। सहापराह्णौ वक्ष्वीहोन्तु वा। सहस्य
बहुव्रीहेर्यदुत्तरपदं तत्र यः सहशब्दस्य सादेशस्तेन न सहहि व प्रियइत्यत्र न लवति। वत्सगोहलधे ११७
वचाशिषि॥ आशिषि विषये वत्सादिष्वेवपरेषु सहस्य सो नान्येषु। स्वस्ति भवते सवत्साय। सगवे
+ सहलाय सहवत्स्यायेत्यादिना। नियमः किं। स्वस्ति भवते सहपुत्राय सहामात्याय। कोः कत्त रामः॥

न्तत्पुरुषे। अजादिवदरथतृणत्रिषु। कदजः। कदश्वः। कद्रथः। कद्वदः। कत्तृणं नाम जातिः। कुत्सितास्त्रयः।
कत्त्रयः। का वीषदर्थेऽप्याहेपि। ईषन्मधुरं कामधुरं। कालवणं। कुत्सितमहिः। काहिः। अत एव निर्दे-
शान्न तत्पुरुषे पथ्यन्यत्र। वा तु स्यात् पुरुषे परे। एतयोः कोः का वा। कुपुरुषः। कापुरुषः। कुप-
थं। कापथं। उष्णाग्न्योः कत्कवकाः। एतयोरेते स्युः। कदुष्णं। कवोष्णं। कोष्णं। कदग्निः। कवाग्निः।
काग्निः। ईषदर्थे पृषोदरादिषु। पृषोदरादिषु शब्देषु ये प्रयोगा यथा दिष्टास्ते तथैव ज्ञेयाः। अविहितल-
क्षणो लोपागमवर्णविकारः। पृषोदरादित्वात् साधवो ज्ञेयाः। यथा। लवेद्वर्णमस्माद्धसः। सिंहो

पु० वर्णविपर्ययात्॥ गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरं। एवं परः शताः संज्ञाशब्दा ऊह्याः॥ वा समान
११९. स्य सो सो रूपजातीयोदर्यनामसु गोत्रस्थानवयोवर्णधर्मिष्ववचनेन तथा॥ समानस्य सो वा स्याद्रूपा
दिषु॥ समानरूपः। सरूपः। समानजातीयः। सजातीयः। समानेऽउदरे वसति सोदर्य इत्यादि। नित्यं ज्यो
तिर्जनपदरात्रिलोहितनातिषु॥ क्वाहिपक्षिब्रह्मचारितीर्थपत्नीषु वंधुषु। गंधवेणीपिंडकलदृक् ११९
दृशावतुषु॥ समानस्य सो नित्यं स्यात्॥ सज्योतिः। सजनपदः। सरात्रिः। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति स
तीर्थ्यः। सदृक्षः। सदृक्। सदृशः। वंतुग्रहणमावार्थं। दृक्षादौ विदमी किमः की। ईदृक्षः। ईदृक्। ईदृशः। राम॥

कीदृक्षः। कीदृक्। कीदृशः। सर्वादेराउरे रिहा इदृदृक्षदृक्दृशवत्तुष्व। तादृक्ष०। तादृक्। तादृशः। तावान्
एवंवंदेतदोरपि। विश्वष्यदीर्घो राड्वसोः॥ विश्वशब्दस्य टेर्दीर्घः स्यात्कृतडवे राट्शब्दे वसुशब्दे च परे
विश्वाराट् विश्वाराड्भ्यां। विश्वाराड्भिः। विश्वावसुः। कृतडवे किं। विश्वराजौ। संज्ञास्वपि यथा विधी। य
थाप्रयोगं संज्ञास्वपि शब्दात्क्वचिदन्यत्रापि दीर्घः स्यात्। कोटरावणं। मिश्रकावणं। शारिकावणं। सि
ध्रकावणं। किंशुलुकागिरिः। अञ्जनागिरिः। उडुंबरावती। शरावती। वीरणावती। अष्टावक्र०। अ
ष्टापदं। विश्वानरः। विश्वामित्रः। क्वचिदसंज्ञायां। तृषीवहं। कपीवहं। एकचितीकः। द्विचितीकः

सू० त्रिचितीकः। इष्टीवपूर्त्तैर्यइष्टापूर्त्ते। यथा लिधमित्युक्तेः संज्ञायामपि केविशाखी हिमवती। अजिरवती
११९ । पुलिनवती। केविद्वा। पुत्रषः। पूत्रषः। नात्तकेः नरकः हनुमान्। हनूमान्। दंतदंष्ट्रा कर्णकेटप
दष्टकेनथाष्टनः। वराहे पि। श्वादंतः। श्वादंष्ट्रा वराहः। कंतनहः हरषय धूत्तव सहतनिषकः।
किवीते पेष्टपूर्व पदस्याकोदीर्घः स्यात्। उपनघनइत्युपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। ममीविट्। नीत्तक्
कानीषट्। परीनत्। घञंतेवोपसर्गस्य दीर्घः स्यात्। लक्ष्य दर्शनात्। परीलावः। परीपाकः। नीका
शः। प्राकारः। प्रासादः। लक्ष्य दर्शनादित्युक्तेः प्रहारः। प्रस्तारः। निषादो मनुष्यः। उदकस्योदस्या

स्याम्॥ संज्ञायां हे पूर्वे च परत्र वा स्थितस्योदकस्योद आदेशः स्यात्। उदमेघः। उदवाहः। क्षीरोदः
लवणोदः। धिपेषंवासवाहने। एषूदकस्योदः। उदकं धीयतेस्मिन्नुदधिः। उदपेषं पिनष्टि। धिपेषं
वासवाहने। एषूदकस्योदः। उदकं धीयतेस्मिन्नुदधिः। उदपेषं पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनं
वा लारहारवज्ञेषु वीवधौदनबिंदुषु। मंथे गाहे च सक्तौ च। एषूदकस्योदो वा स्यात्। उदलारः।
उदकलार इत्यादि। अमत्रे चायुक्तहलादिके। असंयुक्तहलादावमत्रे वा विनि परे वा तद्धितः। उ
दकौसः। उदपात्रं। उदकशैलशः। पद्मे उदकौलड्इत्यादि। प्रकृत्यन्तरोदोदकशब्दाल्यां हैत्पि

सु॰ डुरिदं विकल्पार्थः तृंशायेण न पठ्यते। उदस्थालीत्यादि निष्टत्ते यपठनीयं॥ हृदयस्य हृल्लेख१णान्तेला
१२॰ सयदण्सूत्रपि॥ ॥हृदयस्य हृदादेशः स्यादणं ते लेखशइ्हेतथा लासेय निष्ट्रणि चापरे। हृदयं लिखति
हृल्लेखः हृल्लासः। हृद्यं। हार्दं ग्रणं तेकिं। घणि। हृदयस्य लिखनं हृदयलेखः। पादः पदं गोपहता
ज्याती काषिहिमेषु पन्तु पादस्य पद आवः स्यात् गाउपहतत्त्व आज्याति शुकाषिहिमयोर्ध्वं ऊ वचनाद्ध १२०
तो यात् स्यान्॥ पादाभ्यां गच्छति पदगः। पदोपहतः। पदाजिः। पदातिः। प्रकाषी। पद्धिमा पद्धतिः
मासित्व ग्रिषयः॥ ग्रास्मत्यायेत द्वितपरे स्रयावी पादः पद्मावं यानि। पद्गो गायत्री शसनि। ग्राषि रामा।

ऋचः ४॥ सस्य त्यये तद्धिते परे ऋग्वाची पादः पद्भावं याति। पच्छो गायत्रीं शंसप्रित्र विषयं किं। पादशः ४ का
र्षापणं ददाति॥ अथ्यांगवाच्यतादर्थ्ये वा निये॥ अंगवाची पादशब्दः पद्भावं याति तादर्थ्याच्य वा वि नि
य प्रत्यये परे। पादौ विध्यंति पद्याः कंटकाः। पद्या। पद्धतिः ४ अंगवाची किं। द्विपाद्यो। तादर्थ्ये तु पाद्यं॥
पादार्थमुदकं॥ षोडन्षोडशषोढा वषड्डेत्यपि निपातनं षट्दंता अस्य। षोडन्। षडधिका दश षोडश
षट्प्रकारं षोढा। षड्धा वा॥ षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदे ष्टुत्वं धा प्रत्यये ढ वेति निपात्यते॥ पुंवत्स्त्र्ये का
र्थे क्व पुंका तुल्यार्थे स्वपूरणे॥ ॥ एकस्मिन्नर्थे अन्ये शब्दे प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तः ङमाद्यया सा एकार्थो

पु० कपुंस्का स्त्री पुल्लिंगस्येव रूपमापद्यते प्रधानपूरणार्थादन्यस्मिन्समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे पदे परे ॥ रक्ता
१२१ वासोस्या सा रक्तलता । पट्वी भार्या यस्य पटुभार्यः । गौरभार्यः । उक्तपुंस्का किं । खट्वाक्रियः । एकार्थे किं । इ
णीक्रियः । तुल्यार्थे किं । कल्याण्याः क्रिया कल्याणीक्रिया । अपुरण्यपूरणे किं । कल्याणी पंचमी यासां
रात्रीणां कल्याणीपंचमा रात्रयः । रात्रिः पूरणी वाच्या वेत्यप्रमुख्यत्वं । मुख्ये तु किं । कल्याणी पंचमी य १२१
स्मिन्पक्षे कल्याणीपंचमीकः पक्षः । स्त्रीलिंग इत्येव । कल्याणी प्रधानः । मानिक्यङ्· चरड्वेषु पाशात
सुकल्पवादिषु । रूपेतरेतमेचैव । मानिन्शब्दे क्यङादौ च प्रत्यये उक्तविधि स्त्रियाः पुंवत् । परस्त्रायं दर्श रामा॥

नीयां मन्यते दर्शनीयमानी। आत्मानं सुकेशीं मन्यते सुकेशीमन्या। ते सुकेशमानिनी। त्यत्रत्वपूर्वेणैव सि
द्धं। एनी वा चरति एनायते। श्येनायते। कल्याणतरी। बह्वीं बकुत्व। गोरपाशा। तस्याः ४ नत्तः ४। गौरकल्या॥
गोरदेश्या ४। गोरी देशीया। गोररूपा। गोरतरा। एततमा॥ वत्तयोस्तु गुणालिधा॥ एतयोर्गुणवचनस्य पुं
वत्। पटुवी। पटुता। नेह। ब्राह्मणीवं। कठीता॥ वत्कल्यार्थात्तु पुंवन्नस्त्रीतद्धितेश सिष्वर्थवित्र। वक्षीर्दहि
वकूशः ४। अल्प्यां देहिश्रल्प्यशः ४। नोङ् पूरणारक्तविकारार्थेषु तद्धितान्तकाः। तद्धिताकरूपान्त्याः स्यात् ४
। प्रांग जातीयवमानिनि। ऊङन्ता पूरणार्थान्ता आरक्तविकारार्थेषु तद्धितान्तात् तद्धितस्याह्न त्वतल्ययोः॥

सु०
१२२

कष्यवायः ककारः स उपांत्यो यस्याः सा तद्धिता ककोपांत्या। आख्यासंज्ञाभूताच्छ्रीनडेवन्न तथा
ख्यांगाज्ञाते स्वविहितङ्डिप्रमानि निलिंग्ने परपदेन स्ववन्न्याप्। वामोरूभार्यः पंचमीभार्यः पंचमी पाशा
पंचमी मानिनी। कद्रुवदावाखौद्घीभार्यः खौद्घीभार्यः माथुरी मानिनी। ख्यरक्तविकारार्थेति किं। क
षाये नैरक्ता काषायी कंथा। काषायकंथः। लोहस्य विकारो लोहीड्डिषा। लोहरथस्य लौहेषः। तिन्न किं
मध्यमभार्यः। कममधीते कमिका भार्या। कमिकाभार्यः। पाचिका तत्तद्धिताकेति किं। एकभा १२२
र्यः। पाकभार्यः। आख्या। दत्ताभार्यः दत्ता मानिनी। सुकेशीभार्यः। ब्राह्मणीभार्यः। अमानिं किं। सु राम।।

नि

केशमामिनी। न प्रियासुभगाकान्ताद्दांता ड्हिट्टदुर्भगेमनोज्ञावामनावामा कल्याणी ननयासमे। सवि
वावपलावालास क्तिप्रास्वयनेष्यते॥ प्रियादिसूत्रस्पदे पुयथाप्रासंस्तुं वस्वंनय्याग्र कल्याणी प्रियः
ब्राह्मणी सुभगाः इत्यादि। दृढभक्तिरित्यादि। दृढभक्तिरित्यादौ भजनादेदार्थमात्रं विवक्षणीयेन
तुस्त्रीत्वं। अस्त्रूङ् सर्वत्रजातीयेदेशीयेकर्मधारये। जातीयदेशीययोः प्रत्यययोः परयोः कर्मधारये
समासे चोक्तपुंस्कास्त्रियाः अनूङ्नायाः पुंवत्स्यादेकार्थेपदेपरे। सर्वत्रउक्तपतिषेधविषयेपिपाकजा
तीया। पाचकदेशीया। ब्राह्मणजातीया। ब्राह्मणदेशीया। पंचमभार्या। स्रौघ्नभार्या। पाचकभार्या॥

सु०
१२३

दत्तपुत्री शुकेशभार्या। ब्राह्मणतरी। अं॰ तेषु न। कामोहभार्या। हत्तीपुंवत्सर्वनाम्नः॥ कृत्तद्धितसमा
साद्वत्रयः। वृत्तिमात्रे सर्वनाम्नः पुंवत्स्यात्। सर्वशालाप्रियः। उत्तरपूर्वा। लवत्याश्चयंसावकः॥ ल
वत्त्वत्रः। लवत्यधानः। स्थ्या ध्येयाच्च तद्धिते। ससंज्ञमात्रस्य पुंवत्स्याद्यतिरिक्ते तद्धिते परे॥ ह
स्तिनीनां समूहो हास्तिकं। एयाद्ये किं। श्येनेयः। कुक्कुट्यादीनामण्डादौ। कुक्कुटाण्डं। मृगपदं॥ का १२३
कशावः। एयेऽग्नायाश्चपीष्यते। अग्न्याः एये पुंवत्स्यात्। आग्नायीदे
वताऽस्याग्नेयः। कट्यवेलरस्तरनमहर्षोवमतब्रुवेद्वपेष्यनेकाजीष्ठकृत्सः। अनेकाजसंवं विनडेपोस रामा॥
नं

घ॰कार्य॰कल्पादिषु परेषु।कल्पतरतमब्रूपा॰प्रत्यया॰इतराणि नामानि कृत्स्नार्थानि ब्राह्मणिकल्पा
।ब्राह्मणिचेली।ब्राह्मणितरा।ब्राह्मणिब्रुवा।ब्राह्मणिरूपा।मातृ शिष्टोदाहरणे नदी।शिष्टाएकाचो पीपू
र्व्वनेकाचोऽनीवपिया नदीनथाउदितरूपदितस्य या नदीनद्या कृत्वेवाद्या कल्पादिषु।श्रीतरा।श्री
तरा।ब्रह्मबंधुतरा।ब्रह्मबंधूतरा।विदुषितरा।विदुषीतरा।पचंतितरा।पचंतीतरा।कृत्व॰परत्वा
त्तुं वसोर्वंवाधते।कथं विदुष्तरा।प्रकर्षयोगात्पूर्वं स्त्रीवद्याविवक्षणात्।उदाहृतिस्माह वर्याः श्रि
ष्टापि नदी स्त्रीप्रत्ययएव शब्दते नेनेह न लक्ष्मीतरा।तंत्रीतरा।।वानीवऽनद्ययघोकः।अनद्यय घोष

प्रु० १२४ ईङ्कृञ्भ्यो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। अनीः किं। गामीपुत्रः। अनव्ययस्या किं। म गामीसूतः। करी
कृत्य। ईकृ किं। मालाहस्तः। यव स्थितवाचां। भाव एव नाव्ययस्या। भ्रूकंसः। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रूकुटिः
नेहा। श्रीपतिः। श्रीकलं॥ इष्टकेषीकामालानां चितेतूलभारिणि। एषां क्रमादेषु परेषु ह्रस्वः। इष्टकचि
तीपक्केष्टकचितं। इषीकतूलं। मालभारिणी कन्या। गोणे। गोस्त्रियोर्ह्रस्वो वक्ङीदीयसौ विना॥ गोंत १२४
ङीप्रत्ययान्तानां तयोर्गौणयोर्ह्रस्वः स्यात्। हूङ्की ईयवयवमीयसी। शब्दं वर्जयित्वा। अतिगुः। चित्रगुः। नि
ष्कौशांबिः। अतिखट्वः। ङीप्रत्ययान्तस्य किं। अतिलक्ष्मीः। अतिश्रीः। गौणे किं। राजकुमारी। ईयसश्च। ब राम॥

श्वःश्रेयः श्वोश्ववत्रश्रेयसी पुत्तुषः। वत्रस्त्रीहेः किं। निःश्रेयसिः। स्वार्थिकष्टत्रेर्महतस्याद्येः शस्यात्वम
न्विते विशिष्टघासजातीयकरस्तुल्यासिधेपरे। महतष्टस्यायसकारादिश्च शब्दस्यात्वं स्यात् समासो
त्तरपदे विशिष्टादावतुल्यार्थेयन्यास्मिं स्कतुल्यार्थेपरे। महत्याविशिष्टोमहाविशिष्टः। महाघासः
महाजातीयः। महाकरः। महांश्चासौदेवश्च महादेवः। महाजनः। स्वार्थिकष्टत्रेः किं। अमहान्महा
न्संपन्नः महद्भूतः। चंद्रः। अभूततद्भावेयं वर्त्तते। दशन्येकस्याः एकादश। अष्टनोगोकपालेषुकह
ययोः। नस्यात्वं स्यात्तविपरे युक्तेर्थे। कपालेष्वहविष्यर्थे। अष्टाकपालं। गौ। सियुक्तमष्टागवंशकटं। अष्टषु

धु॰ कपालेषुसंस्कृतोऽष्टाकपालःपुरोडाशः।अग्नेश्वसंख्यास्ववकृत्रीष्वशीतिशतादिषु।द्विअष्टन्‌एतयो
१२५ रात्वंस्यात्संख्यावा।विस्तुत्तरपदेनतुवकृत्रीहौस्वशीतिशतादौवा।द्वादश।द्वाविंशतिः।द्वात्रिंशत्।
अष्टादश।अष्टाविंशतिः।अष्टात्रिंशत्।अवकृत्रीघादौकिं।द्विवाः।अशीतिः।द्विशतं।द्विसहस्रं॥
त्रेस्त्रयस्‌वा। ॥अवकृत्रीघादौसंख्यामात्रेत्रयस्‌स्यात्।त्रयोदश।त्रयोविंशतिः।द्वाविंशत्॥
त्रयस्त्रिंशत्॥वा॥वैषांतौचत्वारिंशदादिषु।द्विअष्टन्‌विड्स्येतेषामात्वत्रयसौस्वविषयेवा।अष्टचत्वा १२५
रिंशदादौपरे।द्विचत्वारिंशत्।द्वाचत्वारिंशत्।अष्टचत्वारिंशत्।त्रिचत्वारिंशत्।एवंपंचाशदादि रामः

षु। अवकृद्धी घशीतिशतादिष्वेव। द्विशती। एकाद्नस्य नवा नाको विंशत्यादिषु पूर्ववन्न। एकान्न परस्यो।
नशब्दस्य अनन्यन इत्येना वादेशो वाको शीत्यादिवर्जे विंशत्यादौ परे। एकेनऊ नाविंशतिः। एकान्न
विंशतिः। एकाद्न विंशतिः। एकोनविंशतिर्वा। एवं त्रिंशदादावपि। इयकारकयोरन्योः। अन्न। इयघन्य
येकारकशब्दे व परे त्यस्यान्यदादेशः स्यात्। अन्यथायं अन्यदीयः। अन्यकारकः। आशाःस्थाःस्थि
तोत्सुके रागे त्याशीः। षुवाषष्ठी वृतीयेषु। आशादिषु त्रषष्ठी वृतीयान्तरहितस्यान्यथस्य अन्यन स्यात्।
अन्यदाशाश्च त्यसास्था अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यद्रागः। अन्यदूतिः। अन्यद

अन्यार्थः।
नञ्

सा० शी४। अर्थे परे त्व वा॥ अन्यदर्थे४ नञं परतत्पदेना दावन् हलादौ न लुप्त वा। नैव्य्यादशो वाप्याद ज्ञा
१२६ दौ परे। हलादौ तु नञो न लोपो वाप्यान् नाश्वः नश्व४ अनिष्ठा। अब्रा लण१। अधर्म४। अमक्षिकं। अ
निति द्विनकार निर्देशान्नञ्य लोप द्वित्वे न स्तः॥ ॥इति पूर्वपदादेश४॥ ॥समासे प्रथमो द्विष्टं तद्धि
धो प्राकृत युज्यते॥ समासविधिवाक्ये यत्प्रतियोगिपदं प्रथमं समुपात्तं तत्समासे पूर्वं प्रयोज्यं नेतर १२६
त्। उपकुं भौ॥ अरूप रि॥ राजतूलुषः। गुणजातिक्रिया द्रव्यात्तुल्यार्थे। तुल्याधिधेये कर्मधार
ये गुणादयो द्रव्यवाचिनः प्राकृत युज्यते। विशेषणविशेष्यत्वावस्था सयत्रा विशेषाद्रूपनं। नीलोत्पलं। राम॥

ब्राह्मणदेवदत्तः। पावकमेवतः। घेछया मिथः। गुणज्ञाति क्रियाणां मिथः समासेत्व नियमः। कृष्णै
तः। एत कृष्णः। ब्राह्मणकठः। कठब्राह्मणः। पावकपाठकः। पाठकपावकः। प्राक् प्राथ्यसर्वैक
जरत्पुराणनवकेवलः। प्राक् पूर्वकाले सवीर्थः। प्राथ्यस्त्वादी सर्वादयश्च कर्मधारये प्राक् प्रयो
ज्याः। स्नातानुलिप्तः। सर्वश्वेतः। एकपंडितः। जरन्नायः। पुराणब्रह्मवादी। नवाध्यापकः। केवल
नन्दः। पोटायुवतिश्रोत्रियवष्कयणीकतिपयगृष्टिवक्तृतुल्यार्थाः धूर्ताध्यापकस्तोकवशाधे
नुवेहतः। पराज्ञाते। पोटादयो वाचिनः। परेस्तु न प्राक्। वैश्यपोटा। उत्तरयस्यं जनापोटा। वैश्ययु

ज्ञाति

सु० वनिः। कठश्रोत्रियः। गोवष्कयणी। नत्वेतावत्सावष्कयणी। ठन्दस्विकनिपर्ये। ब्राह्मणवेप्रोक्ता।
१२७ प्रुत्तुषघकांडे। गोमतल्लिका। प्रुत्तुपर्षलः। कपिकेजरः। कठधूर्त्तः। इत्यादि। यूनश्च खलतिपलि-
तजरतीवलिनाश्च। एते यूनः परे स्युः। युवखलतिः। युवपलितः। युवजरती। युववलिना। गार्लिणी-
त्वपशोः। इयं पशुत्वाविनः परा स्यान्न। गोगार्लिणी। अजगार्लिणी। पशोः किं। गार्लिब्राह्मणी। वकृत्रीहे- १२७
ष्वाकुनिष्ठासमस्यैतविशेषणं। सर्वनामवसंख्याव। कृतकटः। कंठेकालः। चित्रगुः। लंबकर्णः।
सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः। पंचरक्तः। नयोः संख्यामिथोऽन्वये। सर्वनामसंख्ययोर्मिथः समासे संख्या। पा- रामा॥

प्र
कृयोज्या। अन्यश्च अन्यश्च जातिकालासुखादिभ्यो निष्ठा परा पतेर्न। सारंगजग्धी। पलांडुभक्षि
ती। मासजातः। संवत्सरजातः। अद्य सुप्युतः। शस्त्रात्तः। सुखजातः। दुःखजातः। गड्वादिभ्यः सप्तमी
व। गडुकंठः। पद्मनाभः। गदापाणिः। वाहिताग्न्यादिषु द्वयी। आहिताग्निः। अग्न्याहितः। जातपु
त्रः। पुत्रजातः। गुडप्रियः। प्रियगुडः। द्वंद्वे समस्तु दिदंतं प्राक्। सखिवर्जं मिदेत सुदंतं द्वंद्वे घा
क्रमयोः। अंत द्धः खरैः। इंद्राग्नी। तपरत्वान्नेहाश्वश्वावृषौ। वृषाश्ववावा। ननः। अल्पाक्षं। लक्षणचर्योर्धोर्द्वि
द्रुशानौ। नेपुलघ्वं। कुशकाशौ। इत्याश्वौ। बकूपनियमः। स्मृतः। उक्तानामिदुदंतादीनां द्वन्द्वः

सु० पाणां वज्रे वेषाकू प्रयोगा नियमः। पटुमृदुगुणौ। मृदुपटुगुणौ। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। शंख
१२८ दुंदुभिवीणाः। वीणाशंखदुंदुभयः। यथानुपूर्वेण ऋतूनां तुल्याचां॥ नानां नक्षत्राणामृतूनां
चैत्रार्थः। कृत्तिकारोहिण्यौ। हेमंतशिशिरवसंताः। पूर्ववर्णयोः। यदपेक्षयायेपूर्वायेव वर्णा
स्तेषामथानुपूर्वेण प्राक् प्रयोगः। मातापितरौ। दीक्षातपसी। युधिष्ठिरार्जुनौ। संकर्षणकृष्णौ १२८
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। संख्यावल्पीयसी। द्वित्राः। पंचषाः। धर्मार्थादिषु नियमं विदुः। अ
र्थधर्मौ। धर्मार्थौ। अर्थकामौ। कामार्थौ। अनित्यमेतत्प्रकरणं प्रयोगदर्शनात्। साधारणानुस रम॥

मासांतानाह । ऋ॰च्या हगप्पू॰ पथि॰न्त॰ । आगाद्यंता समासाद्ः प्रत्यय॰ स्यात् । अर्धर्च॰ । त्रि
योदशर्चं । द्वीपं । समाप॰ । कमलप्पु॰ । कमलपुरी । दक्षिणा पथ॰ । अध्येत्रर्थे न वहृचो । अध्येत
र्यवानयो र॰ स्यात् । अनृचो माणवकः ॥ बहृच॰ । अध्येत्रर्थे किं । अनृक्साम । बहृक्सूक्तं ॥
धुरस्त्वनक्षे । राजधुरा । विधुर॰ । अक्षेतु । अक्षधूः । दृढधूरक्ष॰ । कल्पोदकृ पांडुसंख्यास्तु भूमि
न॰ । कमलभूम॰ । उदकभूम॰ । पांडुभूम॰ । द्विभूम॰ । त्रिभूम॰ । प्रत्यव वे सा म लोम्न॰ प्रतिसामं ।
प्रतिलोमं । एवं अन्ववयोरपि । तमसोऽवसंपरात् । अंधतमसं । अवतमसं । संतमसं । हस्तिरात

सु०
१२७ ब्रह्म पल्ये वर्चसः ॥ हस्तिवर्चसं । राजवर्चसं । ब्रह्मवर्चसं । पल्यवर्चसं । प्रादिके ह्वनः ॥ प्रगतो ह्वानं । प्राध्वो
रथः ॥ ह्वरध्वः ॥ रहसोऽन्ववतप्तेः ॥ अन्वरहसं । अवरहसं । तप्तरहसं । निश्चश्रेयसश्वोवसीयसाः ॥ नि
श्रेयसश्वोनिश्चेयइत्यर्थः ॥ श्वश्रेयसं । श्वोवसीयसं । दैर्घ्यार्थे ऽनोगोष्ठ । दैर्घ्यवाचिन्यनुशब्दे गोनाद ॥
ध्यानं । अनुगवंयानं । दैर्घ्यार्थे किं । गवां पश्चादनुगुः सप्तम्यर्थके ऽरसः ॥ प्रतौ उरसि वर्त्तते प्रत्युरसं १२७
सप्तम्यर्थके किं । प्रतिगतमुरः ॥ प्रत्युरः ॥ नाचीस्थत्यो ॥ समासांताः ॥ स्तुर्वङ्ब्रीहितोः ष्यन् ॥ । साधार
णाऽस्यसाधारणाश्च समासांताः ॥ पूजावाचिस्तुति योगे न स्तुः ॥ वङ्ब्रीहे सुब्राह्मपि स्तुः ॥ । सुराजा । अतिरा रामः॥

अदसो च स्तत्वि॥ ष्ठकारमलीव ष्ठकाराः । लवणाः । गवा दशः वस्तु षिनु॥ डाह्वणाः ज्ञाः । अथ द्विशः वा त्रिश्रावावेदिका यावती वकृतो वेदिः तत
तो द्विशा | वनी द्विश्रावा द्विगुणत्यर्थः । एवं त्रिश्रावा अप्रत्ययः ती शब्दलोपः समासश्च निपातनात् ॥

सुगौः। अतिस्वा। पूजार्थे इति किं। अतिक्रांतो राजानं अतिराजः। बहुव्रीहौ तु। सुसख्यः। अत्यहः। सु
धर्मा। कुत्सेकिमिव निंदार्थे किम्योगे वैतेन स्युः। किंसखा। कुत्सिते किं। कस्य राजा किंराजः। नञि
नत्पुरुषाद्वा। न स्युर्वा तत्पुरुषाच्चेते स्युः। किंराजा। असखा। तत्पुरुषात् किं। अधुरो रथः। पथो वा
वा। अप्रनञि सति। अपंथाः। अपथं।। ।।इति समासप्रकरणं।। ।।समासांता अणाद्याश्च प्रत्यया
स्तद्धिताः स्मृताः। अः। अपादंतः। शरद्वेतद् इत्यादिना प्रतिसमासं समाधारणेन चोक्ताः। समासांताः।।
अणाद्याश्च वक्ष्यमाणाः। तेषु प्रत्ययेष्वेव परेषु। तद्धितेष्वेवं वंच फलं। समासस्तद्धितो वाक्यं चयं तुल्यं

सु० प्रयुज्यते। उपग्वपत्यं। औपगवः। उपगोरपत्यमिति। नाप्यतमभ्यवाधइत्यर्थेऽप्रत्ययं पूर्व्वसंबं
१३० धिविलक्षणैतादिहोन्नयेत्॥ यथा तस्यापत्ये॥ण॥ त्यादेस्तस्येतिनिर्दिष्टात्षष्ठीतादुपगोः॥ ॥ण॥ति
नामाद्यवोवृद्धिः। पांचालः। वैदेहः। औपगवः। वार्त्रघ्नः। अत्र न्यहणात्। आंतरतम्यात्सलागत्वाद्वा ए
दोनोरैदौ नौ। ऐकौ। मोघौ। औलं त्विष्याः उवो गुणः। औपगवः। कापटवः। उवस्करावै उवौ। पदां १३०
तयोर्वृद्धिः। पागोऽधो वृद्धि स्वचनकद्य विज्ञ। वैयाकरणः। सौवश्वः। पदां नयोः किं। याज्ञिकः। द्योः। किं
नार्थेष्वपचर्थः। तस्यापत्यं वार्थः। रत्नानलवति। कस्यविद्वचनात्पूर्व्वस्यालिंदेसवं पूर्व्ववैयलिंदमि रामा॥

नो त्विनसीत्येतस्यैव नो लुप्यते। अघसविषत। अघसदंता कि। सवंते। अघसविष्ठाः॥ अघसविषाथां। अघसविड्
ढ्वमिति स्थिते। सस्य लुप्तदो प्रत्ययधे दिस्यो॥ श्वानस्सि सस्य दः॥ प्रत्ययावयवेधकारे सस्य लोपो दश्च
पक्षे। दिपिसिपिवपरे सस्य दः॥ श्वानलवेः॥ इति सलोपे। हां तस्तेऽप्रकषी ध्वं लुङ्लिटां धोढः सवेङ्गुतां
अघसविड्ढ्वं। अघसविध्वं। सलोपाभावे सस्य दः॥ अघसविड्ध्वं। अघसविषि। अघसविष्वहि। अघसविष्महि। परो
क्षेतीते लिट्। भूराण्इति स्थिते। धा वा दिःसान्तके द्वि र्लिटि च ङिसयङंते प्रज्ञादेस्का मुस्कायोगादि
द्वान्वमी धेरसयगमपरो नाम धातोर्यथेष्टं लोपो सासे हलादेः शषसपरम घोषे च सस्कावथकुञ्चु
हो जं तुर्यस्तृतीयं प्रथम मिदपरोः क्षणमङ्क्षु तोष्टः॥ धातोरादेरवयवोभ्यासः हितश्च सम ... द्वि

को द्विर्भवति लिटि तिव डि॰ चपरो ददरिद्रो दपौ अस्क्लवन्। अपीपवत्। सकृदुक्तो रस्या समस्थान द्विः। स॰ समूत्र
त्यश्च्यइः साह च्वर्यत्सिन्यडं॰ तेपि समुदाये ग्राहि रेकाद्र द्विः। बुभूषति। बोभूयते। अजादेरनाद्यातोरपरो द्वि
तीयएकाच् द्विः। अटिटिषति। अटाट्यते। किंतु तत्र स्थितात्संयोगादिनूनां वदनानमुस्थो।
तिन द्विर्भवंतीत्यर्थः। उन्दिदिषति। अड्डिड्डिषत्। ओ द्विदत्। ईर्ष्येः षमपि स्तुस्का। इर्ष्यिषिषति। तथा अयवगंक्र
मकार सुंरमपि स्तुस्का। ऊर्णुनाव। अयगंकिं॰ अरार्यते। यकार सुक्रारेफो द्विः स्यादेव। यवयावायादे
द्वितीयएकाज्ञास्त्रि तत्राद्य शेषे नश्चा॥ सुस्त्रीयिषति। सुतित्रीयिषति। इयाय। आट। नामधातोस्तु य
थेष्टं। सर्वेषामेकाचां पर्यायेण युगपद्वा द्वित्वं स्यात्॥ सुतुत्रीयिषति। सुतुत्रीयिषति। सुत्रीयियिषति॥ रामा।

निस्वर्षोत्तरपदयोर्द्वयोरपि वृद्धिर्नो। अपदांतयोरथ्याद्। द्वारस्वरस्वाडुमृदुत्स्नाध्यायस्फ्याकृतस्वसं
।श्वयामश्वस्वस्तिकन्ययोधव्यल्कशश्वयांतो। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। तदादेरपीष्यते। दौवारपा
लिपुत्रेरसव८। सौवरः। स्वाडुमृदो रिदं सौवाडुमृदवं। सौवाध्यायिकं। स्फैयकृत८ श्वोस व८शो व८।।
सौवयामिकः। स्वनइदं शौवनी। शौवादंष्ट्रं८ स्वु८स्वस्ये दं सौवं। सौवस्तिकः। एक८ केवलो न्ययोधश
ब्दस्य नैययोधं फलं। एक८ किं। न्ययोधमूले लवा८। न्ययोधमूला८। शालग्र८। वैयल्कश८। स्वर्लवि८
सौ व८। सौवर्गमनिकः। वाउत्स्वापदस्यं द्वो८। शौवापदं श्वापदं वा मांसं। च्यांकवं नैयंकवं। नश्च न्न् पूर्व

सु० १२१ घ्यता।विंति।इतीकारे परे सति।आलक्षिः आदंष्ठिः॥आगणिकः आपुथिकः।आलखे रिदंआ
लखी।घञापि हीकारांतादेवान् इतीकाराभ्यो निषेधो लव नि।न आगतघ्यडघ्यंगआंगाबघ्रणापु
तोपपति घ्यवहार हि त्रिपूर्वाणां वनेवनो।आगतमित्याद आगतिकः।घ्यडघ्यापत्यं घ्याडि रि-
त्यादि।कर्मघ्यतिहारे कन्नाः नदंताहि हितोणूणाणतद्रूतांशद्वानां वनोन।घ्यावक्रोथी॥ १२१
घ्यास्तुही॥आपतेयं।घ्यावहारिकः।घ्याशीतिकः त्र्याशीतिकः एकादेशाद्दैशादनोर्द हिः॥
अवयवात्मरथ्य मन्तुवाविन आघ्यवोट हिः घ्यार।पूर्वपदद्वेरपवादः पूर्ववाषिकः।घ्यप रामः

रवार्षिकः। उत्तरहैमनः। सुसर्वार्धाज्जनपदः। सुपांचालकइत्यादि। दिशोऽमद्राणाम्। जनपदइत्ये
व। दक्षिणपांचालकः। मद्रेभ्यस्तु पौर्वमद्रः। प्राग्देशे नगरग्रामयोरपि। दिश इत्येव नगरपूर्वकाद्य
नुकूः। ग्रामपूर्वैषुकामशमः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यास्य। द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो भावी वा
द्विसांवत्सरिकः। द्विषाष्टिकः। वर्षस्याभविष्यति। भाविनि। भाविलिन्नेऽधीष्टादावित्यर्थः। द्वे वर्षे अधीष्टा
दिः। द्विवार्षिकः। भाविनि तु। त्रीणि वर्षाणि भावी त्रैवर्षिकं धान्यं। संज्ञाकुलिजशाणाभ्यपरिमा
णाद्वा विनश्याद्यवो हृद्विकः। द्विकौडविकः। द्विसौवर्णिकः। त्रैनैष्किकः। संज्ञादौ तु। पांचपलिकः
भिधायिनः॥ संज्ञांकुलिजशाणाश्चौ वविसायपरिमाणा

पु॰
१३२

हैकल्पिजिकः। ऐशाण। जानार्थप्रत्यये प्रोष्ठपदासु जातः प्रौष्ठपादः। लाड्पादः। जानार्थे किं। प्रो
ष्ठपदानां लाड्पदस्य च। अनयोरुत्तरपदस्य वृद्धिः स्यान्न पूर्वपदस्य सिद्धत्वात्मकरणाद्वा प्रौष्ठ
पदासु जातः प्रौष्ठपादः। लाड्पादः। जानार्थे किं। प्रौष्ठपदानामयं प्रौष्ठपदः। सगसिंधुहृदंता
नुशतिकादेद्वयोरपि॥ द्वयोः पूर्वोत्तरपदयोः सौलाथ्यौ। सौलाभिनेयः। महत्ते सौलगायेतिवृद्धां १३२
दर्सौ। सांकुसैंधवेः। सौहार्दं सौहृदमित्यपि। यान्तशातिकः। आनुहौडिकः। कौरुपांचालः। पौ
ष्करसादिः। प्रायोगिकः। पारस्त्रैणेयः। पैहालौकिका। ग्रालोकांतः। सार्वपौरुषी। सार्वलौमः। राम॥

सु० ९९२

आधिदैविकः। आधिभौतिकः। चातुर्वैद्यं। आकृतिगणोयं। दीर्घाग्निवरुणेंद्राणां च्येष्टगंदहके
हृद्योः। इष्टश्रुजएकहविलौक्किनष्ठसिद्धा देवतासामां हंद्वेः आग्निमारुतं कर्म। आग्निवारुणी
मनड्वाहीमालभेत। दीर्घाग्निवरुणात्तेत्राऐंद्रावरुणं। मैत्रावरुणी हविलौदेवताहंहं इत्या। इंद्रा
तेत्रु। आग्नेंद्रं। सोमेंद्रं हविः। एकहविलौक्किनाघसिद्धेर्नेहास्कौदविशाखं। ब्राह्मप्राजापत्यौ। धेनु ९९२
जंगलवलजानां वा तत्याक्रूपदेक्ष्वा। वैश्वधेनवीं। कौरुजंगली। कौरुजांगली। सौवर्णवलजी।
सौवर्णवालजं वा। परिमाणाख्यानतश्चतत्सुद्धिविधिष्ठ सातुवा। परिमाणार्थस्योत्तरपदस्याद्यस्यो राम॥

वैश्वधेनवं २

सु० ज्ञिमात्रस्य द्विगोर्मित्येतत्ः परिमाणात्सर्वस्य अर्धशब्दस्यादेर्वा । अर्धद्रोणेन क्रीतं आर्धद्रौणिकं । अर्धद्रौणि
१२५ कं वा । आर्धकौडविकं । अर्धकौडविकं । अननः किं । अर्धप्रस्थिकं । आर्धप्रस्थिकं । प्रवाहणेयस्यादेर्वा
सर्वत्र । प्रवाहणस्यापत्यं प्रवाहणेयः । प्रावाहणेयः । सर्वत्रग्रहणं यथान्तरपरस्यापीत्यर्थः । प्रवाहणे
यिः । प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयकं । प्रावाहणेयकं । अथ नञोपि वा कौशलनैपुणक्षैत्रज्ञे शौचैश्वर्ये १२५
योरपि । अकौशलं । आकौशलमित्यादि । अत्र कुशलादिभ्यस्तद्धिते कृते नञा समासः समासाद्वा तद्धि
ते ऽनुवादबलात्साकृतद्वैधा कुशलादौ नञो हि विकल्प्यते । नञो यथातथ यथापुरे पर्यायतो ह्ययः । अ राम॥

याथातथ्यं।आयथातथ्यं।याथापुर्यं।आयथापुर्यं।यथातथायथापुराशब्दयोरसादृश्येथ्ययीला
वायीतेनञ्जीवचाहुस्वांतत॥ ॥इतिद्विद्विसागः॥ ॥देविकाशिंशपाश्रेयोदित्यवाड्दीर्घसत्रजोद्व।
ष्याकार्यौवृद्धिविषयः।देविकायांभवंदाविकं।देविकाकूलेभवादाविकाकूलाः शालयः।पूर्वदा
विकाः।एवंशांशपः।शांशपास्थलाः।पूर्वशांशपाः।श्रेयसिभवःश्रायसः।दित्यौहड्इदंदात्यौहं।दी
र्घसत्रेभवंदार्घसत्रं।यथायथंपूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिप्रसंगेतथाभूतानामेवामाक्रियते।वहीनरभव
स्मृपेः।वहीनरस्यापत्यंवहीनरिः।यादेरियः।स्यात्स्वलयमित्रयोः।केकयस्यचपित्रद्वितौप्रलययादा।

सु० तं घालेयैं ।। मित्रयुला वेनस्रा घते मैत्रेयिकया । केकयस्यापत्यं कैकेयः ८ । णिनि नामा द्वाचोदृह्निरित्यनः ८
१३५ प्रकृतिमुनर्णिन्नह्वितइति वचनमुपक्रमोपसंहारस्यायान्मध्ये सर्वत्र णित्सैवं धार्थो । सरस्वास्क्रयादेर्वी
णि विधीयते । सरस्वाइदं सारस्वं जलं ।। इक्ष्वाकोरणि लोपोंतः ८ ।। गुणापवादः ८ । ऐक्ष्वाकः ८ ।। हिरण्यस्य म
यट्य णि ।। लोपोन्तः ८ ।। स्त्रीत्वे प्रयात्ये हलीति यलोपः ८ । हिरण्मयी । टिलोपप्रकरणमाहान्हिनेलस्यानांत १३५
ह्विं ष्टिः ८ । लोपाइत्येव । आग्निशर्मिः ८ । नविनण्यनपत्यजे ।। इनृच्चनपत्यार्थे णिनलोपः ८ । सांराविणी
स्यापत्येतल्लोपएव । मेधाविनोपत्यं मैधावं । संयोगादिपणिन्केशिगणिन्विदथिमाथिनां । अपत्य राम ।।

जार्थमिदं। वाक्किणः। ग्राग्मिणः। पाणिन इत्यादि। लोपश्चः॥ स्कसब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिनां। ज्ञाज
लिलांगलिकुथुमिशिलालिशिखंडिनां। साब्रह्मचारा इत्यादि। नाव्वाण्यतोः। अथर्वनलोपश्चः॥ य
द्वितिलावकर्म्मार्थिकात्र्ययस्त्रत्ययोपलक्षणं। टिलोपाल्लोपयोर्द्वयोरपि निषेधः। सामनः। सोव्वनः
साम्निसाधुः। सामच्यः। ब्रह्मण्यः। अण्यतोः। किं। राज्ञोलावः। कर्म्मवाराज्यं। मनक्षापत्यात्णिव। मी
ण एव नामनूश्यहावयवग्यानोः। पत्यार्थः। णिवर्म्मण एव न लुक्। वक्रवर्म्मणोपत्यं। वाकवर्म्मणः
अन्यश्चतलवत्येव। सुषाम्नोः। पत्यं सौषामः। मनः। किं। सुव्वनोपत्यं सोव्वनः। आपत्ये किं। वर्म्म

सु० णोविकारश्चार्मणंवस्तुः। हितनाम्नोत्रवा॥ अत्रापत्याणि। हैतनाम। हैतनामन॰। शीलेकर्म्मणा॰। कर्म्मशी
१३६ ल॰ कार्म॰। कार्मणोन्य॰। ब्रह्मणोः हिजे। ब्राह्मम हः ब्राह्मेहविः॰। हिजेत्व। ब्रह्मणोपत्यंब्राह्मणः॰॥ वि
कृतावश्मन॰ कोशेचर्म्मणोऽकस्कटेनयो॰। आश्मोविकारः॰ चार्म॰ कोशः॰ अद्रः। अश्नांसमूहः क्रतु॰ अ
हीन॰। अन्यत्रआश्मन॰। चार्म्मणा॰। अश्ना निर्वृत्तंआश्निकौ। अनपत्येणिउन्नणश्च। औहैपदी। अपत्येतु
औहृणौ। इनेत्वात्माध्वनोर्नस॰। आत्मनेहितं। आत्मनीनं। अध्वनिसाधु॰ अध्वनीन॰। नाथर्वणइकेलो १३६
ण्य॰। आथर्वाणमधीतेआथर्वणिक॰। नायनेदैडिहस्तिनो॰। दैडिनोहास्तिनोवापत्यौ। दांडिनायन॰। हा राम॥

श्विनायनः नायनौ वाशिनः। वाशिनायनिः। जिह्वाशिनो नैये जैह्वाशिनेयः। हनो यितः। हनो नकार
स्य ष्णियादौ प्रत्यये तो भवति। टिलोपापवादः। भ्रूणघ्नो धीवघ्नो वा लावः कर्म वा भ्रौणहत्यं धैवहत्यं
नस्थाप्यव्यंयस्य टिलोपोन न्नाराज्ञश्च दादित्व। सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः। नेह आरातीयः। शा
श्वतिकः। धृतराज्ञो हन्तः षादेरनो कारो णिलुप्यते। नाव्रापणनो रित्यस्यापवादः धार्त्तराज्ञः। वार्त्र घ्नः
श्रौघ्नाः। एषां किं। सामनः। उहन्नकारेष्वसंतात्कतद्धे कस्यालोपश्च ङः। वाऊनातरनिवाङ्कः। धातुष्कः
हृष्टयस्यादिरद्वहिः। शालीयः। ऐतिकायनीयः। औपगवीयः। तत्यदादीत्व। द्वीयः। नदीयः। एकीयः

सु० मीनामवा।नामह्न डिः।देवदत्तीयः।दैवदत्तः।हृद्ध संज्ञायांमीयःफलं।पौत्राद्यपत्यंगोत्रंस्यात्तत्त्वयोरेक
१२१ एवत्तु।उपगोः।पौत्रप्रभृतिस्त्र्यपत्यंगोत्र संज्ञंस्यात्।स्त्रीस्त्व लिधेयेएव प्रत्ययः।कार्यः।योमूल प्रकृतेः स्त्र नः
सएव।उपगोरपत्यमौपगवः।औपगव्यावैत्यस्त्वपगोर्गोत्रापत्यमथौपगव एवानत्वंदंतत्वेय्यइतण
जीवेयज्ञेवा।पित्रादौपौत्राद्विक्कपित्रादौजीवतियुवसंज्ञः।नत्त स्त्रियांयुवसंज्ञादि।पित्रादौस्ते तेजीव १२१
त्ययज्ञे अस्तु ओगार्ग्यायणः।गर्गस्य प्रपौत्रा द्विर्वीगार्ग्यायणः।स्त्रियांतु गार्गी॥युवार्थप्रत्यययोगोत्रप्र
त्यययांतेसएवत्तु॥नत्तुमूलप्रकृत्यनंतरयुवस्यः।यथागर्गस्यगार्गिर्गार्ग्यस्यगार्ग्यायणस्यवापत्यंगार्ग्य राम॥
दियुर्वाः स्त्रियाम॥अयज्ञे ऽपेष्ठे भ्रातरिजीवति कनीयान्युवसंज्ञः स्यात्।प्रपौत्राद्

यणां। उपगोरपत्यमिति विग्रहे अपत्ये प्रत्ययानाह। तस्यापत्येण्। तस्येति सामान्येनापत्यवतो विशेषणनि
र्द्देशः। तेनतेषां संबंधिन्यपत्ये वाच्ये अण्प्रत्ययो भवति सर्वप्रत्ययेषु पूर्वं संबंधिविशेष्येनादि र्हो नयेदिग्भु
के॰ पूर्वं निर्द्दिष्टेन षष्ठ्यन्तेन संबंधिनियामविलक्षि॰ षष्ठीतदन्तादेवापत्यवद्वाच्यकादुपगोरित्यतो भव
ति। अपत्यं तु प्रत्ययेनैवोक्तार्थत्वान्न तत्र प्रयुज्यते। णो वृद्ध्यर्थः। अणं तस्य प्रत्ययनामत्वे धातुनाम्नोरवय
वे स्यादेर्लुक् स्यादिति अवयवविलक्षिलोपे समुदायाद्विलक्षि॰। णिति नामादेर्वोर्वृद्धिः। औसं
त्ययोः स्वो गुणः॰। अवादेशः॰। औपगवः॰। कपटोरपत्यं कापटवः॰। एवमुत्सरेष्वपि प्रक्रियायाऽदेशयो

सु० गज्ञानांक्षत्र नामतः। देशवाची यो पाधिकक्षत्रियवाचिस्योथ्यण्स्यात्। पंचालवामान्यैबालोनामक्षत्रियः।
१३८ तस्यापत्यं पांचालः। वैदेहः। आंगः। कालिंगः। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। अदंनवादिणिप्राप्तेष्वनर्थेयत्नं॥ ऋ
ष्यन्धकवृष्णिकुरुवंश्येभ्यश्च॥ ॥ ऋषिभ्यः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। वृष्णिवंश्येभ्यः। वासुदेवः॥
आनिरुद्धः। अंधकवंश्येभ्यः। श्वाफल्कः। राधसः। कुरुवंश्येभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। इणि प्राप्ते॥ १३८
शिवादिनः। आणित्येवशेवः। शैवः। काकुत्स्थः। इणि प्राप्ते। मात्रुः। गांगेयः प्रामे अत्र का पूर्वहणः
शिवादिः नामो। ऋ इति नदीनार्येभ्यः नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः। यमुनाया अपत्यं यामुनः। राम।

नार्मदः। ऐरावतः। नार्यः। वैत्तितः। शैहिकः। णेयभ्रामेनाग्नः। क्रैशौलनेयः। अष्टद्वाकिंकोवेरेयः। वासवद
त्तेयः। कन्यायाः कनीनच। चादण्कानीनो व्यासः। वाडवः। कौकिलः। कौचः। वाडवेयः वीजिनि। यो
ह्रिवडवायाम् अश्वो वीजं वपति स वाडवेय एव नान्ये णित्यर्थः। मातातृमातृसंसंख्यादेः। समादो शाक्ष्यपदे
माता मातृ ऊरन्तत्य णिप्रेरेः। सांमातुरः। द्वैमातुरः। लाडूमातुरः॥ वाह्वाद्यन्तस्कृद्रण्। वाहोरपत्यं वाहविः। श्री
द्या ग्निशर्म्मिः। औपविंदविः। अनुकेण लक्षणो वाह्वादिः। अतः अदंताच्च। दाहिः। कथं दशरथस्यापत्यं
दाशरथः। तच्छायमिति विवक्षया लविष्यति। अपत्ये तु दाशरथिरेव। कथं पौत्रः। वैश्वानर इति। शिवादि

सु०वृ० त्वादणेव॥ शूरकृष्णार्जुन युधिष्ठिर गर्ग विदादि तश्च ऋषिदृष्टीत्यणि प्राप्ते शौरिः। कार्ष्णिः। आर्जुनिः॥
१२९ यौधिष्ठिरिः। गार्गिः। वैदिः। काश्यपिः। विदादेरनंतरापत्य एवेण् गोत्रापत्ये ऋष्यणेव। वैदः। काश्यपः।
शुभ्रादिभ्यश्च॥ डाल निषाद व्यास विंबजश्च त्यो स्मिन्नकु। अस्मिन्निणि परेण णामंत्योकुलवति। शुभ्राद्यु १२९
रपत्ये ढैनते यः। सौपर्णेयः। कुंसकार्याः। कौंसकारेयः। अणोपवादः। इणाद्यान्निदंताश्च। आत्रेयः॥
नैधेयः। इणन्ते इति किं। दाक्षेः दाक्षायणः। द्व्यचः किं। मरीचेर्मारीचः॥ इदंता किं। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः। शुभ्रादे
श्च। इणादेश प्राप्ते शुभ्रस्य शौभ्रेयः। पांडवेयः। दत्तायाः। दात्तेयः। गौसेयः। मांडूकः। मांडूकिः। गंगा तेणा राम॥
शोधातकिः। वान्ढकिः। नैषादकिः। वैयासकि निस्मादि। अयस्त्रीप्रत्ययांतान्नित्य इष्यते॥ विनतायाः ^ शुभ्रादेस्तु ढः॥ अत्रणेये। वैनतेयः॥ लो या
आ धसं २ णिणश्च मडूकात्॥ मांडूकेयः २

यण। ~ गांगः १

लेयः निः। गांगेयः। गांगायनिः। अपांडुकद्रोस्तु लो ग्योणेये। कमंडलोः। कामंडलेयः। अपांडुकद्रोः किं।
पांडवेयः। काद्रवेयः। रोतः पितृर्यति। पित्र्यो। कल्याणी सुलगा दुर्लगा बंधक्यनुदृष्टितः। कनिष्ठा मध्य
माज्येष्ठा वलीवर्द्दी परस्त्रितः। जरत्याश्च दिणेयनूष्यान्। काल्याणिनेयः। दित्वादीञ्। सौलागिनेयः। पार
स्त्रैणेयः। जारतिनेयः। कुलटायाश्च वासती। यासती लिक्षार्थं कुलान्यटति नततः कुलटायाः। हिनेयण्
वा। पक्षे णेयः। कौलटिनेयः। कौलटेयः। शीलांगहीना वा विस्पोणेरणो यावपि स्मृतौ। कुलं लटा वेश्या
तस्याश्चापत्यं कौलटेरः। कौलटेयः। दासेयः। काणेरः। काणेयः। गोधायाश्चैव णारञ्च। गोधेयः। गोधेरः

दासेरः १

सु०
१४० गोधारः॥ जांटफांटनदाद्वसः। सः पारएव। जांटारः। फांटारः। नादारः। शीलहीनावा विद्वाणेरभे यावपि
नाटेरः। नाटेयः। गौरक्षकवटकात्॥ वटकायाश्चटकस्य वापत्ये नाटकैरः। नस्यश्च अपत्ये लुक्क मूलवत्॥
मूलवत्त्वं प्रकृतिवल्लिंगवचने इत्यर्थः। वटकायाश्चपत्यं स्त्री वटका। णी योमातृष्वसृपितृष्वस्रोर्ये यो
प्यतोवलुक्। अवणेयो मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः। पैतृष्वसेयः। श्वश्रु रीयः। श्वस्त्रीयः। तथा भ्रातु १४०
रीयव्यो। भ्रात्रीयः। भ्रातृव्यः। श्वश्रुरात्तुयः। श्वश्रुर्यः। राज्ञश्च जात्यपत्ये यः। राज्ञोपत्यं जातिः। रा
जन्यः। जातिः किं। राजनोव्यः। क्षत्राद्वयसवेदियः। अत्र जात्यपत्ये। क्षत्रियः। क्षात्रोन्यः। इनः। कु- रामः।

लोत्तरपदात्। कुलान्नाच्छेनःध्याद्य। श्रोत्रियकुलीनः। णीनाणीनामहाकुलान्न। अस्मात्खीनञ्चणोढ्वेनइ
त्येतेत्रयः स्युः। माहाकुलीनः। माहाकुलः। महाकुलीनः। दुष्कुलाड्ढीनणीयौ स्तः। दुष्कुलीनः। दौ
ष्कुलेयः। कुलात्खीनयणीयकाः। अन्यतरपदादस्मादेतेत्रयः स्युः। कुलीनः। कुल्यः। कौलेयकः। वञ्ज
स्तूर्वादपि। वञ्जकुलीनः। वञ्जकुल्यः। वञ्जकौलेयकः। रेवत्यादेष्ठिकः। णीयादेरपवादः। रैवतिकः।
याश्वपालिकः। कुर्वादेर्ण्यः। कौरव्यः। गार्ग्यः। मौर्य्यः। काव्यः। वेनात्सवेदिकः। अस्माच्छन्दस्येव ण्यः।
वेन्यः। नाधायांड्वैनिः। शिल्पिलक्षणसेनान्नाण्येनौ। शिल्पिवाचिन्यो लक्षणशब्दात्सेनोत्तरपदाच्च

शु० १४१ ण्यड्रण्एनौड्व८।कौलकार्य८।कौलकाशि८।ताड्ववाय्यः।ताड्ववायि८।लाह्वण्य८।लाह्वणि८।हारि
षेण॥।हारिषेणि८।ण्याणीड्वतह्वत८।नाह्वण्य८।नाह्वाणः।तिककौरव्यकितवौरसादिस्य ष्कण्णायनिः
चांद्रमसायनि८।कौशल्यायनि८।कार्मार्यायिन८।ह्वह्वादगोत्रांताद्वापिवा।ह्वह्वसंज्ञेपदगोत्रार्थप्र
त्ययांतंतस्मादपिणायनिर्वाध्याः॥ग्रामरक्षायणि८।आम्रगुप्तायनि८।फांटाहृतायनि८।मापितायनि ‌१४१
नि८।पह्वेयामरक्षिरित्यादि।वृद्धाकिं।याज्ञदत्ति८।गोत्रांताद्व।औपगवि८॥ ॥अह्वह्वाद्वनि८।कवि
नू॥ ॥लुगुंतुकायनि८।सौड्वकि८।कविकिं।दाक्षिः।ह्वाक्षिः॥माहमात्रप्रसिद्धेडण्णेकोड्रीगोत्रवा रामा॥

चिनः। पितुरज्ञाने मात्रेव यद्व्यपदेश्यमपत्यं तस्मिन्वाच्ये श्रीद्रूपगोत्रसंज्ञापत्यवाचकात्॥ एञ् इकण् तौ
ह्यः। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यो जाल्मः। गार्गिकः। मात्र्मात्रेति किं। गार्गेयः। गोत्रवाचिनः किं। कारिकेयः।
मनोस्कष्यषणौ जातौ॥ मनुष्यः। मानुषः। मनोरपत्ये तु मानव वक्ष्यमाणेवेण व्यमत्रते। व्रतहीने त्वपत्ये
वाच्ये मानवशब्दे नष्यणवं श्यात्। माणवकः। कुर्वादेंतनकारादिकोसज्ञाजादद्वद्वतः। नीवृत्संबंध
जातद्वन्नाम्नो ण्यः। जनपदवाचीयः। सुसंबंधात्क्षत्रियसंज्ञातः। नः। कुर्वादेरपत्ये ण्यः। श्यात्कौर
व्यः। कुर्वादेर्ण्य इति सिद्धे पुनर्विधानं वकुषष्ठ्यलोपार्थो। कुरव इति। पूर्वेष्य तु देशयोगात्क्षत्रियाख्या

सु० १५२ सावाम्नलोपः॥ कौरव्या इति। इदंतात्। आवंत्यः॥ कौन्त्यः॥ नकारादिर्नेष ध्यः। नैचक्यः॥ कौसल्यः। अ
जाद्यः॥ वृद्धा। आंवष्ठ्यः॥ सौवीर्यः॥ अच्छक पांडुतः॥ पांड्यः॥ नीहृत्संबंधजात्। ह्रस्वनामा एवा। अन्यस्मात्त्यां
ङेवएव। गोत्रेऽगर्गादिभ्यो यञ्। गर्गस्य गोत्रापत्यं। गार्ग्यः॥ वात्स्यः॥ जामदग्न्यः॥ पाराशर्यः। इत्यनंतरेपि
गोत्रत्वारोपात्। नडादिभ्यो फक्। णायनः॥ नाडायनः॥ आश्वायनः॥ चारायणः॥ शांखायनः॥ यञिञोंश्च १५२
बहुत्यर्थे। गर्गस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः॥ वात्स्यायनः॥ दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः॥ शेषेऽपत्य
मात्रजः॥ गोत्रयुवाप्यापत्यसामान्यविवक्षायां यथायोगमणिनादिरेव स्यात्॥ गार्ग्यस्यानंतरापत्यं राम॥

१ गार्गिः। वात्स्यिः। नाडिः। उपगोरनंतरापत्यं गोत्रापत्यं गोत्रापत्यं वा औपगवः। औपगविर्युवा॥ व्रात
र्थकं ञ्याद्यायनान्तात्स्वार्थे ण्यो न तु स्त्रियां॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयः संघा व्रातास्तद्वाचिनम्
थान्तं ञ्यादित्यायनांतेभ्यः स्वार्थे ण्यः स्यान्न तु स्त्रियां॥ कापोतपाक्यः। वैदिमत्यः। कौंजायन्यः॥
नडादिभ्य आयनः। स्त्रियां तु कौंजायनी। कौरव्यासुरिमांडूकावटेभ्यः ष्यायनट् स्त्रियां वर्त्तमानेभ्य स्त्रियां२
एभ्यः स्वार्थे ष्यायणट् ष्यान्। टिड्डादीः। कौरव्यायणी। आसुरायणी। मांडूकायनी। आवट्यायनी
स्त्रीगोत्रे स्वष्यणिः ष्योष्यान् ण्यो गुरूपान्त्यवद्धः। अत्र विवाविनोणिणु प्रत्ययविषयात् स्त्रीगो

सु० १५२ त्रापत्ये वा च्येण्य८ष्याः स्तात्कुमुदगंधेर्गोत्रापत्ये स्त्री कौमुदगंध्या। वराहस्य वाराह्या। स्त्रीगोत्रे किं। अ
न्यत्राणि भावेव कौमुदगंधः८। वाराहिः८। अनृषि किं। वासिष्ठी। अणिञ्योख्या किं। वैयाघ्रपदी। गुरू
पोत्त्या किं। औपगवी। वद्ध्यः८ किं। पैङ्गी। इदं गोणष्या ष्यपुत्रपत्योस्तत्पुरुषे किं विशा। अयष्यङ्गोत्र
इति विहितस्या गोणस्याएष्यङ्के वं ष्यान्तस्तुत्र षे पुत्रे पति शब्दे च परे। कारीषगंधीपुत्रः८। कारीषगं १५२
धीपतिः८। अगोणस्य किं। अतिकारीषगंध्यापुत्रः८ कश्चिदुक्तेः कारीषगंध्यापुत्र कुलमित्यादौ न। व
ऊवीहोत्रवं धौवं धावपुनरपदे पूर्वपदवदीवं ष्याह ऊवीहो। कारीषगंध्यावंधुरस्य कारीषगंधीवं रामः॥

वंधुः। वक्रुडीहि कीं। कारीषगंध्या वंधुः। वामातमाटकमाटश्च। एषु पूर्ववत् ण्यस्योत्तावक्रुडीहि। वारा
हीमात ।वाराहीमात्वकः। कौमुदगंधीमाता। अतएवज्ञापकादस्मिन् विषयेमात्त मीता) देशः अदेन
वेपिकविकल्पश्च॥ गर्गयस्कविदाद्यत्रिवसिष्ठकुत्सगोतमाद्॥ भृग्वंगिरोदेशयोगद्वित्रियाख्या यत्तद्य लुक्।
।कचित् स्त्रियां गर्गादेर्यस्कादेर्विदादेरथ्यादित्यश्चपरस्यस्त्री लिङ्गापत्यवर्जिते ः अत्ययस्यलुक्
स्यात्। गर्गस्यगोत्रापत्यं गार्ग्यः। गार्ग्यौ वहूनि गर्गाः। एवं वत्साः। याकः। याकौ। यस्काः। लह्याः। वैदः
वैदौ विदाः। उर्वाः। अत्रेयः। आत्रेयौ। अत्रयः। वासिष्ठः। वासिष्ठौ। वसिष्ठाः। कौत्सः। कौत्सौ त्सौ। कुत्साः।

सु०
१५५ गोतमः। गौतमौ। गोतमाः। भार्गवः। भृगवः। आंगिरसः। अंगिरसः। आंगः। आंगौ। अंगाः। वंगाः। नि
षधाः। अस्त्री किं। गार्ग्यः। स्त्रियः। क्वचिन्न स्त्रियाम्। अवंती। कुंती। कुरवः। सूरसेनी। मद्री। स्त्रियां किं। आ
वंत्यः। कौंत्यः। कौरव्याः। सौरसेनः। क्वचिदुक्तेर्नेह। आंबष्ठ्या। सौवीर्या। मागधी। पांचाली। वैदेही। कै
केयी इत्यादिप्रयोगानुसाराद्व्यवस्थाप्यम्। बहुद्वंद्वे त्वबहुत्वार्थस्यापि। बहुत्वनिर्देशे प्रत्ययविधित्वेकवद्व १५५
त्तेरपि प्रत्ययस्य लुक्। ग्यांगश्च वांगश्च कालिंगश्च अंगवंगकालिंगाः। एवं द्वित्वेप्यूह्यं। बहुद्वंद्वे किं॥
आंगवांगौपगवः। अंगवंगोपगवा इति वा। लोपालोपिनां। लोपवतामलोपवतां च बहूनां द्वंद्वे प्रागु यमा॥

नीवाद्याञ् । आंगश्च वांगश्च औपगवश्च आंगवंगोपगवः आंगवांगोः पगवाः स्त्रियामपि आंगीवांगोप
गवाः । आंगवंगोपगव इति विकल्प्यमाञः । मातुर्डुलः पितुर्व्यो भ्रातरि । मातुर्भ्राता मातुलः पितृव्यः
आसां पितरि डामहट् । मातुः पिता मातामहः पितामहः । टित्वादीप् । मातामही । पितामही ॥ ॥इत्य
पत्याधिकारः ॥ ॥तेन रक्ते वर्णे रजनाद्याञ् । रज्यते वर्णान्तरमापद्यतेनेनेति रजनं तद्वाचिनो णः स्यात्तेन
रक्तमित्यर्थे । कषायेण रक्तः । पटः काषायः । हारिद्रः रोचनालाक्षयोष्ठिकः । रोचनिकी । लाक्षिकी ।
नीलीकर्दमशकलाठ्ञ् । उलोऽण्णिकौ । कार्दमिकः । कार्दमः । शाकलिकः । शाकलः । नील्या अन् । नी

स्तु॰ ल्यारक्तौ नीली। पीतनक्तकः पीतेन रक्तं पीनकौ। तेन युक्ते ऽण् काललेदे। नक्षत्रेण युक्ते कालोपाधि विशेषे
१४५ ऽर्थे रादृशण् स्यात्। पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः। माघमहः। विशेषे किं। अद्य पुष्येण योगः। कथमद्य पुष्यः पु
ष्योस्मीत्यर्थात्। इयमहर्हेतोः खिलो। नक्षत्रद्वंद्वाद्दीयः। ख्याकालमात्रेथी राधानुराधीया रात्रिः। तिष्यपुन
र्वसवीयमहः। सा पौर्णमास्यस्मिन्नित्यण् मासार्धाह्ना मस्तु। पौषी पौर्णमासी। अस्मिन्नस्ति पौषो मासः १४५
पक्षो होवा। ज्यष्ठः मासादिनामस्तु किं। इहन। पौषी पौर्णमास्यस्मिन् दशरात्रे मासपक्षाह्नाम्स्यायहायन
ण्यश्वत्थयोर्णिकः। अणोपवादः। प्रागुक्तेर्थे। आग्रहायणिको मासादिः। आश्वत्थिकः। श्रवणाश्रावणी
वैत्री कार्तिकी फाल्गुनी पुवा। एभ्यो वा णिकः। पक्षेण। श्रवणा श्रावणी वा पौर्णमास्यस्मिन् श्रावणिको मा सः।।

सा दिः। पैत्रिकः। कार्त्तिकिकः। फाल्गुनिकः। पक्षे श्रावण इत्यादि। सास्य देवतेत्यण्। इंद्रो देवतास्य ऐंद्रं
हविः। ब्राह्ममंत्रं। शुक्रा चियः। शुक्रियं। सोमाट्ट्यण्। सौम्यं हविः। टिल्वात्सौमी इष्टिः। आयकान्नाकश
त्वादाय प्रत्ययः। स्यान्नसास्य देवत्यर्थे। को ब्रह्मादेवतास्य कायं। इंद्राणीयाम्महेंद्राद्य। महेंद्रियं। माहेंद्रं। महे
द्रीयं। वा हविः। पितृ षस्वा घृतोक्षयः। रोतः पितृयंति। पित्र्यं। उषस्यं। वायव्यं। ऋतव्यं। शतरुद्रा पोनप्त्र
पांनप्तृस्य इयइयव। शतरुद्रियं। शतरुद्रीयं। अपोनप्त्रियं। अपांनप्त्रियं। एवमीयेपि। वास्तोष्पति शुनासीरम
रुत्वद्गृहमेधतः। द्यावापृथिव्यग्नीषोमाद्येयो। एषु षट्सु यः ईयश्च स्यात् देवतार्थे। वास्तोष्पत्यं। वास्तोष्पतीय
मित्यादि। छेयस्त्रिहामिनः। आग्नेयः पुरोडाशः। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठकः। देवतार्थे। माहाराजिकी। प्रौष्ठपदि

सु० ३४६ के। कालाद्वेष्यं। कालविशेषवाचिभ्यो देवतार्थे तत्र भवे चार्थे णिकः स्यात्। मासो देवतास्य मासे भवं वा मा-
सिकं। सांवत्सरिकं। सर्वानिशाप्रदोषात्स्यां। देवतालयोरात्स्यां णिको वा पदलोपः। नैशिकं। नैशं। प्रादोषिकं॥ प्रा-
दोषिश्च सक्षत्यतिकणूतनाः। श्वस्त्यौ॥ शौवस्तिकं। नैशी। प्रादोषिकी। प्रादोषी। श्वस्तनी। प्रावृषेण्यः। प्रावृषेण्यो
निपात्यते उक्तेऽर्थे। प्रावृषेण्यो मेघः। अणू वा हेमन्तात्तलुक् चात्र। हेमन्तादणू णिकश्च स्यादत्रापि तत्र कालोपः। ३४६
स्यात्। हैमन्तिकं। हैमनं। हैमन्तं। अणू वसन्ततः। वासन्तं। अवेडुग्धे सोढदूसमरीसाः। दुः। अवेडुग्धे अस्ति वि-
सोढः। अविदूसोढविमरीसं। अथो तिलात्। निष्फले पिंजपेजौ स्तः। निष्फलतिलपिंजः। तिलपेजः॥ प-
क्षात्तिः पक्षमूलके। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तस्य संघेण। काकानां समूहः। काकं। कापोतं। तैत्तिरं। तथापीत्य रा

पिशब्दात्कविधिप्रवंद्रयुवतीनां संघो यौवतं ।पादातं ।अजोरथगोत्रवृद्धमनुष्यतः ।राजोक्षराजपुत्रोष्ट्रवत्स
राजन्यतो ण्कः अजादेः संघे ण्कः स्यात् ।णित्वाद्वृद्धिः ।आजकं ।औरभ्रकं ।वार्द्धकं ।राजकं ।औक्षकं ।ण्यन्ब्रा
ह्मणमाणवगणिकाकेशवाडवात् ।एभ्यः संघे ण्यः ।ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यं ।माणव्यं ।गाणिक्यं ।
केश्यं ।वाडव्यं ।ठकः कवचिहस्त्यचित्तधेनोः कवचिनां समूहः कावचिकं ।हास्तिकं ।केशिकं ।आपूपिकं
शाष्कुलिकं ।धेनोरनञि इति नेह ।आधेनवं ।केदाराद्यञ्च ।णिकण्यणिकाः ।केदारात्समुः संघेर्थे ।केदारकं ।।
कैदार्यं ।कैदारिकं ।अश्वीयाश्वे ।अश्वशब्दादीयाणौ निपात्येते संघे ।अश्वीयं ।आश्वं ।तत्सहाययामबंधुजना
ऊज्जान्ता ।स्वलावात्त्रीवी ।सहाययता ।यामतता ।स्तुरते नि छांदसं ।पशुसांगारशकटवनधूमहलाकपेक्षनदाति

सु० टक इष्टा स्यां पाश्चा देशः खलगोरथात् त्रः णा देयः ष्यात्संघे । त्रण्या । पाटल्या वात्या खव्या । गव्या । रथ्या । खलो
२८७ क कुंडला ढे निः । इ रित्र । खलानां समूहः खलिनी । थ्योकिनी । कुंडलिनी । गोत्रः । गवां संघो गोत्रा । कथोर
थादपि । रथकय्या । राजन्यादेर्वुञ् देशे । कण । राजन्यानां विषयो देशो राजन्यकः । मालवकः । वैराटकः ।
त्रैगर्तक इत्यादि । भौरिक्यादिनो विधः । भौरिकीणां देशः भौरिकिविधः । कानेय विधः । वालिज विधः २४७
ऐषुकार्यादिनो भक्तः । ऐषुकारीणां देशः ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । सौवीरभक्त इत्यादि
घञन्तघीनः कर्तृसंहतौ । घञन्तात्समूहः कर्तृः । घीनः । घदः प्रहरणं यस्यां क्रीडायामिति णः । स्मृतः दं
डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दांडा । मौष्टा । धातोर्घणीता ज्ञावार्थात्सोऽस्य स्यामिति णो लवेन्न । लाववाविघणी रामः॥

ताद्धातुजात्यदाण्डोऽस्यास्यामित्यर्थे णः स्यात्॥ दंडपातोऽस्यांवर्त्तते दांडपाता तिथिः। मौसलपाता भूमिः। श्याकु
पदश्येनतिलयोर्मुम्पाते तु न दंतके। णप्रत्ययांते पातशब्दे परे पूर्वपदयोः श्येनतिलयोर्मुमागमः स्या न्
श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनंपाता तैलंपाता स्वधा॥ ॥तदधीते वेद वेत्यण्॥ व्याकरणमधीते वेद वा
वैयाकरणः। छांदसः। नैरुक्तः। क्रमादिभ्यो वुन्॥ क्रमकः। पदकः। मीमांसकः। शिक्षकः। क्रत्वा खा
न। न्यायिको क्थादीतिहासपुराणेतः। णिको लक्षणकल्पांतादकल्पादेः सूत्र नः। विद्यांताद्वान्त्यंराधर्म
क्षत्रसंसर्गपूर्वकात्॥ क्रत्वर्थादाख्यानार्थादाख्यायिकार्थादुक्थादिभ्यः इतिहासपुराणशब्दाभ्यां लक्ष
णांताकल्पणांताद्वकल्पाद्यपूर्वात्सूत्रांताद्वन्यायाद्यपूर्वपदाद्विद्याशब्दांताद्व ठकः स्यात्। आग्निष्टोम

सु० मधीतेवेदवाग्याग्निष्टोमिकः।वाजपेयिकः।हरिश्चंद्राख्यानमधीतेवेद वाहारिश्चंद्रिकः।वासवदत्तिकः।मा
२४८ दालसिकः।औक्थिकः।लौकायतिकः।नैयासिकः।नैमित्तिकः।सांहितिकः।वसंतहसहृचरितोर्थो धो
वसंतः तमधीतेवासंतिकः।वार्षिकः।आथर्वणिकः।ऐतिहासिकः।पौराणिकः।गौलक्षणिकः।मातृक
ल्पिकः।वार्त्तिकसूत्रिकः।सांग्रहसूत्रिकः।अकल्पादेः किं।काल्पसूत्रः।सार्पविद्यिकः। वायसविद्यिकः। २४८
त्र्यादिपूर्वात्तु।त्रैविद्यः।आंगविद्यः।धार्म्मविद्यः।सांसर्गविद्यः।वैकरूप्यः।षष्ठिशतादेः।ष्टिन्वादी सू॥
षष्ठिपथिकी।षाष्ठिपथी।शतपथिकी।शातपथी।उत्तरपदाद्विकः।उत्तरपादिका।आद्यदन्तब्राह्मणादेरि
नू।अनुब्राह्मणमधीते।अनुब्राह्मणी।अनुब्राह्मणिनौ।ऐतरेयिणौ।शाट्यायनिनौ।पराशरी।कर्म्मन्दी।सस राम॥

वीद्यात् द्विगोश्च लुक् । स सर्वपूर्वपदात् द्विगोश्च परस्याधीतादिप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ ससंग्रहः । सर्ववा
र्त्तिकः । द्विवेदः । चतुर्वेदः । अष्टव्याकरणः । पंचाध्यायः । प्रोक्तांताल्लुक् तदर्थस्य । प्रोक्तार्थप्रत्ययांतादधी
ताद्यर्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमधीते कठः । कलापः । तदस्मिन्नस्ति देशे तन्नाम्न्यदूरभववासम
योः । तेन निर्वृत्तमित्येषु अण् । उडुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औडुम्बरो देशः । पार्वतः । वाल्वजः । विदिशाया अ
दूरभवं नगरं वैदिशं । हैमवतं । शिवीनां निवासो देशः शैवः । मागधः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी । सहस्रे
ण निर्वृत्ता साहस्री । ग्रामे जनपदे च लुप् । ग्रामे जनपदे चाभिधेये तन्नाम्नि चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् ॥
पंचालानां निवासो ग्रामो जनपदो वा पंचालाः । कुरवः । अंगाः । वंगाः । वरणानामदूरभवो ग्रामो वरणा

प्र० गोदौ नतौ तयोरदूरभवो ग्रामो गोदौ। शाकलेति लिंगवचनेष्वध्याप्रत्यर्थस्वोल्लुपि वासादेशे निवध्यमाणेन
१५ए प्रकृतिवल्लिंगवचने। नियतलिंगवचनाः दारादिवत्संज्ञाशब्दाः एवेत इत्यच्यते। शर्करायावा ईयणिक
क काणः। ठिलनट्टुपः। शर्कराशब्दात्सप्तेते प्रत्ययाश्चातुर्थिकेषु शर्कराः। सत्यप्रिनित्याद्यर्थी। शार्करीयः। शा
र्करिकः। शर्कराकः। शार्कराकः। शार्करः। शर्करिलः। सर्वेषां लुपि शर्करा। कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्। कुमुद १५ए
ड्मत्। महिषाच्च। वेतस्वान्। कुमुद्वान्। नड्वान्। महिष्मान्नामग्रामः। वेतस्वान्। बलः। शिखायाः। शिखावलं
नगरं। शादनडाड्ड्वलः। शाड्वलः। नड्वलः। कीयोनडादित्यः। नडकीयं। प्लक्षकीयं। विल्वकीयं।।
तक्षकीयं। शेषे। घर्थेषपुत्सर्गो विशेषान्न्वकविड्डन्वयेन्न। उठपिष्टकतन्हाण दृष्टयाद्यादयोऽण रामः।

दिशः। अपन्यादिवत्तुरर्थंतादन्तोर्था ऊढादयः। शेषा अर्थात्प्रोषणे सामान्यतः। श्यान्न। अश्वेन घ्रातेयाश्वा
रथः। वत्तुलितघ्राते चान्तुरीशकटे। दृषदि पिष्टे दार्षदम्॥ वरत्त विनाकृते गारुत्र वोयैथः। तन्नूखलेक्षुण्णे
श्चोल्लूखलायवाः। चतुर्दश्यां दृष्टे दा चातुर्दशैरक्षः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं। श्रावणः शब्दः। तुरङ्गा
प्रयोजनमस्य संग्रामस्य सौलङ्गः। तरतायोद्धारा घलारतः संग्रामः। क्षुद्रैः संलक्ष्यते स्रोघ्नः। यीघ्नेत्रर्थ्यै
तैर्ग्रैश्वाः। आदिपदादन्तक्के विशेषलक्षणाः संस्कृते॥ तत्र संस्कृतमित्यर्थेऽणु॥ आद्रुषु संस्कृता यवा
आद्रुः। हितुहेतोस्कृतपत्युक्। पंचस्तुकपालेषु संस्कृतः। पैचकपालः। तत्र भूते दिगादिभ्यो गान्यः। दि
श्यः। वर्ग्यः। उख्यः। पथ्यी। साक्ष्यी। दंतेलवोदंत्यः। श्रोप्यः। कैछ्यः। दिगादेः किं। सामानिकै। सामानया

सु० मिकं। ऐहलौकिकं। ग्रौर्ध्वदेहिकं। पारियामिकः४। आनुयामिकः४। जिह्वामूलांगुलेश्छः४। जिह्वामू
२५८ लीयं। अंगुलीयं। शेषे यामात्तु णीनयो। यामादागतो यामेजातो लवादिर्वी यामीणः४। याम्यः४। रथात्न
श्चेदमितियः४। रथश्चेदं रथ्यौ। आपणात्रिकञागते। आपणिकः४। पुरः४ पश्चादुदक्षिणात्स्यच्त्यल्। पुरो
नवादिः४ पौरस्त्य४। पाश्चात्त्य४। दाक्षिणात्त्य४। अव्ययं तदितोऽस्मिन्यः४। प्राच्य४। अवाच्य४। उदीच्य४।। प्र २५८
तीच्य४। दिष्ट्यौ। त्यमेहक्वतसित्रात्त्यः४। नित्यौ। अमात्य४। इहत्य४। क्वत्य४। ततस्त्य४। तत्रत्य४। नन
तूत्या वैघनो ध्वसो४। ऐषमस्तनी। एषमस्त्या। ह्यस्तनी।। ह्यस्त्या।। मेवतसायं चिरं प्राह्ले प्रगेऽव्ययष्ट्य
यात्तनट्। क्वतमात्वत्वास्यां सायं चिरं प्राह्ले प्रगेऽव्ययं तथाद्ययेभ्यो पितनट्। राम॥

ह्णतनमां तत्रा स्यां सायं चिरं स्यां ह्णेतेदं तत्रा स्यां प्राह्णे प्रगे स्यां च तथा व्ययेभ्यो पि तनट् स्यात् तु मान्तत्वमेदं
तत्वं च निपातनादेव सायंतनं । चिरंतनं । प्राह्णेतनं । प्रगेतनं । दोषांतनं । दिवातनं । पत्र चिरपरारि त्य
स्त्रः । परुत्नं । चिरत्नं । परारित्नं । प्रगाद्यस्य गादिलुप् । प्रत्नं । ध्यानद्धा च पुरातनः । पुराणं । पुरातनं ॥ अग्र
यांतपश्चादादिमच् । अग्रिमः । अन्तिमः । पश्चिमः । आदिमः । अग्राद्यड्डियड्डियश्च । अग्र्यं । अग्रि
यं । अग्रीयं । पथोऽस्मिन्नु पंथकः । स्मृतः । आस्मिन्नीये । पंथकीयं । अधसोमः । सत्तुप्रवाच्यः । अधमः
मध्यान्मण्मीयमाश्च । माध्यमः । मध्यमीयः । मध्यमः । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैद्यः । एयणी
कोपहिंदषः ॥ तस्याद्यस्यस्य दिर्लीयः । बाह्यः । वाहीकः । ऐयो नदीमह्यादितः । स्मृतः ॥ नादेयं । मादे

यी। गहादिभ्यश्छः। गहीयः। अंतस्थीयः। टिलोपः। मुखतीयं। पार्श्वतीयं॥ वृद्धाच्छः॥ गार्गीयः। शाली
यः। स्त्रीयः। अत्वसंतो स्यद्वृश्च कणः। अत्र इये परे लवतो स्वकारस्य दश्च्यात् न कणः अत्ययांतरेवा। छ
नएवज्ञापकात्। दीयः। लवदीयः। लावकः। पर्वताच्छईयश्च स्याताम्। पर्वतीयो राजा। अमनुष्ये णपी
ष्यते। पर्वतीयम् लाडु पार्वतं वा। कीयो राजन्देवजनपरात्। राजकीयं। देवकीयं। जनकीयं। पर २५।
कीयं। आद्वा। स्वकीयं। अणिनन्त कात्। अपत्यार्थे य इण् विहितस्तदंतादण् स्याच्छेषे र्थे। इंया पवा
दः। दाक्षेः। छात्राः। दाक्षाः। औपगवेरौपगवाः। णीना णो। युष्मदस्मद्भ्यामीयोऽस्य तु न योस्तयोः।
युष्माका। वेकेयेव तव को मम कः क्रमात्। आस्तांशेषे णीनश्च। एणङीयएते सुः। एषु त्रिषु मध्ये तयो रामं॥
स्मा का।

युष्मदस्मदोरुङ्माद्य ष्माकास्माकावादेशौ स्तः ४ एकार्थवेत्तु तयोस्त्वक ममकौ स्तः ४ आदिहि हिः । युष्
वयोर्युष्माकं वाऽयंयो ष्माकीणः ४ । यौष्माकः । आस्माकीनः ४ । आस्माकः ४ । तवायं तावकः ४ मामकः ४
तयोः ४ कौ । युष्मदीयः ४ । अस्मदीयः ४ । त्वदीयः ४ । मदीयः ४ । विकारेऽवयवे वाणस्यात् । लस्मनो विकारे
र्स्मनः ४ । नानुवाणयतोरितिन टिलोपः ४ । वार्म्मणी वल्कुः ४ । मयट्वाऽलब्ध्यवासयो ४ । विकारावय
वयोः ४ सर्वस्मान्मयड्वाष्यान्ननतुल ब्ध्येवस्त्रेव विशेष्यो । अस्ममयी । आश्मनी । दूर्वामयी । दोर्वीलब्ध्य
वासयो स्त्वणेवमो द्रू ४ द्रूपः ४ । कार्यासंवासः ४ । नत्वानुर्येवताद्रूप्येतत्त्वाधान्यमयट् स्मृतः ४ । उत्तर
त्र नित्ययहणादयं विकाल्पितः ४ । अन्नमत्तुरः ४ । अन्नमयो यज्ञः ४ दर्लभमयोदेशः ४ । विष्णुमयं जगत्

पृ० १५२ धर्म्ममयो राजा। एकाज्वृद्धशरादिभ्यो नित्यं। एकाज्भ्यो वृद्धेभ्यः ४। शरादिभ्यश्च नित्यं मयट्स्या
त्। मृन्मयी। त्वङ्मयी। आम्रमयी। रैक्षलमयी। नौक्कलमयी। शरमयी। दर्भमयी। गोश्च पुरीषे। गोमयं
शम्याष्ट्लञ्। शम्या विकारो ऽवयवो वा शामीलं। टित्वान्ङीप् शामीली स्रुक्। गोपयसोर्यत् ४। गव्यं पय
स्यं। प्राण्यरजतादिभ्योञ्। कापोतं मायूरं राजतं सैसं लौहं औदुम्बरं पैतदारवं बार्हद्दारवं कांटकारं त्रै १५२
कण्टकौ पुनर्नवं नमयज्ञाधार्थम्॥ वृक्षौषध्यर्थ बिल्वादेः। एत्योपि णित्यमस्यात्र। कारीरं। पालाशं। मौर्वं
दौर्वं। कांडं। वैल्वः। औदुम्बरः ४। शांशप ४। त्रपुजतुनोः षुक्। त्रापुषं। जातुषं। उष्ट्राद्वुञ्। उष्ट्रस्य विका
रादि ४। औष्ट्रकं। उमोर्णाद्वा। औमं। औमकं। और्णम्। और्णकम्॥ द्रोर्यः ४। द्रो विकारो द्रव्यं। माने वयः ४। राम॥

मानरूपेपि कारादेर्द्रोर्वयः स्यान्न। द्रुवयः। द्रोर्विकारो द्रव्यं। एण्या एणेयः। ऐणेयं चर्म। अथ कंसीयादेः कां
स्यादिनिपातनौ। कंसीयस्य विकारः। कांस्यं। परशव्यस्य पारशवं। अथ मूलफलार्थस्य प्रायेण प्रत्ययस्य लु
क। कदम्बस्यावयवः पुष्पं मूलं फलं वा कादम्बं। अशोकं। करवीरं। बैल्वं प्रायो यदण्प्रयोगानुसारार्थं तेन
हरीतक्यादेः फले लुव पि शिरीषादेर्विकल्पो। पितस्यैव प्रपंचः। न मद्राक्षाश्वत्थबृहतीङ्गुदीन्यग्रोधपाटला
ना। एषां न लुक् स्यात्। द्राक्षं। आश्वत्थं। बार्हतं। ऐङ्गुदं। द्वारादित्वादैजागमः। नैयग्रोधं। पाटला निम्बस्या। णि
लुकि लुक् स्त्रीप्रत्ययस्य गौणे। आमलक्याः फलं आमलकं। बदर्या बदरं। गौणे किं। अवंती। कुन्ती। लुप्पु
ष्पमूलयोः। मालत्यादेः। मालत्याः पुष्पं मूलं वा मालती। मल्लिका। माधवी। अंशुमती। बृहती हरिद्रा। नव

सु० रणा। दिव्यः। लुक् लुप् न ष्यातः। वरणाद्यश्च ष्याणि वारणानि। ऐरेडानि। शैयवं। वैणवं। जम्ब्वाः स्कवाह्वयम्। अण्वाः
१५३ फलप्रत्ययस्य लुक् लुप् च वा ष्यातः। जंम्ब्वाः फलं जांबवं। जम्बु। जम्बूः। प्राकृते लिंगवचने पुष्पाद्यर्थस्य वा लु
पि। मल्लिकानां पुष्पं मल्लिकाः। विदार्या मूलं विदारी। वृहती। व्रीहीणां व्रीहयः। मुद्गाः। तिलाः। वासादे
व। वासाद्यर्थप्रत्ययस्य लुपि च तद्धितस्य ष्यातः। पंचालानां निवासो जनपदः। पंचालाः। वासादेव च। वासाद्यर्थप्र
त्ययस्य लुपि च तद्धितस्य। अंगाः। वंगाः। कुरवः। शिरीषाणामदूरभवं नगरं शिरीषाः। गोदयोर्नद्योरदूरभवो १५३
ग्रामो गोदौ। हरीतक्यादेश्च वं लिंगमात्रके। हरीतक्यादेः प्रत्ययस्य लुपि प्राकृते लिंगमेव स्यान्न वचनं तु वि
शेष्यवदेव। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। कोशातक्यः। द्राक्षाः॥ णिकसत्र नियुक्तः सदाहतेन च रत्यपि। ऐ राम॥

ष्वर्थेषु यथा योगं णिकः स्यात्॥ द्वारस्थे रेत्यौ द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। सांडागारिकः। शौल्किकः। माशब्दमा

ह्माशब्दिकः। सौस्नातिकः। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। तान्हंत्यर्थे मत्स्यमीनलेदपक्षिमृगार्थका

न्नः। मत्स्यमीनशब्दास्यांतद्विशेषवाचिरूपः। [illegible]कः। पक्षिमृगपर्याये रूपश्च तान्हंतीत्यर्थे णिकः स्या

त्॥ मत्स्यान्हंतीति मात्स्यिकः। मैनिकः। लेदेरूपः। शाकुलिकः। शाफरिकः। मत्स्यमीनयोर्द्वयोस्तु पाद

नात्पर्यायांतरान्नाच्च निमिषान्हंति। पक्षिणो हंति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मार्गिकः। हारि

णिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सौकरिकः। जितं दीव्यति जयति खनत्यनि। एष्वर्थेषु करणात् णिकः स्या

मु० २५४ त्र॥ अक्षैर्जितं। आक्षिकं धनं। अक्षैर्दीव्यति जयति वा आक्षिकः। शालाकिकः। दंडेन खनति दांडिकः॥ द
ष्ट्राभ्रविदाधिकः॥ ॥अथ जीवति॥ ॥तेन जीवती त्यर्थे लिकः॥ व्यापाः। वेतनेन जीवति। वैतनिकः॥
धानुष्कः॥ ॥क्रयविक्रयवस्नेभ्यष्ठिकः॥ ॥क्रयिकः। विक्रयिकः। क्रयविक्रयिकोपि। वस्निकः॥ २५४
ह्योपि वायुधात्॥ ॥आयुधीयः। अपि यहणादिकोपि। आयुधिकः॥ ॥उत्संगादेर्हरति लिकः
॥ ॥उत्संगेन हरति। औत्संगिकः। औडुपिकः। भस्त्रादिनष्ठिकः। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। भस्त्रिकी॥ भ
रटिकः। तरलिकः। शीर्षभारिकः। तौ वीवधविवधास्यां। तौ लिके कटौ। वीवधिकी। विवधिकी॥ वैवधि राम॥

२× कांडप्लविकः। गोपुच्छिकः। नौद्यवाह्निकः। २

घर्थे ष्णुप्रथा योगेणिकः स्यात्। द्वारस्थरे त्यो द्वारेनियुक्तो दौवारिकः॥ लांडागारिकः॥ शौल्किकः॥ माशब्द माहमा
शब्दिकः॥ सौस्नातिकः॥ हस्तिना चरति हास्तिकः॥ शाकटिकः॥ ताच्छस्यर्थे मत्स्यमीनशे दपक्षिदमार्थकान्।
मत्स्यमीनशब्दात्सांत क्षिशेषचा विरुः॥ शाकुलिकः॥ शाफरिकः॥ पक्षि मृग पर्यायेभ्यश्च तान्हंतीत्यर्थे णि
कः स्यात्। मत्स्यान्हंति मात्स्यिकः॥ मैनिकः॥ लेदेरुः॥ [illegible] लिकः॥ शाफरिकः॥ मत्स्यमीनयोर्द्वयोस्तु पादाना
त्पर्यायांतरात्। अनिमिषान्हंति। पक्षिणो हंति पाक्षिकः॥ शाकुनिकी। याद एककादिलिकापरः॥ णिकोऽ
कुलत्थकोपांत्यसुद्धा संसृष्टे संस्कृते। दध्ना संसृष्टं संस्कृतं वा दाधिकं। शार्ङ्गवेरिकं। मारीचिकं। कुलत्थादेष्ठक्।
कौलत्थं। तैत्तिडीकं। मौद्गः॥ लवणात्तुक्। लवणेन संसृष्टः संस्कृतो वा लवणः॥ सूपः॥ तरत्यर्थे उणिकः। नाविकः॥

३× कुटिलिकाशब्दात्पर्यायेणस्यात्। कुटिलिकया हन्ति व्याधः कौटिलिको मृगः। २

गणद:४

सु० काघटिकः। प्लाविकः। यः। प्रासंगरथयुगाद्वहने। एभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात्। प्रासंगं वहति प्रासंग्यः। रथ्यः।
२५५ युग्यः। धुरो यढकौ। धौरेयः। धुर्यः। ईनः। सर्वधुरात्। सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः। लुक् चैकधुराद्वा। एकधु-
रीणः। एकधुरः। शकटात्परो ऽण्। शाकटो गौः। हलसीराट्ठक्। हलं वहति हालिकः। सैरिकः। ग्राहे दर्दु-
रं करोतीति सः। शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः। यः स्याद्धनं गणं लब्धा धन्यः। णो ऽन्नात्। अन्नं लब्धा आन्नः। य- २५५
त्क वशं गतः। वशं गतो वश्यः। पथ्यर्थन्यायधर्मेभ्यो ऽनपेते यो ऽन्यतोष्ययौ। पथो ऽनपेतं पथ्यो। अर्थ्यो। न्याय्यो॥
धर्म्ययशस्यौ। तुण्यौ। तत्र साधुः। सप्तम्यन्तात्साध्वर्थे यः स्यात्। सामन्यः। कर्मण्यः। नाद्रवाण्यतोरिति नानो-
लोपः। शरण्यः। सभ्यः। परिषदो ण्यः। परिषदि साधुः पारिषद्यः॥ पारिषद इति तु लवादावणि। पीनः। रामा।

संयुगादितः। सांयुगीनः। ज्ञातिजनीनः। एदंयुगीनः। माहाजनीनः। णेयसक्ष्यात्यथ्यातिथिवसतिस्वपते
रिह। इहसाध्वर्थे। पाथेयी। आतिथेयी। वासतेयी। स्वापतेयी। णिकः। सोऽस्य प्रहरणं। असिः प्रहरणमस्य आसि
कः। प्रासिकः। परस्त्रधिकः। इक् एतेभ्यः शक्तियष्टितः। शाक्तीकः। याष्टीकः। णिको स्तिनास्तिदिष्टेभ्यः। परलो
कमतो नवेत्र। अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः। नास्तिकः। दैष्टिकः। इयस्त्रस्मै हिते। वत्सेभ्यो हितं वत्सीयं
अश्वीयं। इनो लोगांतविश्वजनात्मनः। मातृलोगीनः। आचार्यलोगीणः। विश्वजनीनं। आत्मनीनं। णिकणी
नौ सर्व्वजनात्र। सार्व्वजनिकी। सार्व्वजनीनं। णिकएव महाजनात्र। माहाजनिकं। यत्कर्म्मधारयस्त्वतु जनांता
दीपदेष्यते। जनांतादुक्ताः। षष्ठ्यां याः। कर्म्मधारयादेवज्ञेयाः। समासात्तरात्विहेयः। स्यात्र। महाजनीयं। सर्व्व

पु॰ १५६ जनीयै। विश्वजनीयै। सर्वाण्णो वा॥ पञ्चेड्यः॥ सार्वः॥ सर्वीयः॥ अष्टणीनस्कृवरकान्माणावादपि। हितएव॥ वा
रकीणि। माणवीनं। णो यश्च पुरुषात्संघविकारवधतत्कृते। पुरुषाणां संघो विकारो वधो वा पुरुषेण कृतो
वा पौरुषेयः॥ णायः॥ छदिर्बल्युपधेः॥ छदिषे हितानि छादिषेयाणि तृणानि। वालेयास्तंडुलाः॥ रथांगस्तुप
धिः॥ औपधेयं दारु। एयस्त्वषलाडुपानहः॥ आर्षभ्यः। औपानह्यो वर्म। समानतीर्थे वासीतिः॥ समानोदर
दपि। समाने तीर्थे गुरौ वसति सतीर्थ्यः॥ समानोदर्यः॥ सोदर्यः॥ तेन क्रीते णिकः॥ निष्केण क्रीतं नैष्किकं॥ १५६
पाणिकौ। साप्ततिकः॥ त्रिंशकः॥ वतोऽस्त्कइड्वा। तावतिकः। तावत्कः। त्रिंशद्विंशतिभ्यां डकः कविंशत्या
स्यां संज्ञायां कः॥ ह्यादसंज्ञायां तुडकः॥ ह्यातू। डित्वाद्दिलुप्। त्रिंशकः। स्तुष्मविंशतिनितेर्डिति। विंशकः॥ कविड रामा॥
२४ सैरव्यार्थानुको ऽतिशदंतकात्। पंचकः पटः। दशकः। वडुकः। गणाकः। तिशदंतान्तु। २

द्विरात्यः ४ द्विपण्यः ४

न्के॥ संज्ञायां कन् एव । त्रिंशत्कः ॥ विंशतिकः ॥ शताच्चयेकावशते वा । ख्येन तु समासगात् । शतेन क्रीतः ॥ शत्यः ॥
शतिकोऽस्त्र ॥ अशते किं । शतकः ॥ संघः ॥ समासगात्तु । द्विशतकं । त्रिशतकं । शूर्पाद्वाण् । सौर्पं । सौर्पिकं । काक
णीखार्योरीकन् ॥ द्विकाकणीकं । अर्धकाकणीकं । त्रिखारीकः । कंसार्धयोरिकट् । कंसिकी । अर्धिकः ॥ शाना
ह्वादात्यणान्माषाद्यः ॥ पञ्चापेतनेष्यते । द्विपाद्यः ॥ द्विमाष्यः ॥ अध्येषां लुक् वा द्विगोः ॥ यप्रत्ययवर्जानां क्री
तार्थप्रत्ययानां द्विगुहेतूनां वा लुक् स्यात् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं । द्विनिष्कं । द्विनैष्किकं । अव्यवस्थितवार्थे
त्वक्य विंशत्यिक विद्दलयस्तु नेयी । सर्वभूमे ॥ पृथिव्याश्वाणी शोत्पात निमित्तयोः ॥ विदिते वा । आत्मनेयामण्या दीर्घ
रि उत्पातरूपे निमित्ते च विदिते चार्थे वाच्ये । सर्वभूमेरीश्वरः ॥ उत्पातरूपं वा निमित्तं न च विदितो वा सार्वलौ

सु० २५७

मः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। पार्थिवः। अत्र तु ठिकः सर्वलोकाद्यल्लोकतः। लोकसर्वलोकाभ्यां
न च विदित इत्यर्थे ठिकः स्यात्। लोके विदितो लौकिकः। सार्वलौकिकः। तादर्थ्ये देवतान्तात् पादाद्यः। ॥
विष्णुदेवतायै इदं विष्णुदेवत्यं। पितृदेवत्यं। अर्घ्ये पाद्यं। ण्योऽतिथेरपि। अतिथये इदं आतिथ्यं। स्वार्थे दे
वात्तल्। देव एव देवता। स्त्रीत्वं लोकात्। मृदो वा तिकः। मृदेव मृत्तिका। मृत्स्नौ सप्रशंसने। प्रशस्ता मृत् मृत्सा
मृत्स्ना। विनयादेष्ठिकः। वैनयिकः। धेयो रूपनाम्नोर्नामतः। रूपमेव रूपधेयं। नामधेयं। नामधेयं॥ न
घ्रासावेवतौ। त्वं तं क्लीवे। तां तं स्त्रियां। पटोर्लीवः। पटुत्वं पटुता। पृथ्वादेर्वेमन् यण् इत्यादितः। पृथ्वादेर्लीवे
इमन्वा ठादेश्च यण्वा स्यात्। पृथोर्ऋदो र्शकृशपरिवृढदृढस्य वा। अतो रइ टेमे यन्तु। एषामृकारस्यारइ

२५७

रामः॥

त्यादेशः स्यात् । रघइमन् इयन् इत्येतेषु परतः । अनेकाच्लस्य टेरिष्ठलुक् । अनेकाचो लसंज्ञस्य टेः इष्ठ
लुप्यते इष्ठेमेयंसु । पृथोर्भावः प्रथिमा । म्रदिमा । क्रशिमेत्यादि । पटिमा साधिमा । द्रढिमा । दार्ढ्यं । भावीएषी ॥
वैराश्यौ । इष्ठादौ भूर्बहोः । तेषामिलुगिष्ठस्य यिट् च ततः । बहोर्भूरादेशः स्यात् इष्ठेमेयंसु तत्र च घादीनामादिरि
कारो लोप्यः इष्ठस्य तु पिडागमश्च स्यात् । बहोर्भावो भूमा । यो भावकर्मणो लघ्वादेस्तेन वणिक् सखेः । एल्लो
यः स्यात् स्ने नष्टानलोपश्च । इत्थ्य भावः कर्म वा हृत्यं । स्तेयं । वणिज्यं । सख्यं ॥ प्राणिजातिवयोवाचिहाह
यनांतद्वादिनोण् । अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वं । औष्ट्रं । कौमारं । कैशोरं । यौवनं । स्थाविरं हायनं । त्रैहा
यनं । हार्दं होत्रं । यातमानं । पारिव्राजकं । लघुपूर्वादिगंतादण् । शुचेः शौचं । मौनं । पाटवं । लघुपूर्वाक्लीपं

मु० १५८ डुर्वी। णेयो ज्ञातेः कपेरपि। ज्ञातेयी। कापेयी। णको गुर्वा। दियोपांत्यवद्धक्कात्। गुरुरजादिर्यसृयकारश्च स
दुपोत्यो ध्य वद्धक्वस्मस्माणकः श्च्यात्। रामणीयकं। माउष्यकं गुर्वादियोपांत्याक्वि। क्षत्रियत्वं। विमानत्वं।
वा हायनः। साहायकं। साहाय्यं। श्लाघाधिक्षेपनावादौ मनोज्ञाघृष्ठिशाखिनश्रमानोज्ञकं। श्चालिह्नप
कैः मित्रयुगलावेनश्लाघते। धिक्षिपतिवामै। त्रैयिकया। आमुष्यपुत्रिकया। आमुष्यकुलिकया। गार्गि १५८
कया। काठिकया। लावासो। आमुष्यपुत्रिका। घामसः। गार्गिका। काठिकी। गुणार्थब्राह्मणादेर्यण्। कातर
स्य लावः कर्म्मवाकातर्य्यं। सौक्रमार्य्यं। ब्राह्मण्यं। नागुण्यं। चातुर्य्यं। त्रिलोकादेस्त्वार्थिकः। त्रयो लो
काः। त्रैलोक्यं। पुरोहितादिपत्यंताच्यः। तावकर्म्मणोरेव। पौरोहित्यं। राज्यं। सारथ्यं। सैनापत्यं। गाणप राम॥

त्यै। सर्वैश्वतसंकरः। लावकर्म्मणो द्विहितैरिमना दिलिख्यतो नवाध्येत। तेन प्रथिमा। पृथ्वी। पृथुतेत्यपिलव
ति। पुंसः। सूत्प्रु स्त्रियाः। भागधेयेषु। इतः। स्वर्द्दस्त्रके षपत्याद्यर्थेया ल्पामेतोस्त्रः। पुंसोपत्यैर्वैस्तुलवं पुंसां संघः
सुस्म आगतं पुंस्यो हितं वा पौंस्नो। स्त्रैणो। लावेत्वता विधि। पुंसो लावः। पौंस्नी। पुंस्त्री। पुंस्ता। स्त्रैणी। स्त्रीवी। स्त्रीत। इन
आघपदाद्यासो। आप्रपदं व्याप्नोति आप्रपदीनं। सर्वादेः कर्मपात्रनः। पथ्यंग पत्राद्य। सर्वपूर्वेल्पएलोपी
नः। आनू।। व्यासो। सर्वकर्मीणः। सर्वपात्रीणः। सर्वपथीनः। सर्वांगीणः। सर्वपत्रीणः। अध्वनस्वलंगामी
त्यर्थं इनयो। अध्वानमलं गच्छति अध्वनीनः। अध्वन्यः। अल्पमित्राद्भावीयश्चा। अल्पमित्रीणः। अल्पमित्र्यः। अ
ल्पमित्रीयः। अस्यष्वगीनो श्वादादिकेधनि। अष्वष्येकाहगश्यो धा आश्वीनः। इनोत्यंतावारपारवारानुकामतः

पारा १

सु॰ २५९ गामीत्यर्थे। अत्यंतीनः। पारीनः। अवारीणः। पारावारीणः। अनुभूतो पुत्रैः पौत्रपरोवरपरंपराः। पुत्रपौत्रानन्
ुभवति पुत्रपौत्रीणः। परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः। उत्वं निपातनात्। परंपरामनुभवति परंपरीणः।
धान्यानां भवने क्षेत्रे। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं। कौलत्थीनं। णोयस्कव्रीहिशाल्योर्ढक्। व्रैहेयं। शालेयं॥
यवयवकषष्टिकाद्यत्। यव्यं। यवक्यं। षष्टिक्यं। वाउतिलोमाणुमाभंगाल्पः। पक्षे णीनः। तिल्यं तैलीनं। उ २५णि
म्यं। औमीनं। अणव्यं। आणवीनं। माष्यं। माषीणं। भंग्यं। भांगीनं। इक्ष्वादेः शवने क्षेत्रे स्टनौ शाकटशाकिनौ। इ
क्षूणां भवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटं। इक्षुशाकिनं। मूले कर्णादिभ्यो जाहच्। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं। अक्षिजाहं। केश
जाहं। गुल्फजाहं। पाके पील्वादिभ्यः कुणप्। पीलूनां पाकः। पीलुकुणः। कर्कन्धुकुणः। शमीकुणः। वल्ल राम॥

ऊर्याद्ध्यादि॥ तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ। केशैर्वित्तः केशचुंचुः। केशचणः। विद्याचुंचुः। विद्याचणः। नावा निर्वृत्ते के
इमः। पाकेन निर्वृत्तः पाकिमः। सेदिमः। लंगा तिलो मालाबूभ्यः कटोरेणौ। लंगानां रेणुः। लंगाकटः। तिलक
टः। उमाकटः। अलाबूकटः। प्रसंभ्युदः। एभ्यो विकटः। अवात्। अवकटं। संकटं। विकटं। उत्कटं। मांसेवेः। कू
टारच। अवेर्मासिश्चा विके। विशारपटः। अवर्णानां विशारवर्णपटः। संघाते कटः। अवीणां संघातः। अविक
टः। अम्रकटः। पशोः। स्थाने द्वित्व षड्गोगोष्ठः। गोयुगषड्जवाः। पश्वादिभ्यः। क्रमादेषर्थे घेते स्तुः। गवां स्थानं
गोगोष्ठं। महिषीगोष्ठं। उष्ट्रयो द्वित्वं उष्ट्रगोयुगं। अश्वानां षड्गवं। अश्वषड्गवं। नासिकायाः नते वा टीटनाटभ्र
टाश्च वाच्याः। नासिकायाः नतं नीचं वंशवटीटं। अवनाटं। अवभ्रटं। नद्योगात्तु उपोपवटीटादिः॥ विकित

सु०
१८०
चिपिटं चिक्कं निविडं निबिरीसवत्। निर्गतायया नासिकायानतेवाच्ये समुदायाएते निपात्यंते। नासिकाया
नतं चिकिनं। चिपिटं। चिक्कं। निविडं। निबिरीसं। तद्योगान्नासिका चिकिना। पुत्रघोपि चिचित इत्सुपसर्ग्ये
ने। क्लिन्ने चक्षो। चिल्लं पिल्लं चक्षुश्चैष्या न। क्लिन्नमक्षि चिल्लं। पिल्लं। चुल्लं वा। पुंसि लक्षकाः। एतेन तद्योगात्पुरुषे
ष्वपि वर्त्यंते। चिल्ल४ पुल्ल४ चुल्ल४। चुल्लाक्षीति। उपाधोस्कृत्य को घासन्नो धर्मूम्य पर्यो४ क्रमात्॥ उपत्यकाद्रे
रासन्ना भूमि४। ऊर्ध्वमधित्यका। रोल्ये शुंडा कुटीशम्या४ अल्पा शुंडा शुंडारः। कुटीर४। शमीर४। स्तंबे वो १८०
कासू। वत्सोक्षाश्वर्षभास्तर४। अल्पो वत्सो वत्सतर४। उक्षतर४। अश्वतर४। ऋषभतर४। अश्वस्याल्पत्वमिह ख
रपि ह्रस्वकेवे। पाश४ द्वेषे। कान्तिसेना लिपिकृ लिपिकृपाश४ देवज्ञपाश४। तरट्स्तत्पूर्वी पूर्वे सूनत्याद्वाः छ रामा॥

ध्वरः। ज्ञानवरी। पद्म्याः कन्दस्थवा। वाद्यरडपि मेवेध्यक्षः तरूर्वी गोः मेवनूप्यः। कल्मनश्यः। घकारवतिजाती
यः। पटुजातीयः। शब्देनूपसिद्धे घटी। घशस्रोया ज्ञिकः। याज्ञिकनूपः। सुडुनूपः। वोरनूपः। घकर्म्मणि कौश
ले। घशंसा। प्रशस्तं पचति पचतिरूपं। ईषदूने कल्प्यदेश्यदेशीयाः। स्तुम्निडेणमी। ईषदूनो राजा राजकल्पो
मात्यः। राजदेश्यः। राजदेशीयः। यजतिकल्पं। ददातिदेश्यं। पचतिदेशीयं।
नाम्नोत्र प्रागेव बहुच्। अत्र ईषदूनत्वेर्थे नाम्नो वा बहुच् स्यात् स च नाम्नः प्रयोज्यो न तु परः। ईषदूनं
पां बहुतृणी। बहुपटुः। अण एकौ स्वार्थे। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। चोर एव चौरः। यावक एव यावकः। शशकः। णिकस्मती
नः। द्वितीय एव द्वैतीयीकः। द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरो वैकयत्तदः। किमश्च। अन्यतरो सर्वतो विधिः। एकतरः

सु० यतरः। ततरः। कतरः। अथ बहूनां वा डतमो जातिनिर्णये। कः कतमो वा सवर्तां ब्राह्मणः। एवमन्यादेर
१६९ पि। तमेष्ठौ वा ऽत्युत्कर्षे अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। श्रेष्ठतमः। आतोरिष्ठेमेयंस्वने काङ्क्षस्य रविष्ठ
लुप्। प्रथिष्ठः। म्रदिष्ठः। पटिष्ठः। अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः। हरिष्ठः। तरेयन्सू द्वयोर्विशे। द्वयोरेकस्योत्कर्षे।
अनयोरयं पटुतरः। आढ्यतरः। पटीयान्। पटीयसी। म्रदीयान्। करीयान्। इष्ठेयन्सौ गुणादेव। तेनेह न। वैद्यत १६९
मः। वैद्यतरः।। प्रशस्यस्य श्रः एतयोः। इष्ठेयन्सोः परयोः प्रशस्यस्य श्रादेशः। श्रेयान्। अतिशयेन प्रशस्यः।
श्रेष्ठः। श्रेयान्। इष्ठेयन्सोरितियावदेतयोरित्यधिकारः। प्रशस्य वृद्धयोर्ज्यः। अतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा
ज्येष्ठः। ज्यादीयन्सादिरालवेन्। ज्यायान्। नेदो ऽन्तिकस्य। अतिशयेनान्तिको नेदिष्ठः। नेदीयान्। बाढस्य रामः

साधू।साधिष्ठः।साधीयान्॥ कनो वा युवाल्पयोः। अतिशयेन युवा अल्पो वा कनिष्ठः। कनीयान्। पद्वेयवि
ष्ठः। अल्पिष्ठः। कनद्यादेस्तत्त्वं। कनयतीति वृद्ध्यभावार्थं। स्थवं स्थूलः। स्थविष्ठः। दवं दूरः। दविष्ठः। क्षसं क्षुद्रः
क्षसिष्ठः। यवं युवा। यविष्ठः। यवीयान्॥ क्षोदं क्षुद्रः। क्षोदिष्ठः। त्रपं तृप्रः। त्रपिष्ठः। क्षेपं क्षिप्रः। क्षेपिष्ठः। उरु
र्वरम्। वरिष्ठः। प्रियः। प्रं। प्रेष्ठः। बहुल्यो वंहिः। वंहिष्ठः। दीर्घो द्राघिः। द्राघिष्ठः। गुरुर्गरिः। गरिष्ठः। वृंदं वृद्धे वृन्दारकः
वृंदिष्ठः। वर्षं वृद्धः। वर्षिष्ठः। स्थं स्फं स्थिरस्फिरौ। क्रमेण। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। एषु येऽत्र गुणवाचिनस्तेभ्यो वचनवला
देवेष्ठेयन्सौ। इष्ठेयन्सोर्मत्विनोर्लुक्। अतिशयेन गोमान् गविष्ठः। गवीयान्॥ अतिशयेन। स्रग्वी। स्रजिष्ठः। स्र
जीयान्। यशिष्ठः। यशीयान्। नाम्नो णौ वेष्ठवद्विधिः। नाम्नः करोत्याचष्टे वेत्यर्थे णिः कर्म्मवाचिन इतिवक्ष्य

सु० १६२ ते। तत्रापि परतो यदिष्टे हस्वेकार्यं तत्सर्वं स्यात्। ग्रथयति। श्रापयति। ग्रज्ञयतीत्यादि। किमेदं ताद्ययति डं ताद
द्व्येतरा तमां। एतच्चाम्प्रत्ययपरो तरतमो निपात्येते अतिशये। किंतरां। किंतमां। प्राह्णेतरां २ प्रगेतरां स्त्र
तरां। उच्चैस्तरां॥ पचतितरां। अद्रव्ये किं। उच्चैस्तरस्तरु ४। कोज्ञानेऽकस्त्विति त्यलेदयायां क्रस्वसंज्ञयोः ४। अज्ञातः ४
कुत्सितो वाल्पो वा अज्ञातकं पुत्रो वा कृत्स्नो वा अश्वकः संज्ञायां। शूद्रकः। ब्रूणकिः ४ तूष्णीमो मद्यकम्। कामूका० १६२
। तूष्णीकां। तूष्णीकः ४ के॰ कोऽह्रस्वश्च। ज्ञका। कुमारिका। वधुका। अकः ४ किं गोका। नौका। नौकपि। वकुल
ल्पीकः। वकुवधूकः। सर्वनामाव्ययत्यादेष्टेः प्रागयाः किमस्कान। सर्वके। युष्मकाभिः ४। अस्मकाभिः ४ उ
च्चकैः। नीचकैः। पचतकि। जल्पतकि। किमस्कान। कः ४ केन। आदिष्टेष्वेव दवस्मा कष्मत्तु। तेनायकी। इयकी रामः॥

युवकौ। आवकामिति सिध्यति। अथ यथाग्रामकिक्रते तस्मात् हितं स्यैवादेशे घकः अवर्णनद्यावा। घ्यादिटः कवि
त्रा। त्वयका। मयका। लवतकि। कां नाद्यय्यद्यकौदात्रघ्यत्रा किक्रते। पृथकरः। हिरक्रः। केवालार्थे स्वः परीदे
वदत्तकः देवकः। वद्धवृद्धनामोत्तुर्कं पायामिके मेयकाद्य पि। अनुकंपायां देवदत्तः देविकः देविलः देवियः। दे
वकः। उवर्णात्स्वरपदलुपी ल्लोपश्चइलेययोः। लानुलः। लानुयः। वायुलः। वायुयः। आत्रुलः। आत्रयः। उपस्
र्घस्विडाकौष्ठः। उपेंद्रस्य उपडः। उपकः। द्वितीयान्तूर्ध्वं लुक्च वा पि। अजादौ प्रत्यये परे द्वितीयाच्च परस्य ला
गस्य लुक्च स्यात्। देवदत्तस्य देविकः। देवियः। देविलः। लानुलः। द्वितीयस्थो देवस्तदादेः। कुवेरदत्तस्य कुविकः
कुवियः। कहोडस्य कादिलः। शेवलादेस्तृतीयतः। शेवलिकः। सुपरिलः। विशालियः। वरुणिकः। अर्यमि

सु० कऽ।पत्यं तेष्व वद्वर्थादेः।प्रजापतिलऽ।बृहस्पतियऽ।वाहूयोऽपदयोः क्वचिन्न।व्याघ्राजिनस्याया द्विलऽ।
१६३ विनापिप्रत्ययं लोपऽ।देवऽ।देवदत्तऽ।दत्तऽ।उपपूर्वास्त्विडाकौ स्तः।उपेंद्रस्य उपडः।उपकः।द्वितीयाजूर्ध्व
लुकूवविः।अडादौ प्रत्यये परे द्वितीयाचः परस्य लागस्य लुकूस्यात्॥देवदत्तस्य देविकः।देवियऽ।देविलः
एकारवऽ।आकूपदाल्लोपी द्वितीयमषडंगुलेः।एकाजूयत्नपूर्वपदं ततः परस्तुत्तरपदं सर्वलोपी न तु द्व्यचः १६३
परी।वागाशीऽ।वाचिकः।वाचियऽ।वचिकः।स्वचियऽ।षडंगुलेस्तु षडिकः।अत्र द्व्यचऽ।परस्य लोपे पूर्वा
कारेणस्य वधानात्पषोलत्वं नास्तीति पदांतकार्यं डत्वं।नदस्य संज्ञात मिति नारकादेरितस्मृतः।नारकाः
संज्ञा नास्य स्य नारकितेनलऽ।वंङ्कितो।आद्रेः षष्ठवदिर्भक्तावने नेतीर णिको यिमात्।एत्योः कायर्थे रामा।

इनुष्यान्॥ यविमान्॥ श्राद्धशब्दान्नणिको पिष्यान्॥ श्रा ॐ उक्तमनेन श्राद्धी॥ श्राद्धिकः॥ इष्टमनेन इष्टी॥ पूर्वं कृतमने
क्तं पीतं वानेन पूर्वी॥ कृतपूर्वी॥ पूर्वी॥ निगदिती॥ अधीती॥ इत्यादि मतुबन्तस्थास्यास्मिन्नस्तीत्यर्थे॥ गावोऽस्यास्मि
न्वासंतिगोमान्॥ बुद्धिमान्॥ न ल्लकुगुणाभिधान्॥ गुणवाचिनो मतुलोपः॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः॥ पटः॥
नीलः॥ पीतः॥ गुणोत्वस्याप्यैकस्य लावजातिमान् गृह्यते तेन गुणवान्॥ रूपवानित्यादौ न लुक्॥ अस्तुपात्याम
कलं तान्तो मोघ्यनो अयवादितः॥ अकारोपांत्यान्मकारोपांत्याद कारमकारकलं ताच्च परस्यास्य मतोर्म
स्य वः॥ श्यान्॥ नदृश्यस्यः॥ शषसहे रूपः॥ यवादेश्च॥ इषद्वान्॥ नलस्वान्॥ लक्ष्मीवान्॥ रूपवान्॥ किंवान्॥ समिद्वा
न्॥ नेति किं॥ सर्पिष्मान्॥ यवमान्॥ एकाज्जात्यर्थकायादं ताद्धी घादेश्चवे निकौ॥ एकाचं जातिवाचिनं च हि

त्वादंताद्व्रीह्यादिभ्यश्च इनिकौ वा सो मत्वर्थे। दंडी। दंडिकः। पक्षे दंडवान्। व्रीही। व्रीहिकः। व्रीहिमान्॥ अ
पु० न्येति किं। घवान्। व्याघ्रवान्। अस्त्वर्षआदेः। अर्षाद्यास्ति अर्शसः। उरसः। खेजः। अङ्गः मायामेधासंतानुवि
१६४ स्रवा॥ स्रग्वी। मायावी। मेधावी। यशस्वी। ओजस्वी। पक्षे यथा नित्यादि। आमयस्य वदीर्घोस्मिन्। अस्मा द्विनः
तत्र व पूर्वस्य दीर्घः। आमयावी। नः पर्वमरुतो तौ र्लवेन्। पर्वाणि संत्यस्य पर्वतः। मरुत्तः। उत्साहोजोरन्ः १६४
पुत्रपरिषद्भ्रातृतो वलः। उत्साहवलः। ऊर्जस्वलः। रजस्वला। पुत्रवलः। परिषद्वलः। भ्रातृवलः। क
षासुतिःशिखादंताद्वैषांदीर्घतितावलो। एषांवलस्त्र पूर्वदीर्घश्च। कृषीवलः। आसुतीवलः। शिखा
वलः। दंतावलो हस्ती। गोमिन्। गोमी। वाचाग्मिन्नैश्ये। वाग्मी। किन्नवातातीसारयो रुजि। वातकी। अतीसा रामा॥

रकी। सिध्मा घादंत घाय्यंगाह्वोपोवा। सिध्मल ४। गडुल ४। हनुल ४। चूडाल ४। कणिकाल ४। पदे सिध्मवान्॥
फेणा त्विलोलव। फेनिल ४। फेनल ४। फेनवान्। श्रद्धा वृत्ति प्रज्ञा स्तोणा ४। श्रद्धाध्या अस्तिश्राद्धा ध्यावी। वा
र्ती प्राज्ञा। ज्योत्स्नातपध्या दितोण। ज्यौत्स्नी राति ४। तापसी। सिकता शर्करा स्यांवाण। सैकती घट ४। शार्कर
पक्षे मनु ४। देशे घन्नतिम त्विलान। तास्यामेवदेशे विशेष्ये प्रकृति ४। स्त्रा ध्यामनु ४। इलच्छ्णएते वसु ४। सिक
ता ४। संत्यस्मिन् सिकतादेश ४। सिकतावान्। सिकतिल ४। सैकत ४। मधूपस्तु पित्त्वकाड ४। पांसो ४। पांडोर्नगा
न्तुस्वान्। लक्कंजा स्यांव। एस्रोर ४। स्यान्मत्वर्थे मधुर ४। ऊषर ४। सुषिर मित्यादि। कच्छा कडुर ४। कच्छुर ४॥
दंतान्नत उन्नते। उन्नता दंता अस्य दंतुर ४। हिरण्यकं जरमणी इकाराज्या दितश्चव ४। मत्वर्थे। हिरण्यव ४। कं

सु०
१६५ अरवः।मणिवः।इष्टकावः।राजीवे।कुंजावः।विधिवः।अर्णसोपिसलोपोवा।अत्रवप्रत्ययेपरे।अर्णवः।
केशाद्विरणिकमन्तुवाः।केशी।केशिकः।केशवान्।केशवः।मेधारथाद्विरः।मेधिरः।रथिरः।कांडां
वीरः।कांडीरः।आंडीरः।द्युद्रुभ्यांमः।द्युमः।द्रुमः।लोमादेःशः।लोमशः।बभ्रुशः।कपिशः।अथपा
मादेर्नः।पामनः।हेमनः।अङ्गना।पिच्छादेरिलः।स्मृतः।पिच्छिलः।उरसिलः।जटिलः।ग्रन्थिलः।फेने १६५
मस्तुः।तुन्दादेरथवव्रीहिपिपिंडाभ्यामिलेनिकाः।तुंदवान्।तुंदिलः।तुंदी।तुंदिकः।एवमुदरादेः॥
श्यारकः।शृंगवृंदाभ्याम्।शृंगारकः।वृंदारकः।फलबर्हाभ्यामिनः।फलिनः।बर्हिणः।रथिनः।वाचोग्मि
निःश्यान।वाग्मी।आलाटौबहुगर्हितभाषिणि।वाचएव।बहुगर्ह्यावागस्यअस्तिवाचालः।वाचाटः।जयाभ्युल राम॥

महाहेस्तोयुः ८। जगी युः ८। मुलं युः ८। अहंयुः ८। तस्मात्तु देवले वेदेः ८। तुंदिलः ८। वलिलः ८। वटिलः ८। कीयं स्यां सुवेस
तित्तु तयु यानल तां न्ययो ८। छं न्ययो ८। भूव्रद्धयो कयो ८। र्युयत्र न्ययो ८। सूर्द्दे छाल संज्ञान। तेन पदांतवादत्तु
ह्वारादि। कीवः ८। कंसः ८। कंतिः ८। कंतुः ८। कंतः ८। कंयुः ८। कंयः ८। हिमशीत तुषाभ्यो सस्यालुस्तत्सहते न वेत्।।
हिमं न सहते हिमालुः ८। शीतालुः ८। तृषालुः ८। उष्णालुः ८। वलाद्भूलो च। वलं न सहते वलूलः ८। वातात्तु स
मूहेः सहने पि स ८। वातं न सहते वातानां समूहो वा वातूलः ८। शब्दानुकारादीयब्दान्नमर्थे सामसूक्तयोः
अब्धवामेति शब्दो स्मिन्न स्त्यब्धवामीयं साम। अच्छावाकीयं सूक्तं। धूमनिद्राघशीसानुनित्ययोगेति।
शायने। संवधे ह्रिवि वस्त्रायां मत्वर्थीया न्मतुवन्ये वा। वसु धनमस्यास्तीति धनवान्।। प्रशस्तार्थेगात्यस्या॥

सु॰ मा श्रेगमाद् इत्यादि। उन्मानेदघ्नद्वयसौ। ऊरूप्रमाणमस्य ऊरुदघ्नं जलं। नासिकाद्वयसी। मात्रः। स्या उन्मानमा
२६६ त्रके। जानुमात्रं जलं। माषमात्रं हेम। प्रस्थमात्रा शिलाः। प्रमाणार्थात् तिनेषां लुक्। प्रमाणवाचिवेन प्रसि
द्धस्यः परेषामेषां लुक् स्यात्। वितस्तिः प्रमाणमस्य वितस्तिः। हस्तः। अपवादस्तु षष्टिस्तिनोः। षट्त्रिंशः प्रमा
णमस्य षोडषी। हास्तिनी। पक्षे दघ्नाद्यपि। विंशतेः शतं शदंतात् अनदंताद्वा पिडिशमिनो। मिनो परिमाणे
विंशतिः। परिमाणमेषां विंशिनः। दशिनः। त्रिंशिनः। चत्वारिंशिनः। नदंतात्। पंचविंशिनः। पंचदशि २६६
नः। द्वाविंशिनः। तदस्य परिमाणे थैव तुः स्यात् इत्येतदेतदः स्यात्। यत्परिमाणमस्य यावान्। तावा
न्। एतावान्। यावती। किमिदमः स्यांडियविद्धः स्यात् स्यांडियतुः स्यात् इदमश्चेदशः स्यात्लोपः। टिलु रामा॥

पू। कियान्। इयान्। संख्येकिंयत्तदोडतिः। संख्येसंख्यानेवाच्ये। कासंख्यायेषांते कतियतितति। तयोऽ
वयवसंख्यार्थान्। अवयवसंख्यानवृत्तेः संख्यायास्तयः प्रत्ययः स्यात्। पंचावयवा अस्य पंचतयं। चतु
ष्टयं। द्वित्रिभ्यां वा लुप्। आभ्यांतयस्य तलोपो वा स्यात्। द्वितयं। द्वयं। त्रितयं। उभानक्ष वः। उभात्तयस्य नि
त्यं तलोपः स्यात्। उभयो मणिः। उभये देवमनुष्याः। दशान्ताड्डो धिके संख्येये क्यो शतसहस्रयोः। अस्माड्डः
स्यात्। शतसहस्रविषयके अधिके अधिकेवाच्ये। संख्येययोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकजातीयत्वेग
म्यो। एकादश निष्का अधिका यस्मिन् निष्कशते निष्कसहस्रे वा एकादशं। दशान्तात् किं। पंचाधिका अस्मिन्न्श
ते। संख्येये क्यो किम्। एकादश माषा अधिका यस्मिन् निष्कशते। शतसहस्रयोः किं। एकादशाधिका यस्या

सु॰ त्रिंशति। शदंत विंशतिसां च संख्यादिस्याम पीष्यते। त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतं। विंशी। द्वात्रिंशी। द्वाविंशं
१६७ ।संख्यायाः स्तत्पूरणे डट्॥ एकादशानां पूरणः। एकादशः। द्वादशी। द्वेस्तीयः। द्वितीयः। त्रेस्सं तस्य च॥ तृतीय
येयोतुट् चतुरः। चतुर् शब्दाद्येयौ स्तस्तयोश्च चतुरस्क न् इत्यादेशः। तुर्यः। तुरीयः। अस्मात् षट् कतयोः क
तिपयाच्च थट्॥ चतुर् षट् कति कतिपये स्य स्तु ट् स्यात्॥ थ्य विधासे। चतुर्थः। षष्ठः। कतिथः। कतिपयथः।
शिवादीष। षष्ठी। मट्तुनान्तादसंख्यादेः। दशमः। पंचमः। संख्यादेस्तु। एकादशः। षष्ट्यादेस्तादृशात् त्व १६७
मट्॥ तादृशादसंख्यादेः। षष्टितमः। अशीतितमः। संख्यादेस्तु। विकल्प एव। एकषष्ठः। एकषष्टितमः।
मासार्धमाससंवत्सरात्॥ मासस्य पूरणो मासतमः। अर्धमासतमः। संवत्सरतमः। संख्यादेः शतादितः रामः॥

एकशततमः। द्विशततमः। वान्तुसंख्यापूर्वे शूपदात् द्विंशत्यादेस्तमट् स वेत्त्र। एकविंशतितमः। एकविंशः॥
बहोः पूगात्संघात्तिथट्। बहुतिथः। पूगतिथः। गणतिथः। संघतिथः। वत्वन्तकादिथट्। तावतिथः। एता
वतिथः। मनुष्यदेवपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वयोरपि। द्वितीयासमर्थेभ्यः। मनुष्यान्गच्छति मनुष्ये वसति मनुष्य
त्रा। देवत्रा। पुरुषत्रा। पुरुषत्रा। मर्त्यत्रा। बहुत्रा। अथ षष्ठ्यादेः स्तूपर्यलिङ्गेऽपि। षष्ठ्याद्यन्तात्पर्य लिः स्याच्चतस्ष्ठ्या
न्याया मानुष्यामतः। कुले कुलतः। परितः। अभितः। सर्वतः। विश्वतः। अथ वक्त्रादेः षष्ठ्यादिकार्यान्ततः। य
तः। अग्रतः। वतित्रा। तद्दक्षा। यद्दक्षा। नाजादावुन्नरपदे। तेनप्तुवावौ। बहुगोड्हादित्यादावंतर्हिते विल
म्बया अग्रं अग्नादिपदकार्येन। द्वास्याः शस्वर्जस्य सर्वादिलोपो द्वयोरपि। समष्टाः। ह्यादिवर्जसर्वादिस्यो

सु० वहोरपि। सप्तम्याः प्रः। वहोश्च सप्तम्यंतात्त्रः स्यात्। सर्वत्र। तत्र। यत्र। वहुत्र। त्यादेशः। द्वयोः। मयि। त्वयि॥
१६७ तवत्सु। दा उ काले किंसर्वैकान्ययत्तदः। कस्मिन्काले कदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। यदा। तदा। किंयत्त
दःर्हिर्दा च। कर्हि। कदा। यर्हि। यदा। तदोदानीं वनावपि तदानीं। तर्हि। तदा। पूर्वापराधराद्यान्यतरेत
रोत्तरोभयात्। अन्येद्युः। एभ्यो द्विवाच्ये एद्युस्स्यात्। पूर्वस्मिन्नहनि। पूर्वेद्युः। अपरेद्युः। अधरेद्युः। अ
न्येद्युः। अन्यतरेद्युः। इतरेद्युः। उत्तरेद्युः। उभयेद्युः। उभयद्युश्च। अयमपि निपात्यते। त्रादिडाजंतम १६७
व्ययं। त्राप्रत्ययमारभ्य वक्ष्यमाणडाजंताः अव्ययसंज्ञा ज्ञेयाः। प्रकारे था तृतीयायाः। अयोग्यादिनिदम्कि
मः। इदम्किम्वर्जेभ्यो द्याद्यन्त्यसर्वनामवहुलेभ्यस्तृतीयांतेभ्यः प्रकारे था स्यात्। सर्वेण प्रकारेण सर्वथा। य रामः॥

था ॥ तथा ॥ संख्याया स्वत्रधा ॥ अत्र प्रकारे । एकधा ॥ चतुर्धा ॥ षड्धा ॥ षोढा ॥ द्वित्र्योश्चैधा एधौ च वा स्मृतः ॥ पक्षे धापि
द्वैधा ॥ द्वैधीं ॥ द्विधा ॥ त्रिधा ॥ त्रैधीं ॥ त्रिधा ॥ नेदस्य किमेतदां तस्य त्रौ कृत्वे दा ग्रहणमध्ये ये ॥ संख्यायाः कृत्वस् सकृद्वारे ॥ अभ्या
वृत्तिवारणार्थे पंचवारान् भुंक्ते पंचकृत्वः ॥ षट्कृत्वः ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् स्मृतः ॥ उक्तावृत्तिवारणार्थे चतुर्वारं चतुः ॥
द्विः ॥ त्रिः ॥ बह्वल्पार्थात् कारकात् शस् ॥ बहूनि देहि । बहुशः ॥ गणशः ॥ कृत्स्नशः ॥ अल्पशः ॥ स्तोकशः ॥ संख्यैका
र्थाद्वीप्सायां ॥ संख्यायाः एकवचनान्ताच्छस् स्याद्वीप्सायां ॥ शतं शतं शतशः ॥ सहस्रशः ॥ घटं घटं घटशः ॥ तेन
तुल्यं वति इति ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् ॥ षष्ठीसप्तम्यन्ता इवार्थके ॥ चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ॥ हरा वि
व हरिवत् सौ लोलुकः ॥ कप्त्रस्य वक्षलतस्तूनान् त्रिः ॥ स्थाने विप्रत्ययस्य लुक् ॥ कृष्णस्य मुख पपदेशस्य विनथा ॥

सा
२८५ ल्वापश्चाद्यत्तथाभूतंतद्भावेच्विनः॥ च्वि॥ स्यात्॥ च्वि क्विवादोवविघत्ययस्य लुप्स्यात्॥ च्वौ दीर्घो ऽनव्ययस्या स्येन्न
कयङ्योरी॥ च्विकयङ् स्वतः॥ च्वौ परेनव्ययस्य पूर्वस्या वो दीर्घः॥ अकारस्य तु च्वौ वङ्इत्स्यात्॥ आकारस्य तु
च्वौ कयङ् ङि स्वरी स्यात्॥ अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लो करोति शुक्ली भवति॥ शुक्ली स्यात्॥ शुची भवति॥ पटूस्या
त्॥ मावी करोति॥ कवीभूतः॥ पिचीयति॥ अनव्ययस्य किं॥ दोषाभूतमहः॥ दिवाभूतारात्रिः॥ च्वौ स्याद्द्वोरजे॥
श्चेतोमनोरत्त्वश्वस्कषोतल्लुप्॥ रही करोति॥ रजी स्यात्॥ सात् दाका त्स्नेसपन्ने ऽधीनेयस्थ भूकृसंपदि॥ कृत्स्नेत २८७
ध्रमयि॥ संपद्यते अग्निसात्स्यात्॥ भस्मसात्स्यात्॥ राजाधीनं राजसात्करोति॥ एवं भूसंपदोरपियोगेदेयस्य
तदधीनत्वे त्रासात्वा स्वभूकृसंपदि॥ विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति॥ विप्रसात्॥ डाजव्यक्तानुकरणा राम॥

नैकाचो द्विस्त्वं अकारसि ॥ अनेकाचो ९ अव्यक्तानुकरणाड्डाच्स्यात् अर्द्धकस्य अशीनां योगे डाविष्कृते द्विर्विवक्षा । डावि
तु कृञ्च मिति तकारस्य पररूपं ततो द्वित्वं । पटपटाकरोति । लवत्यादिषु इतो न इष्यते । पटिति करोति एकाचस्तु
श्रत्करोति । डाच्संख्याद्विगुणान्तीयसंबबीजात्कृषौ कृञि । संख्यापूर्वपदाद्गुणान्ताद्द्वितीयान्तात्तृतीयान्तात्शंबबीजा
त्स्यात् डाच्स्यात् । कृषौ वाच्यायां । कृञो योगे । द्विगुणाकरोति क्षेत्रं । त्रिगुणाकरोति । द्विगुणं त्रिगुणं वा कर्षतीत्य
र्थः । द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । द्वितीयं तृतीयं वा कर्षणं करोतीत्यर्थः । शंबाकरोति । पुनस्तिर्यक् कर्षतीत्य
र्थः । बीजाकरोति । बीजेन सह कर्षतीत्यर्थः । समयाद्यापने । समयाकरोति । कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । शूलात्पा
के । शूलाकरोति । शूले पचतीत्यर्थः । दुःखात्प्रातिलोम्ये । दुःखाकरोति । मनो व्यथयतीत्यर्थः । सुखप्रियादानु

सु० १७० लोम्ये। सुखाकरोति प्रियाकरोति भृतः स्वामिनी। तच्चित्तमनुवर्त्तत इत्यर्थः। मद्राद्भद्राच्च वापने। मद्राकरोति।।
भद्राकरोति। मंगल्यं मुंडनं करोतीत्यर्थः। निष्कोषणे निष्कुलात्। निष्कुलाकरोति दाडिमं। निष्कुष्णातीत्यर्थः।
सत्यादशपथे तथा। सत्याकरोति वणिक् क्रयं। शपथे तु। सत्यं करोति चोरः। सपत्रनिष्पत्रात् डः खे प्रवेशा
न्निर्गमात्कृते। सपत्रात्प्रवेशकृते निष्पत्रात्तु निर्गमकृते डः खेडा स्यात्।। सपत्राकरोति मृगं। सपत्रं शरं मृगा
कायेप्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति। शरमपरपार्श्वे निर्गमयतीत्यर्थः। प्रथमापंचमीसप्तमीनामस्ताद्दि १७०
गर्थकास्। अदक्षिणोत्तरादिश दिक्कालेष्वेव नेह कालुष्य। पूर्वाधरावरादसूचनेषां पुरधवश्चैषाः। दक्षिणोत्तरा
च्यादिवाचिस्यः प्रथमादीनेभ्यो दिग्देशकालेषु वाच्येष्वस्तात्स्यात्।। दिक्शब्देष्ठितद्योगे चेतेक्रतसुच्स्यात्।। सू रामा।।

वीधरावरेभ्यस्त्वस्त्यस्यान्च स्यात्। एषांचपुरधवश्चादेशः स्यात्। पूर्वपूर्वस्याः पूर्वस्यां वा दिशि पु
रस्तात् पुरो वा। अधस्तात्। अधः। अवस्तात्। अवः। अवरस्तादित्यपि। प्राची प्राच्यः प्राच्यां वा। प्राक्। प्रत्यक्॥
उदक्। दिग्भ्यः परस्यात्प्रत्ययस्य। दिक्पूर्वपदपरशब्दस्थात्प्रत्ययस्य पश्चादेशः स्यात्। अस्तादर्थे। दक्षिणपश्चा उ
दीची। उत्तरपश्चाद्वसति। आउत्तराधरदक्षिणात्। अस्तातेोपवादः। उत्तराद्रश्मी। अधराद्वसति दक्षिणादवा
नः। वैनोर्ध्वं वाच्या अद्वरे॥ दक्षिणस्यामद्वरे दक्षिणेन वसति। उत्तरेण। अधरेण। पञ्चे दक्षिणात इत्यादि। अ
न्यत्राहि। अन्यत्र दूरे। दक्षिणस्यां दूरे दक्षिणाहि। उत्तराहि। दक्षिणोत्तरास्यामेवा एकसूत्रत्वात्। आदूदक्षि

मु०
२७१

णोत्तरात्॥ दूराद्दूरयोरर्थयोरास्यामाकृष्या॥ उत्तरात्तु दूरएवेति वामनः। दक्षिणा वसति। उत्तरा पश्चे नः २७१
वीप्राली दृण्यक्रमात् तिवरा बाधे पदं द्विधा। एषपर्वेषु पदं द्विवद्यते। ग्रामो ग्रामोर मणीयः। वृक्षं वृक्षं सि
वतिग्राली दृश्येति ङ्घ्यय कल्सु। नित्यं पचति। पचति पचति। शुक्ला शुक्ला। लोजं लोजं व्रजति। क्रमे। मूले
मूले स्थूलाः॥ ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय। आहतो। दृष्ट्वा दृष्ट्वाधीते। त्वरायां। सर्पः सर्पः। गच्छ गच्छ। आवाचः पी
डागतगतः। उपर्यध्य धसश्चापि सामीप्ये। उपरिसमीपे इति उपर्युपरि। अध्यधि। अधोधः। वर्जने परिः रामा॥
परिपरि स्कान्द्रेभ्यो वृष्टो देवः। क्रमावर्जयित्वेत्यर्थः। वेति केचित्। वाक्यादि संबोध्यमानो सूयाकुत्से पल ॥